ԳԵՏՐԱՏԻ
ԵԺԱՆԱԳՐԻՆ
ԳՐԱԴԱՐԱՆ

№ 55-56 № 55-56

ՊԵՏՐՈՍ ՍՈՐԵՆՑ

ՅԽԻՄԻՐ ԵԼԱՑԻՐԻ

ՊԵՏԱԿԱՆ ՀՐԱՏԱՐԱԿՉՈՒԹՅՈՒՆ
ԵՐԵՎԱՆ 1934

ՊԵՏՀՐԱՏԻ ԵԺԱՆԱԿԻՆ ԳՐԱԴԱՐԱՆ

№ 52–56

№ 52–56

89199
Ջ-28

ՑԵՂԻՏԵ ՋԱՐԵՆՑ

ՊՍԱԿՎԱԾ Է 1951 Թ.

ՑԵՐԿԻՐ ԼԱՅԻՐԻ

А 5869 Ջ-4.543

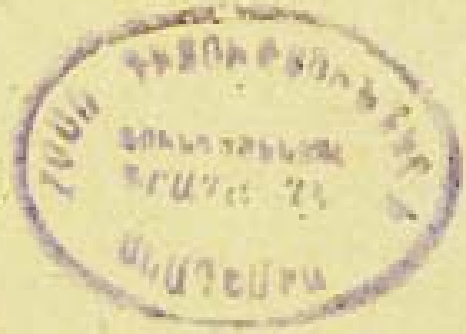

ՊԵՏԱԿԱՆ ՀՐԱՏԱՐԱԿՉՈՒԹՅՈՒՆ
ԵՐԵՎԱՆ
1934

Գատ. խմբագիր՝ Ս. Հարությունյան
Տեխ. խմբագիր՝ Տ. Խաչմանցյան
Սրբագրիչ՝ Վ. Տերոյան

Հրատ. № 2818, Գլավլիտ № 8385(բ), պատվեր № 129, տիրաժ 5000. Գնահրատի տպարան, ստ. ֆ. 6 72×105, մեկ տպ. թերթում 102.400 տպ. նշ. հանձնված և արտադրության 16 I 1934 թ. ստորագրված և տպագրության 9 VI 1934 թ

ՑԵՐԿԻՐ ՆԱՅԻՐԻ

1920—1923

ՑԵՐԿՐՈՐԴ ՀՐԱՏԱՐԱԿՈՒԹՅԱՆ ԱՌԹԻՎ

«Ցերկիր Նայիրի» վեպը լույս տեսնելուց հետո հեղինակն իր մի շարք հայրենակիցներից սկսեց ստանալ դրուագներ, մեծ մասամբ բարեկամական նամակներ, վորոնցով այդ արդո նայիրցիները մի կողմից իրենց խորին գոհունակություն են հայտնում հեղինակին, վոր նա վորոշ տեսակետով, այսպես ասած՝ անմահացրել և իրենց սրտին շատ մոտ նայիրյան այդ քաղաքի որերն ու վաստակները,— իսկ, մյուս կողմից, գժգոհություն, վոր հեղինակը, իր կամքից յերևի անկախ պատճառներով, նայիրյան այդ քաղաքի մի քանի արդո քաղաքացիների մասին արձանագրել և տեղեկություններ, վոր չեն համապատասխանում իրականության։ Այսպես, որինակ, մի շարք քաղաքացիներ հայտնում են, վոր նայիրյան այդ քաղաքի առաջին ծխականի տեսուչ յեղել և վո՛չ թե պ. Մարուքեն, ինչպես ասված ենք մեր աշխատության մեջ, այլ պ. Բյուզանդ Վարդերեսյանը, վորի և մի շարք վոչ այնքան ել դեղեցիկ արարքները ծխական դպրոցում, հիշյալ հիմնական սխալի պատճառով, վեպում վերադրված եյին պ. Մարուքեին։ Այս վերջինիս մասին մի շարք ամենաստույգ աղբյուրներ իրենց պարտքն են համարում հայտնել նաև այն, վոր նա, այ-

սինքն պ. Մարուքեն, ոչ արտասած և յեղել մի՛չ թե Գեվորգյան Ճեմարանը, ինչպես ասված եր մեր վեպում, այլ — տեղական յոթնամյա քաղաքային դպրոցը, վորտեղից և, վորքան մեզ հայտնի յե, անցել և արտասահման (Բելգիա)։— Սակայն այս վեր ջին հանգամանքն և ահա, վոր այնպես եչ մուտ մնաց հեղինակին, մեզ այնպես եչ չհաջողվեց ճշտել, թե յեղե՞լ և նա արդյոք Բելգիանում, ինչպես ինքն ե ասում, և, յեթե այո՝ իրերի ի՞նչ յերջանիկ բերումով և, վոր նա կարողացել եր նայերյան այդ — թող նեղվի ինձ ասել — բոլշևիկանին հետամնաց քաղաքից թռչել — պատկերավոր ասած — այդքան հեռու։

Այս հանգամանքն և ահա, վոր այնպես եչ մուտ մնաց մեզ համար ու չպարզաբանված,—և ահա, ոգտվելով առիթից, խնդրում ենք բոլոր մեր հայրենակիցներին՝ յեթե նրանք ունեն ասուլդ տեղեկություններ հիշյալ կարևորագույն հանգամանքը ճշտող՝ թող բարի լինեն գրել մեզ, հետևյալ հասցեյով.—

ՑԵՐԿԻՐ ՆԱՅԻՐԻ· ՑԵՂԻՇԵ ԶԱՐԵՆՑԻՆ.—

Մինչ այդ, ոգտվելով մեր վեպի յերկրորդ հրատարակության ցանկալի առիթից՝ այսու մենք շտապում ենք առաջին հերթին մեր խորին շնորհակալությունները հայտնել մեր բոլոր հիշյալ բարեկամներին՝ վոչ այնքան մեզ, վորքան պատմությանը մատուցած նրանց հիշյալ անգնահատելի ծառայության համար, և ապա՝ շտկել բոլոր այն սխալներն ու թերությունները, վոր, մեր կամքից անկախ, տեղ եյին գտել մեր աշխատության ընթերում։

1926. հունվար
Ցերևան

ՑԵՂԻՇԵ ԶԱՐԵՆՑ

P S. — Մեր աշխատութեան մեջ գուցե և կան, իհարկե, ավելի մեծ, թեկուզ մի քիչ այլ կարգի, սխալներ ու թերութիւններ, քան վերոհիշյալները — բայց այդ սխալներն ու թերութիւնները շտկելու համար հարկավոր էր թերևս նորից գրել այս վեպը, բայց դա արդեն վո՛չ թե շտկում կլիներ, այլ անդամահատություն՝ մահվան սպառնալիքի ներքո: Ուստի և մենք հիմնականում թողնում ենք մեր աշխատությունն այնպես, ինչպես նա կա, յելնելով ժողովրդական այն իմաստուն ասացվածքից, վոր կուզիկի մեջքը գերեզմանը միայն կշտկի... Թեկուզ պիտի ասենք, վոր ժողովրդական այս իմաստուն ասացվածքում կա մի բան, վոր նրա նշմարտությունը մեր աչքին դարձնում է բավականին թեյական — այդ այն է, թե վո՞նց կարող է գերեզմանը — շտկել ... Գերեզմանից հետո — ել ի՞նչ շտկում...

Հասկացողը կհասկանա:

Ցե. Զ.

ԱՌԱՋԱԲԱՆ

Վաղո՛ւց, վաղո՛ւց մտորում է իմ մեջ մի անհուն ցանկություն։ Վաղո՛ւց յուր է փնտռում կուտակված մի կարոտ։ Մթի մեջ, գիշերի կեսին, կամ ցերեկը, յերբ յես պրպտված եմ լինում առորյա հոգսերով, կամ անդամ յերբ յես տարված եմ լինում գինու կամ կնոջ համբիչ հաճույքով,—ներսը, արտաքս խորքում, զոզի պես զգույշ, կամացուկ շարժվում է նա։

Ինչպես վաղուց տրված մի խոստում, կամ ինչպես ժամանակին չվճարած պարտամուրհակ — ծանրանում է արտաքս, անողոք — ուռում է սիրտս։

Հանախ պատկերանում է նա ինձ, վորպես մի վաղեմի բարեկամ. վաղեմի ծանոթի մի նման, վորին յես շատ առաջ եմ հանդիպել, բայց կորցրել եմ հետո — որերի մշուշից յելնում է նա հանախ, որերի մշուշից նայում է ինձ։ Ցերկա՛ր—յերկա՛ր նայում է աչքերիս։ Ասում է՝ չե՞ս ճանաչում։ Մոռացո՛ղ ես,— ասում է նա։ — Ու սահում է նրա, թաղվում է որերի մշուշում — կորչում է որերում։

Հաղա՛ր-հաղա՛ր տեսքով ու կերպարանքով պատկերանում է նա ինձ։ Լինում է, վոր յես թերթ եմ կարդում, կամ, ասենք, գնում եմ շուկա փայտ գնելու։ Փայտ ծախողն է, ասենք, մի սովորական գյուղացի. մի սայլ փայտ է բերել շուկայում ծախելու։ Հարցնում եմ՝ ի՞նչ արժե, բարեկամ, փայտդ։ — Այսքան, կամ այսքան։ — Ու մի պահ, հարցական, նայում է ինձ։ Ցավ, յերևակայո՞ւմ եք,— հանկարծ, այդ ամենասովորական գյուղացու աչքերից — աչքերի մշուշից — սահում է, ինձ է նայում — Ա՜ա։ Նայում է

յերիա՛ր-յերկար։ Ասում է՝ չնա՞ ճանաչում։ — Մոռացե՞լ նա,— հարցնում է նա։ Եվ յես, փայտ դնելու փոխարեն անողոք մարմոքը սրտիս — վերադառնում եմ տուն։

Ներքևմն էլ յես տեսնում եմ նրան ... հորս, Արզար աղայի դեղնած, դեղնափայլ ... մաղերում։ Հորը, Արզար աղայի դեղնափայլ մաղերից յերևում է նա, հաղարամյա — նայում է ինձ։ Հաղար – հաղար տեսքով ու կերպարանքով պատկերանում է նա։ Ապրում է, անեւերույթ, մեր ամեն ինչում։

Բայց ո՞վ է, կամ ի՞նչ է նա — ահա ամենաեյականը։ Գուցե մեծ լինի զարմանքդ, սիրելի ընթերցող, յեթե ասեմ, վոր յես եւ չգիտեմ։ Գիտեմ, վոր նա— կա, յերեւալ է եւ հին է, վորպես իմ արյունն է — հին։ Կա,—զգում եմ, շոշափում եմ սրտով, տեսնում եմ,— բայց հենց վոր ուզում եմ բռնեմ, տեսնեմ մարմնավոր, կանգնեցնեմ հպատակ,— կորչում է, դառնում է անեւերույթ, ցնդում է, վորպես ծուխ, կամ ցնորք։

Գորշ, ամենորյա, առորյա մեր կյանքում, կենցաղում, մարմոքում է նա մութ, անեւերույթ, կանչում է — ո՞ւր ... Ներք, իրիկնադեմին, մեղմ, հատ-հատ զողանջում է զանգը հին, խարխուլ զանգակատնից — կանչում է նա։ Ո՞վ է լսում։ Ով էլ վոր լսում է — շա՞տ բան է հասկանում։ Ես էլ, վոր մանկուքյունից լսել եմ նրա կանչը — շա՞տ բան եմ հասկացել։ Բայց էլ ինչո՞ւ յես խեղդում ինձ, ինչո՞ւ յես կարոտը խեղդում։ Ինչո՞ւ յես կանչում — մտերիմ, կանչում — անվերջ։ Եվ յես ինչո՞ւ յեմ ուզում, ինչո՞ւ յեմ կամենում փնտռել, գտնել նրան, խոսել նրա հետ — սրտով, սիրել նրան։

Սիրելի ընթերցո՛ղ։ Ների՛ր, վոր այս հարցերի պատասխանը չեմ գտնի այս գրքում։ Այս հարցերի պատասխանը քո սրտում, քո հոգում պիտի գտնես։ Պիտի ցանկություն զգաս գտնելու։ Ուրիշ վոչինչ։ Այո։ — Ուրիշ վոչինչ...

— Ինչքա՞ն, ինչքա՞ն անգամ հարցրել եմ յես ինձ, թե ի՞նչ է, վերջապես — Նայիրին։ Գուցե քեզ տարորինակ թվա - այս հարցը, սիրելի ընթերցող։ Բայց դա նույնքան է բնական, վորքան այն հարցը, թե ո՞վ ենք մենք և ո՞ւր ենք գնում։ Ի՞նչ ենք յեղել յերեկ և ի՞նչ պիտի լինենք վաղը։

Ամեն, ամեն անգամ, յերբ նման հարցերը կերել են սիրտս,—մեկը, մի ուրիշը կարծես, ուրվականի նման յելնելով որերից, տրերի մշուշից, ավել և ուղղակես շարախինդ մի հարց — «Ձե՞ր կարելի արդյոք տեսնել մարմնավոր, պատկերացնել հատատատ յերկիրը Նայիրի։ Նու, թեկուզ հենց իրենց՝ Նայիրցիների կյանքում, կենցաղում։ Շոշափել այդ յերևույթը — Նայիրյանը — սրտով, շոշափել մարմնավոր, պատկերել յերկրային ... Գուցե սուտ է Նայիրին, Նայիրին— չկա ... Գուցե հուշ է մի այն, Ֆիկցիա, մի՞թե։ — Ուղղային մորմոք. արտի հիվանդություն...

. . . . . .

Սիրելի ընթերցո՛ղ, թողնում եմ, վոր դու...այո, դու—գտնես Նայիրին։ Սույն այս իմ պոեմանման վեպում կանցնեն աչքերիդ առաջով բազմաթիվ Նայիրցիներ. սիրի՛ր, վորին կուզես, գտի՛ր, ում վոր սրտում, կամ հոգում կամենաս, յերկիրը Նայիրի։

Իսկ յեթե, քան է, չգտար—ների՛ր, սիրելիս՝ յես

չեմ մեղավորը... Գուցե ճիշտ վոր՝ մի բաժ և նայիրին. Փիկցիա. մի՞թե. ուղղային մորմոք. սրտի հիվանդություն ... Իսկ նրա վրեխարին — կա այսոր մի յերկիր, վոր կոչվում և Հայաստան, և այդ հին յերկրում ապրել են յերեկ և ապրում են այսոր շատ սովորական մարդիկ՝ սովորական մարդու սովորական հատկություններով: Ցնվ ուրիշ — վոչինչ: Վոչ մի էյերկիր նայիրիչ—այլ միայն — մարդիկ, վոր ապրում են այսոր աշխարհի այն անկյունում, վոր կոչվում և Հայաստան, վոր հիմա դարձել և Խորհրդային Սոցիալիստական Հանրապետություն, իսկ 1917-ից առաջ վոչ այլ ինչ ևր, յեթե վոչ Ռուսական Իմպերիայի մի հեռամնաց ծայրամասը — և ուրիշ վոչինչ...

Ուրիշ վոչինչ:

. . . . . .

Մնացածը — վեպում:

Ցb. Ջ.

Մոսկվա. 1921. հոկտեմբեր

ՄԱՍՆ ԱՌԱՋԻՆ

ՔԱՂԱՔԸ ՅԵՎ ԲՆԱԿԻՉՆԵՐԸ

Այսուհետ Նայիրյանն և նոգուժ...
Վ. Տերյան

Նայիրյան այդ հնամյա քաղաքն ամեն ինչով նման ևր նայիրյան բոլոր հին ու նոր քաղաքներին — փոքր ևր, փոշ բաղմամարդ, խարխուլ ու փոշոտ. ժամանակակից լեզվով այդպիսի քաղաքներին ասում ևս գավառական հետամնաց քաղաք: Ե՞րբ և շինված Նայիրյան այդ հին քաղաքը — ասուված ինքը գիտեր. այց ասում են, վոր այդ քաղաքը հիմնողները յեղել են հին նայիրցիներ — գուցե՝ խալդեր լայնաթիկունք ու ջլաբազուկ, գուցե՝ գանդրահեր ուրարտացիներ: Սակայն պատմական այդ հանգամանքը, կարծում ենք, այնքան ել կարևոր չե, վորովհետև խալդական կամ ուրարտական այն հին քաղաքից հիմա յերևի տեղն ել չե մնացել. նրանց այն կավե գեղանափոր խրճիթների փոխարեն կանգնած են հիմա Նայիրյան այդ փոքրիկ քաղաքում քարե միհարկանի, յերկհարկանի և նույնիսկ յերեք հարկանի շինություններ՝ տներ ու խանութներ, վորոնք նույնքան են նման ուրարտական այն խրճիթներին, վորքան քո քիթը, ընթերցող ... Եյֆելյան աշտարակին: Այդ նոր տներից ու խանութներից մի քանիսը նույնիսկ թիթեղե կարմիր կամ կանաչագույն կտուրներ ունեն — մի հանգա-

մանք, վոր քանիերորդ դարից է գալիս — և, վորպես այդպիսին, նոր է և միանգամայն ուշագրավ։ Քաղաքի ցածրիկ տների ու խանութների միորինակ ծովում թիթեղե այդ կտուրներն աչքի յեն դարնում, ինչպես աչքի կդարներ կանացի յեվրոպական վենտրաղարդ գլխարկն արևելյան գյուղում։ Եվ ի զուր չե, վոր նայիրյան այդ քաղաքում մինչև որս եվ մի անհուն վախով ու պատկառանքով են խոսում այն անձնավորության մասին, վորն առաջին անգամ թիթեղե կտուրով և ծածկել իր յերկհարկանի բնակարանը։ Դա բոլորին հայտնի, բոլորից հարգված, այսպես անվանված Գենիրալ Ալոշն է, ութսունն անց պատկառելի մի նայիրցի, վորի հետ ընթերցողը դեռ շատ առիթ կունենա հանդիպելու սույն իմ այս պոեմանման վեպում։

Տները, ինչպես ասացի, նայիրյան այդ քաղաքում ցածրիկ են, մեծ մասամբ մի հարկանի, տափակ կտուր ներով,— բայց տների ու խանութների այդ միորինակ տափակության ծովում, քաղաքի ճիշտ կենտրոնում, վորպես ուրիշ մի աշխարհից, կամ յերկնքից ընկած քարե մի հրաշք — կանգնած կա, յերևակայո՞ւմ եք... հինգ հարկանի մի հսկա, քարե մի թյուրիմացություն ... Մխիթարյան դպրոցի ծանոթ ուսուցիչ պ. Մարուքե Դրասդամատյանը, վոր պակաս մի հրաշք չե նայիրյան այդ քաղաքում, ամեն անգամ այդ շինության մոտից անցնելիս ասում է ինքնիրեն, կամ, յեթե խոսակիցներ է ունենում — նրանց. «Ուրիշ բան ենք մենք, ուրիշ — յեվրոպացիք...Ա՛յ»։ — Եվ նա հիացած աչքերով նայում է հինգ հարկանի շենքի տարրինակ-փոքրիկ քառակուսի պատուհաններին։ «— Դեռ մենք շատ ենք հետամնացք — ասում է նա։ Այսպես է

մոռանում ոչ. Մարուքին — և նա, ինչպես, ունի իրավունք.—ոչ. Մարուքին ամբարտավան և տեղական քաղաքային յոթնամյա դպրոցը և, իրենի անհայտ բնությունքով, յերիտասարդ ամսով (յոգնել և ինքլինում.— զանն այսպես և հանգստացնում ինքը, ոչ. Մարուքին: Նա սիրում և միմիայն նորն ու կատարյալը — և չի կարող տանել մեջ մի հնություն: Այսպիսով նա, միանգամայն իրավացիորեն, յերիտասարդ հուշակ և մտնելում նայիրյան այդ քաղաքում և բոլորը, մեծ թե փոքր, բացի յերիտասարդ ծխականի ուսուցիչ ընկ. Վառոդյանից, հարգում են նրան:

Բայց քաղաքը, բացի այդ հինգ հարկանի հրաշքշինությունից, ուներ մի շարք տեղական հրաշալիքներ, որոնցով զմրախտարար չեր հետաքրքրում ոչ. Դրասատամատյանը: Սակայն ինչ ուզում և ոչ. Մարուքին կարծե — առանց այդ հրաշալիքների նայիրյան այդ քաղաքը յեթե մեջ ոչ իր ամբողջ համայքը, զանն իր համայքի կեսից ավելին անպատման կիսորցներ — հենց իրենց, այդ քաղաքի բնակիչների աչքում: Ցնել ճիշտ մոր. ինչո՞ւ համար կատարյալ հրաշալիքներ չեն կարող համարվել — թեկուզ հենց բերդը, կամ տանք,— Վարդանի կամուրջը, կամ վերջապես — Առաքելոց յեկեղեցին ... Իսկ ձորի Սլաան քա՞րը, ճգնավորի մատո՞ւռը,— վո՞ր թվեմ: — Բոլորն ել հրաշք են, զարմանալի զարմանք, անկարելի հնճարք:

Սկսենք բերդից:

Քաղաքի Արևմտյան ծայրում, վերը, ժայռակուռ, դեղին բլուրի վրա — խիստ, խոժոռ, վորպես

արևելյան քարե մի բռնակալ — բաղմել և բերդը: Ժայռն իր գահի, աթոռի վրայից նայում և քաղաքին: Քարե մի վիթխարի արկղ լինի կարծես, ծանր՝ ընկել և վերից ու կախված մնացել և բլուրի վրա, նստել է՝ ծանր ու հաստատ: — Ընկել և նախ մի հսկայական քարե արկղ կարծես — և հետո, մեկը մյուսի յետևից անցացել են վար ուրիշ մեծ ու փոքր, ծանր ու թեթև, զանազանաձև անդուկներ՝ մեկը մեկի վրա, կողք-կողքի. հրաշք է, չես հասկանում, զարմանում ես միայն: Ասում են, որ այդ բերդը շինելիս նայիրցի վարպետները ձվի ապխակույց են դրծածել շաղախի փոխարեն — ահա, թե ինչու յե այդ բերդը անխորտակելի: Անառիկ է այդ բերդը — ամենքը այդ գիտեն,— և դավաճանություն է, ցեղց, ստոր, նայիրյան դավաճանություն է այդ բերդը հանձնել յեկվոր սրիկաներին: Հիմարները միայն կարող են շզարմանալ այդ բերդի վրա — և այդպիսի հիմարներից և, թող թույլ տրվի ասեմ, պ. Մարուքեն: Եվ թող ասի խնդրեմ պ. Դրասամատյանը, այդ մեծամիտ էյվրոպացին. ինչո՞վ, ինչո՞վ պիտի պաշտպանվեր հնամյա այդ քաղաքն առաջին իսկ թշնամուց, յեթե բերդը չլիներ: Այնտեղից, այո — բերդի անխորտակելի պատերի վրայից պիտի ռումբեր տեղան, յեթե պատերազմ լինի: Այնտեղից — բերդի ժայռակերտ պատնեշների վրայից լինի պիտի մի որ, վորպես յերկաթե մի բռունցք, պիրկ, անպարտ կորովը նայիրյան ցեղի: — Վորպես յերկաթե մի բռունցք — լինի պիտի մի որ թշնամու դլխին: — Ահա թե ինչ է այդ բերդը — իհարկե, հասկացողի համար: Եվ ահա թե ինչու — վորը, քաղաքում հանդիստ են տները՝ նիրհել են ան-

հոգ ու անասրբեր։ Իսկ խանութների առաջ նստել և նայիրցի խանութպանը և ծուլլ, անվուլլ հորանջելով սպասում և դիտրգի։ Եվ ի՞նչ նշանակություն ունի այն հիմար, միանգամայն պատահական և ժամանակավոր հանգամանքը, որ հիմա, 1913 թվին, բերդի ամենաբարձր աշտարակի վրա ծածանվում և վո՛չ նայիրյան, արծվազարդ մի դրոշ։ Բերդը շինել են նայիրցիները, բայց դժբախտաբար, այդ նույն բերդն և հիմա յեկվոր արիկաներին — սոխերին — պաշտպանում թե մեղնից, բերդի և քաղաքի իսկական տերերից — և թե ամեն մի թշնամուց։ Որը կդա և նրանք կդնան։ Եվ նորից, բերդի անառիկ ամրություններից, որոնց յերկաթյա ահեղ մի սպառնալիք — կենդե, կհառնե ահասաստ, նայիրյան վոգին. կորովը, ուժը հաղարամյա — նայիրյան աշխարհի ... Ու կըվառվի նորից անմար խնդությամբ, կժպտա խնդագին յերկիրը հաղարամյա — յերկիրը Նայիրի...

Այսպես եյին մտածում այդ բերդի մասին նայիրյան այդ քաղաքում ապրող իսկական նայիրցիները — և այս փաստի հանդեպ. ի՞նչ կարող եր անել մի, թեկուզ և յեվրոպացի, պ. Դրասամատյան...

Բերդից, քարե այդ վիթխարի անդունդի յերկու կողքերից սկսվելով՝ ծուռ ու մուռ, հսկա սապատավոր ուղտերի նման, դեպի վար, դեպի քաղաքն են իջնում քաղաքի յերբեմնի պարիսպների հիմիկվա մնացորդները։ Առաջ, շատ հնում, քարե ուղտերի անընդհատ ձգվող մի քարավան և յեղել, ամրակուռ մի պարիսպ, որ բերդից իջնելով, անցնելիս և յեղել դեսը և ամբողջ քաղաքն իր մեջ առնելով՝ տարիներ շարունակ պաշտպանել և թնակիչներին չարից ու վոսոխից։

Բայց հիմա քարն այն հսկա ուղտերի սապատներն են մնացել — ծուռ, կոշկոռ բլուրների նման — տեղ-տեղ մնացել: Մնացել են հիմա այն հին պարիսպների զարմանք հնաքները մնացել — մեկին այնտեղ ահա, բերդի պատերին կպած, մյուսն այնտեղ, գետեղերքին, մեկին էլ — հեռու-հեռուն՝ քաղաքից դուրս: Ամեն մեկը հիմա մամռապատ մի պատ և կատարյալ, չիմացողը կասի՝ ո՞վ է այս բլուրի քարերը հղկել, աղնվացրել և մամուռով պատել ... Իսկ մի վիթխարի կտորը այդ առասպելական պարիսպի մինչև որս էլ մնացել է քաղաքի միջով անցնող գետի ճիշտ մեջտեղը. գետի մեջտեղը մնացած պարիսպի այդ կտորն է ահա, որ կոչվում է հիմա Վարդանի կամուրջ: Կարծում են կամուրջ է լեղել և համոզված են, որ այդպիսի մի կամուրջ Վարդան զորավարը միայն կարող էր շինել, որովհետև այսորվա միամիտ նայողին այն ամենը, որ մեծ է և զարմանալի, ինչ-որ նայողյան է ու հաղթական — վերագրում է Վարդան Մամիկոնյանին, վերջին այդ արքայակերպ նայողցուն, որի մասին այսոր ամեն մի հասարակ նայողի այնքանը միայն գիտե, որ բարեկենդանի հինգշաբթի որը բոլոր նայողյան յեկեղեցիներում պատարագ է լինում նրա հիշատակին, յերգվում է «Լռեց ամպերը» և այդ որը բոլոր նայողցիները «տոն» ունեն, այսինքն՝ անվանակոչություն ... Բայց այդ չե, իհարկե, պատճառը, որ Վարդանի կամուրջը նայողցիների աչքին դարձել է խորհրդավոր մի հրաշք՝ ահռելի գեղեցկություն: Ասում են — և այդ բոլորը գիտեն — որ գետում խեղդվածները գալիս հավաքվում են կամուրջի տակ գտնվող ահռելի վիհերում. վիհի վրա յե կանգնած այդ հսկա քարակույտը — ահա

5869

թե ինչ։ Նրա տակ դատարկ է, բոլորովին դատարկ։ Եվ այդ դատարկության վրա, որպես նայիրյան հնամենի զարմանք, յեղել է կամուրջը, կախվել է, ծանր ու հաստատ, վիհերի վրա։ Վարդանի կամուրջը։ Եվ այդ անհուն, անհատակ վիհերում, որոնց մեջ ջուրն անդամ վարանում է լցվել — ապրում են ջրային գազաններ, պատուվներ, մարդագլուխ գոմեշներ, ջրային հսկա մի ոձ, որ կամուրջի տեսքն է, կամուրջի բարի վզին և յերկու ջրահարս։ Ահա թե ինչու վոչ մի քաղաքացի չի համարձակվում լողանալ կամուրջի մոտերքը. քանի՞-քանի անդամ յեղել են դեպքեր, յերբ մի առաքինի, խելոք, բարի նայիրցի դիշեր ժամանակ Վարդանի կամուրջի մոտքերից անցնելիս զդացել է հանկարծ, որ քաշում են իրեն վար, դեպի վիհերը Վարդանի կամուրջի,— կանչում են, հմայում են, ուզում են խեղդեն։ Եվ քանի՞-քանի անդամ Վարդանանց տոնին սուրբ Գեորգ յեկեղեցու քարե ամրոնից տեր Հուսիկ քահանան զգուշացրել է քաղաքացիներին, որ նման դեպքերում ամեն մի իսկական նայիրցի իսկույն պետք է հիշի Վարդան զորավար քաջին և ամրապնդվի պապերի հավատքով։ Պիտի մտաբերի այն մեծ նպատակը, որի համար ընկել է նա Ավարայրի դաշտում—և չվարանի։ Եվ յեթե չվարանի, կցնդի, քամի կդառնա այն չար զորությունը, որ թշնամու ցանկությամբ կախվել է Վարդանի կամուրջի վրա։ Եվ Վարդանի կամուրջը կդառնա հավատքի մի խորան՝ բարի մի զորություն։ — Հարությյան այուն կդառնա Վարդանի կամուրջը հավատացողի համար — ասել է հաճախ տեր Հուսիկ քահանան։ Բայց մինչև այնպես է պատահում, որ ամենավտան-

դավոր վայրկյանին թռչում է Վարդանի անունը վարանում քաղաքացու ճղճիմ ուղեղից ու մնում է տեղը դատարկ սարսափելի դարդանդ, վոր, ի դեպս ասած, ավելի յե բարձրացնում Վարդանի կամուրջի հրաշալի համբավը քաղաքացիների աչքին։ Եվ յես չդիտեմ, չեմ կարող պատկերացնել, թե վորքա՞ն խղճուկ ու անհետաքրքիր պիտի թվար նայիրյան այդ քաղաքը նրանում ապրողների աչքին, յեթե այդ կամուրջը չլիներ։ Բայց արի տես, վոր այդքան հետաքրքիր ու զարմանալի հնամյա այդ քաղաքում միայն կամուրջը չե։ Եվ յեթե առաջարկվեր բնակիչներին ձեռք քաշել քաղաքի հրաշալիքներից մեկն ու մեկից, հարց է դեռ՝ չեյլի՞ն դիջի նրանք Վարդանի կամուրջը — հոդուտ Առաքելոց յեկեղեցու։ Ուզում եմ ասած լինեմ, վոր չնայած Վարդանի կամուրջը քաղաքացիների սրտին շափազանց մոտ լինելու հանդամանքին — ուրիշ բան է այդ նույն քաղաքացիների համար Առաքելոց յեկեղեցին։ Առաքելոց յեկեղեցին ամենամեծ ու ամենանվիրական հրաշալիքն է, զարդն է, զարմանքն է այդ հնամյա քաղաքի — և բացի նրանից չկա մի ուրիշ ավելի համայնք զարմանք քաղաքացիների համար։ — Ինչ վոր է հոգին մարմնի նկատմամբ, ինչ վոր է ուղեղը, աչքը կամ սիրտը՝ մարդու կազմվածքում — նույնն է Առաքելոց յեկեղեցին նայիրյան այդ քաղաքում։ — Ինչ վոր է Նոտր Դամը փարիզցիների համար—նույնն է այդ քաղաքի բնակիչների աչքին — Առաքելոց յեկեղեցին։

Ինքդիցդ դեպի հյուսիս, վարը, բլուրի լանջին, ծվարել է Առաքելոց յեկեղեցին, վորպես քարից շինած մոխրաղույն մի թռչուն։ Առաքելոց յեկեղեցին թռչու-

նի յե նման վերից — բերդից նայելիս. բայց գետից նայելիս նա թռչնում է նստած վարդապետի տպավորություն։ Քարե ծեր մի վարդապետ է կարծես, նրատել է բլուրի բանջին ու մնացել է նստած — զարեր, ու կմնա նստած, քանի դեռ կա աշխարհը և անհուն աշխարհում — յերկիրը նայիրի։ Վերը, գմբեթի ծայրին, խաչն է՝ պարզ, յերկաթե նայիրյան մի խաչ։ Ու խաչից սկսվելով՝ ծայրը վերը մնկած կոնաձև հոլի մի նման իջնում է գմբեթը քարե մի ահռելի անդուկի վրա։

— Ահա՛ Առաքելոց յեկեղեցին։ Հրաշք է, չես հասկանում — այնքան է պարզ։ Բայց վարպետի ընթերցողը պարզ, ակնհայտնի կերպով կարողանա պատկերացնել Առաքելոց յեկեղեցու համայիչ պարզությունը — յես կնկարեմ այստեղ, մոտավորապես, նրա արտաքին տեսքը.

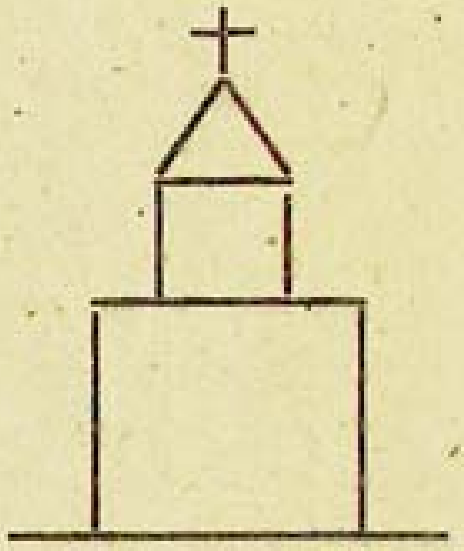

— ահա։ Հասարակ է, պարզ է՝ նայիրյան վոգին է կարծես՝ կերպարանք ստացած։ — Անպատճառյամ է, պարզ է — դրսից, բայց հասկացողի համար նա վոքքա՞ն է անհուն ու բազմահրաշ...

Ճիշտ այնպես, ինչպես պատմել են ինձ, պատմեմ յես ել քեզ, ընթերցո՛ղ, Առաքելոց յեկեղեցու մասին. ուզում ես հավատա, ուզում ես-ծիծաղիր: Բայց յես մոռացա ասել, թե ինչու յե այդ յեկեղեցին կոչվում— Առաքելոց յեկեղեցի: — Եվ հենց այստեղից ե սկսվում ե այդ յեկեղեցու զարմանալին ու հրաշալին:

Քարե այդ յեկեղեցու քարաշեն գմբեթի պատերի վրա դրսից քանդակել ե նայիրցի վարպետը տասներկու առաքյալների դեմքերը՝ մեկ-մեկ, կողք-կողքի— տասներկու առաքյալ: Հասկանո՞ւմ ե՝ քարի մեջ փորել ե հրաշալի դեմքեր: Ներանք հիմա յել պարզ նայում են դիտողին գմբեթի հնաբույր, մամռոտ պատերից՝ կարծեր, չոր, նայիրյան լեռնաքարի մեջ փորած հրաշալի դեմքեր: Եվ այն ել կնկատի ուշադիր դիտողը, վոր առաքյալներից մեկի բոլոր դիմագծերը փորփրած են անխնամ. քիթը չկա, իսկ աչքերի փոխարեն նայում են վերևից յերկու սև ու այլանդակ խոռոչներ: — Հուդայի դեմքն ե դա, կասի ձեզ իմացողը,— վորին նայիրցի քրիստոնյա վարպետը տվել ե հրեշի կերպարանք: Բայց Հուդայի այդ դեմքը իսկի յել կարծես քանդակված չլինի յեկեղեցու վրա, վորովհետև յեկեղեցին թեկուզ և պաշտոնապես կոչվում ե Տասներկու Առաքելոց, բայց ժողովուրդը համառորեն ասում ե՝ Տասնմեկ Առաքելոց — և նա իրավունք ունի. նա չի հաշվում Հուդային. չի ուզում հաշվել: Սակայն յեթե ժողովուրդը տասներկու առաքյալներին ել չհաշվեր — ելի Առաքելոց յեկեղեցին վոչինչ չեր կորցնի իր դարավոր համբավից: Վորովհետև այլ ե նրա կոչումը և համբավը — այլ: Եվ այն, ինչ վոր յես հի-

մա պիտի քեզ պատմեմ, սիրելի ընթերցող, թող քեզ դատարկ հնքիաթ կամ զրույց չթվա։ Եկեք մի անգամ պատահմամբ այդ քաղաքն ընկնես՝ հարցրու Առաքելոց յեկեղեցու մասին և քեզ ամենն մի տնդացի նույնը կպատմեն, ինչ վոր յես պիտի պատմեմ. գուցե և ավելին։

Դեպքը պատահել է այսպես։

Առաքելոց յեկեղեցուց յերկու-յերեք հարյուր քայլաչափ հեռու, յեկեղեցի տանող ճանապարհի վրա հիմա յել կանգնած կա կիսավեր մի տնակ։ Պատերը կանգնած են դեռ, բայց կտուրը փուլ և յեկել. հողակույտ է հիմա այդ տնակը, անդուռ ավերակ։ Ընդամենը քսան-քսաներկու տարի առաջ այդ տնակը թե դուռ ուներ և թե լուսամուտներ, և նրա խոնավ, ցածլիկ սենյակներում ապրում էր մի զաղթական նայիրցի՝ հիմա ամենքին անունով հայտնի Մշեցի Թաթոն։ Այդ մարդը դժբախտ է յեղել. նայիրյան հեռու մի քաղաքում ջարդի ժամանակ կորցրել է իր ընտանիքը և մեկ, բոքիկ, հասել է այդ քաղաքը և բախտի բերումով բնակություն դտել յեկեղեցուն մոտիկ այդ խարխուլ տնակում։ Ապրել է մշեցի Թաթոն այդ խարխուլ տնակում մի քանի տարի. վոչինչ չի նկատել։ Եվ ահա մի որ շուկայում հանդիպում է նա իր հայրենակիցներից մեկին. նոր է յեկած լինում հեռու հայրենիքից։ Պատմում է այնտեղի մասին քստմնելի բաներ։ Եվ պատմությունը նույնն է լինում կոտորած, կոտորած, կոտորած։ — Բռնաբարված կին, կորած յերեխաներ։ Ու վերջում — ոտարություն՝ մուրացկանի վիճակ։ Լսում է Մշեցի Թաթոն և հիշում է իրը.

հիշում է կնոջը, յերևխաներին։ Մտնում են միասին գինետուն և սկսում են խմել—գառն, արնահամ, նայիրյան ոգի։ Ցեվ ահա Թաթոն սկսում է պատմել ընկերոջը քաղաքի մասին. դուրս են գալիս որոբվելով. տեսնում են բերդը, Վարդանի կամուրջը, Առաքելոց յեկեղեցին։ Ասում է ընկերը՝ որը կգա և նորից կելնե, կիառնե մշուշից — Նայիրյան վոգին։ Հաղթ, հաստատ կլինե թշնամու գլխին — յերկաթե վրեժ։ Այսպես զրուցելով գալիս են Թաթոյի տնակը. պառկում են քնելու։ Ցեվ ահա կես գիշերին թվում է Թաթոյին՝ մեկը անուշ ձայնով, կանչում է իրեն։ Ներքևից, տան ներքնահարկից, կանչում է մեկը, ծանոթ, կանչում է վար։ Ցեվնում է վեր և ասում է ընկերոջը՝ արի։ Ցեվ նրանք միասին վերցնում են ճրագը՝ իջնում են վար։ Իջնում են ներքնատուն։ Խոնավ, գաղջ ոդով լցված, զարհուրելի։ Մի վայրկյան մնում են չվարած. պարզ, լսելի՝ կանչում է ոխսուր մի ձայն հատակից, ներքևից։ Աչքերը գետնին են հառում — տեսնում են՝ գետնի մեջ, ծանր, թաղվել է մի ջրաղացքար։ Մոտենում են՝ դուռ է։ Դնում է Թաթոն վոտքը ջրաղացքարի վրա. շարժվում է։ Կռանում, բարձրացնում են քարը — բացվում է նրանց առաջ մի մութ ներքնահարկ։ Մութ, խոնավ՝ փչում է դեմքերին թաց, խոնավ մի քամի։ Նայում են ճրագով—աստիճաններ։ Վերցնում են ճրագը և իջնում են վար։ Ահա վերջանում են աստիճանները և դեմը խավար մի անցք տանում է ո՞ւր։ Գնում են անցքով—գալիս, գալիս—լայնանում է անցքը։ Ցեվ ահա նորից—աստիճաններ։ Ցեվնում են վեր—և դուրս են գալիս հանկարծ... Կանգնած են Առաքելոց յեկեղեցում։ Բեմը, խորանը ահա, վարագույրն ահա — մութ կա—

պույտ վարդույր՝ վրան վոսկի մի խաչ։ Այսպանը ահա, վորտեղ յերեխաներ են գինքուած.... Մնում են չվարած։ Մոտենում են գոնեքին, ուզում են գուրս յելնել — փակ է։ Զարհուրած փախչում են յետ։ Մի-ենուն անցքերով քայլում, քայլում են յերկար և ահա նորից — ատրճաններ։ Ցեվ հանկարծ, դլխների վերևում, վերը, ներքևում, իրենց շուրջը, չորս կող-մը լսում են — խուլ, հեռու ջրերի խշշոց։ Ցնցում են ատրճաններով և գուրս են գալիս... Քիչ է մնում հոգից ու խոնավությունից ճարպը մարի։ Ո՞ւր են — չեն հասկանում։ Զգում են միայն, վոր կանգնած են բարձր մի տեղ, ինչ վոր զարհուրելի խոնավության վրա։ Ներքևում, վարը — գետ է, հեղհեղուկ հոսանք։ Ջրերի խշշոց։ Ու հորդ, հեղեղուկ հոսանքի վրա, վերը —յերկինք է. մութ, խոնավ դիշեր։ Ցեվ թաթոն հիշում է հանկարծ՝ կանգնած են ճիշտ այն բլուրա-նման պարապի մնացորդի վրա, գետի մեջտեղում։— Կամուրջն է. տեղացիք ասում են՝ Վարդանի կամուրջ։ Ահա ջրերի միջից, վարը, յերգում են պառավները։ Յի՞րդ է, թե ջրերի խշշոց։ Ու հորդ, հեղհեղուկ խավա-րում շաղշղում է վարը, ծփում է պապղուն — ոճը, Կամուրջի բարի վոգին։ Ցեվ ահա խոնավ, խշշացող ջրերի միջից յելնում են, ահավոր բառաչում խոպոտ — ջրային գոմեշները — ահ է, զարթելի զարմանք ... Արագ իջնում են վար, փախչում են անցքերով ու ելի ահա — ատրճաններ։ Շատ են, ինչքա՞ն են շատ... Ցեվնում են, յելնում են, յելնում են. և ահա — գուրսն են նորից։ Շուրջը — յերկինքն է. ասաղային մշուշ։ Վարը—քաղաքն է յերևի. առկայծում են գեղին, տարտամ կրակներ։ Հեռուն, շատ հեռուն լսվում է

խուլ, տխուր — խշշոցը գետի. վոտքերի տակ իրենց— բնությունն է. քարն անդուկները ծանր շնթռկել են, քնել են ահավոր: Կանգնած են իրենք բերդի ամենաբարձր աշտարակի վրա. փչում է սուր, սարսուռ, սառը մի քամի: Ու մոտիկ-մոտիկ ծածանվում է լաթի մի կտոր. դրոշակն է բերդի: Մութ է ու ամպոտ: Ցերեկ ցերեկ լիներ՝ կտեսնեին գեղին կտավի վրա — յերկգլխանի մի արծիվ՝ վոսկենկար զարդանդ: Մութ է, գիշեր է, չի յերևում: Փչում է կատաղի — հրում է քամին. հիմա կընկնեն: Ինչո՞ւ յեն այստեղ — ինչ են ուզում: Սարատեսից խելագար՝ ատրճաններով կրկին իջնում են վար, ընկնում են գետնափոր անցքերը. վազում են շնչակտուր: Ցեվ քրտինք կտրած, հանկարծ, յերևի պատահմամբ — յելնում են իրենց ներքնահարկը նորից. բարձրանում են Թարոյի սենյակը և քնում են մեռելանման: Քնում են դառը, անհրաշ, ծանր մի քնով, բայց առավոտը զարթնում են կայտառ, վոգեվորված: Պատմում են բոլորին անցքերի մասին — և բոլորը մնում են ապշած ու շվարած: Լինում են մարդիկ, վոր այդ պատահական գյուտը համարում են խորհրդավոր նշան, զարթնումի սկզբնավորում: Մոտ և — ասելիս են յեղել նրանք — վայրկյանը վերածնության: Ցեվ կանչել են նրանք Թաթոյին ու ընկերոջը. խստիվ արգելել են այդ մասին զրուցել ու խոսել: Բայց հիմա, այդ նշանավոր անցքից քսան-քսանհինգ տարի հետո, բերդի, Առաքելոց յեկեղեցու և Վարդանի կամուրջի մեջ գտնվող այդ անցքերի և ատրճանների մասին — բոլորը, նույնիսկ յերեխաները գիտեն: — Բայց այդ մասին, իհարկե, չեն խոսում յերբեք. այդ մասին խստիվ արգելված է խոսել: Այն

եվ մոռացա ասեմ, վոր յերբ Թաթոյի և ընկերոջ անուշաղիր լինելու շնորհիվ կառավարությունն իմանում է Առաքելոց յեկեղեցու գաղտնիքը — խլում է Առաքելոց յեկեղեցին նայիրցիների ձեռքից, իսկ Թաթոն ու ընկերն աքսորվում են Սիբիր և փտում են այնտեղի խոնավ ղնդաններում։ Ահա թե ինչ է իրենից ներկայացնում Առաքելոց յեկեղեցին ... Եվ դեռ յես այն եվ մոռացա ասեմ, վոր բացի վերոհիշյալ հրաշքներից՝ նայիրյան արքաներ կան թաղված Առաքելոց յեկեղեցում և յերբ, յեկեղեցին գրավելուց հետո, սոխերը քանդել են յեկեղեցու հատակը—վեմքարի ներքևում գտել են անթիվ-անհամար գանձեր ու անգնություններ... Եհ, հին ու մութ պատմություն է, ընթերցո՛ղ, — վո՞ր թվեմ։ Գիտուն, խորամանկ, հարուստ ու հպարտ են յեղել նայիրյան արքաները. այդպիսի արքաներ հիմա չկան։ Գիտուն, խորամանկ, հարուստ ու հպարտ են յեղել, բայց, գժբախտաբար, յեսական ու անմիտաբան. յեթե վոչ ... ինչո՞ւ պիտի կորչեր արքայությունը նրանց և ավերակի վերածվեր յերկիրը Նայիրի ... Ո՞ւր են հրաշագործ նայիրցիները հիմա — ո՞ւր է հաղարամյա Նայիրին... Չկա, վոչինչ չկա հիմա։ Անդամ հնուց մնացած այդպիսի զարմանք — հրաշալիքներ ունեցող նայիրյան այդ քաղաքը, վոր առաջ արքայանիստ է յեղել, մայր-քաղաք, հնամենի կենտրոն — այդ քաղաքն անգամ զարձել է հիմա սոխերի տիրապետության որոշ — գավառական հետամնաց մի վորջ, ուր պատժվելու համար մայրաքաղաքներից աքսոր են ուղարկվում զանազան զեղծումների մեջ բռնված ավազակ պաշտոնյաները...

Քաղաքի այդ յերեք հին հրաչալիքները նկարագրելուց հետո անցնենք հիմա քաղաքի նոր հրաչալիքներին: Այդպիսով մենք կամաց-կամաց կմոտենանք քաղաքի առորյա կենցաղին և հետզհետե մեր դեմ կելնեն հնամյա այդ քաղաքում այժմ ապրող բոլոր նշանավոր ու աննշան նայիրցիները — քաղաքի հիմիկվա բնակիչները:

Ամենամեծ նորությունը, վոր նայիրյան չե և նույնիսկ անընտել, անհասկանալի յե թվացել սկզբում տեղացիների աչքին — յերկաթուղագիծն է՝ ձգված սոխերի տիրապետության որով, քսան տարի առաջ: Քաղաքի բնակչության կեսից ավելին դեռ մինչև հիմա յել հիշում է անմոռանալի այն որը, յերբ անհայտ հեռուներից մինչև այդ քաղաքը ձգված յերկաթե գծերի վրայով առաջին անգամ մոտեցել է գնացքը նորակառույց կայարանին: Ցեղել է — խնդուն խրախճանք՝ զարմանալի զարմանք: Ցեղել են մարդիկ, վոր զարմանքից ու հիացմունքից չեն կարողացել խոսել. առնվել է լեզուները զարմանքից ու հիացմունքից: Շատերը հիշում են այն հետաքրքիր մանրամասնությունն անգամ, վոր գնացքի շոգեկառքը զարդարված է յեղել ծառերով ու ծաղիկներով: Իսկ շոգեկառքի ճակատին, ճիշտ լապտերի վերևը, ծածանվելիս է յեղել կապույտ մի դրոշակ՝ վրան վոսկեներկար յերկգլխանի մի արծիվ: Այդպիսի ահա շուքով ու ցնծությամբ է մոտեցել գնացքը քաղաքի կայարանին, վորտեղ քաղաքի համարյա ամբողջ բնակչությունը հավաքված է յեղել—ուրախ, տոնական զգեստներով—գնացքին դիմավորելու: Կայարանի առաջ նվագելիս է յեղել

գինվորական յերաժշտախումբը և նրա մոտ կանգնած գիմավորել են գնացքը մի շարք պատկառելի նայիրցիներ և բարձրաստիճան պաշտոնյաներ. զավառապետը, ոստիկանը, գինվորական ատյանի պետը, գեներալ Ալոշը, Մազութի Համոյի հայրը՝ Առաքել աղան — վո՞րը հիշես... Ինչպես, սակայն, նրան, վոր այդ զարմանահիշատակ որվանից քսան-քսան յերկու տարի յի անցել, չնայած, ասում ենք, այդ յերկար ու ձիգ քսան-քսանվեկու տարիներին — մինչև որս նել կան այդ քաղաքում շատ պատկառելի ու անպատկառ նայիցիներ, վորոնք յերևակայում են, վոչ միայն գնացք չենն նստել, այլև նայում են շոգեկառքին, վորպես մի զարմանալի հրաշքի: Որինակ՝ քաղաքում ամենին հայտնի գազազարդծ Մեռելի ցեցոքին մինչև որս ել զարմանալի յի թվում, թե նդ ի՞նչպես են մարդիկ, անշունչ յերկաթների վրայով, անձի-անգամնշ վագոնների մեջ նստած՝ տեղից տեղ ճանապարհվում: Դեռ մինչև որս ել կյուրակի որերը շատ անգամ կարելի յի հանդիպել յերկու պատկառելի նայիրցիների, վորոնք կիրակնորյա պատուրի յելած (յերկաթուղու կայարանը քաղաքային այգուց հետո յերկրորդ զրոսավայրն և նայիրյան այդ քաղաքում) — կանգնել են յերկաթուղագծի առաջ և գրազված են այսպիսի մի զրույցով.

— Ես տնաքանդի սոխը տես մի ինչեր արաց... ասում է մեկը, վոտքով ծուլորեն խփելով յերկաթուղագծին և յուզում մի ժպիտ յերեսին՝ լանլով յերկաթգծի ախորժ զնգոցը:

— Ապես վոր նստիս — տեղի ո՞ւր կերթաս...

Ասելը որ կուզնա, պատասխանում է մյուսը:

— Մոսկով կերթա՞ս:

«Հելբրթ կերթաս»:

— Կի՞մ...

«Կիմ եկ կերթաս...»:

Ու տիրում է լռություն՝ ակնածանք ու զարմանք:

Ցերկրորդ նորությունը, վոր նույնպես նայիրյան չի և գնալի վորը հատուկ մի ակնածանք են զգում բոլոր քաղաքացիներն անխտիր և վորով այնքան հիանում և միշտ ծխական դպրոցի ուսուցիչ պ. Դրատատատյանը — հինգհարկանի այն հսկա շինությունն է, վոր կանգնած է քաղաքի մեջտեղում, վորպես ահռելի մի վեհություն, քարե ակնածանք: Այո, քարե մի ակնածանք, վորովհետև այդ շենքը բացի իր վիթխարի լինելը, նշանակալից է և մի ուրիշ, ավելի կարևոր — ամենակարևոր հանգամանքի շնորհիվ,— այդտեղ.— այդ միակ շենքումն են կենտրոնացած քաղաքի և նույնիսկ գավառի ամենաազդեցիկ հիմնարկությունները: Այդտեղ են նստում՝ գավառապետը, վոստիկանապետը,— այդտեղ է զորակոչային գավառական ատյանը և այդ շենքում են, վերջապես, գտնվում՝ փոստհեռագիրը և պետական գանձարանը: Եվ եթե բոլորը չկարողացա թվել: Մոռացա ամենակարևոր հիմնարկությունը — այն, առանց վորի այդ առասպելական շինությունն իր համայքի և մանավանդ սարսափելի ակնածանքի կեսից ավելին կկորցներ... Բանն այն է, վոր այդ հինգհարկանի շենքի առաջին հարկում, միջանցքի ամենածայրը, կարելի յե ասել, շենքի ամենահետընկած անկյունում կա մի փոքրիկ սենյակ ... Ասված չանի, ընթերցող, այդ սենյակն ընկնես. վոր ընկար՝— ազատվելիք չկա: «Մութ տեղը» — այսպես են անվանում քաղաքացիք այդ սենյակը, թեկուզ սենյա-

կը բոլորովին լույս և՝ յերկու պատուհան ունի և յերեք ելեկտրական լամպ։ Իսկի յնչ լուսավորություն չունենալը չն, վոր դարձել և սենյակը այդ խորհրդավոր ակնարկին արժանի, այլ թերևս այն, վոր այդտեղ մտնողի աչքերը մթնում են սարսափից· ահա թե ինչ հատկություն ունի այդ խորհրդավոր սենյակը, սիրելի ընթերցող ... Եվ մեծ չափով այդ սենյակին պետք և վերագրել այն խորհրդավոր հարդանքը, վոր դրում և ամեն մի քաղաքացի այդ շենքի մոտով անցնելիս։ Եվ նա չի՞ արդյոք պատճառը, վոր այդ հինգ հարկանի տունը դարձել և մի ամենակարող կենտրոն, կամ, ավելի լավ և ասել առանցք, վորի շուրջն են դառնում քաղաքն ու գավառը և չեն կարող չդառնալ։ Այն միանգամայն ճշմարիտ ակսիոման, վոր տիեզերքում ամեն մի կետ կարող և կենտրոն համարվել — ամենայն հեշտությամբ հերքվում և այս դեպքում, ինչպես և բոլոր նման դեպքերում, յերբ խոսքը վերաբերում ե վարչական և վոչ թե աստղային համակարգություններին։ Այդ հինգ հարկանի շենքն ե, այո, քաղաքի կենտրոնը և միակ կենտրոնը — և նա, այդ քաղաքը, միևնույն ժամանակ ուրիշ վո՛չ մի կենտրոն չի կարող ունենալ։ Թող վորքան կուզե ծխական դպրոցի ուսուցիչ ընկեր Վառոդյանը համոզե որիորդներին, վոր տիեզերքի նկատմամբ կենտրոն կարող և համարվել Ռաչկա Նիկոլայի պանդոկը անդամ — թող ինչ ուզում և ընկ. Վառոդյանն ասե — մենք չենք փոխի մեր կարծիքը և հաստատ կպնդենք, վոր հինգ հարկանի այդ տունն ե, այո, միակ կենտրոնը նայիբյան այդ քաղաքի և ամբողջ գավառի և այնտեղից ե, այո, վոր յելնում են, ելեկտրական կա-

պուլյտ կայծերի նման և տարածվում ամեն ուղղությամբ — վնիոներ ու նակատագրեր: Ընկ. Վառոդյանն այդ բանը, իհարկե, մեղանից լավ գիտե, բայց նա որիորդներին հաճելի, հանդուգն, խիզախ յերևալու համար տուինատությունները ե անում: Ցեվ ի՞նչպես կարող ե ընկ. Վառոդյանն այդ չիմանալ, յերբ իր կաշվի վրա յե զգացել այդ ամենակարող կենտրոնի անմիջական աղդեցությունը: Հարկավոր ե ասել, վոր «կաշվի վրա» դարձվածքը պետք ե բառացի հասկանալ. ամենքին լավ հայտնի սրճարանատեր Տելեֆոն Սերոն — նա, վոր սրճարան ունի Լորիս-Մելիքյան կոչվող փողոցի վրա,— յերդվում ե Հիսուսի անունով, վոր բաղնիքում պատահմամբ տեսել ե ընկեր Վառոդյանի կունակի վրա ... հետաքրքիր հետքեր: Վո՞րտեղ, ասացեք խնդրեմ, յեթե վոչ այդ ամենակարող կենտրոնում, կարող եր ընկ. Վառոդյանի կրունակն այդպիսի հետաքրքիր դրոշմներ ստանալ՝ կապո՛ւյտ-կապո՛ւյտ գծեր: Իսկ յեթե ընկ. Վառոդյանն այդ ել չի ընդունում և խորհրդավոր կերպով ակնարկում ե իր «Ընկերությանն» անդամ լինելու հանգամանքը ... դժվար ե այդ դեպքում վորևե հակաճառություն անել ընկ. Վառոդյանին: Նույնիսկ յերեխանները գիտեն, վոր «Ընկերությունը» կենտրոն ե, մի ավելի ամենակարող և ահռելի կենտրոն, վոր սուլթաններ, շահեր և կայսրներ պիտ տապալե — այդ, անգո, ավելի լավ ե ասել մաթեմատիկական այդ «կենտրոնը» ... Ասում ենք «մաթեմատիկական», վորովհետև ընկ. Վառոդյանի ասելով՝ ի նկատի ունենալով այն միանգամայն անհերքելի հանգամանքը, վոր հինգհարկանի «կենտրոնը» կառուցված ե վախի, բռնության,

արյան ու թյուրիմացության վրա,— «Ընկերության» կենտրոնը քարե է, գրանիտե՝ կառուցված գիտական սոցիալիզմի անհողդողդ հիմունքների վրա։— Ուրեմն յերկուշ անդամ յերկու հավասար և շորթի պես պարզ պետք է լինի, որ վոչինչ և հենդհարկանի կենտրոնը, իսկ «Ընկերությունը» — փառա, անողոք ճշմարտություն — միրկ ճշմարտություն։ Այսպես և արամաբանում ընկ. Վառոդյանը և նա իրավունք ունի. հարց ենք ամեն մի յերեխայի, այո, նույնիսկ յերեխայի, և նա անվրեպ կերպով անդամ ցույց կտա այդ «Գերկենտրոնի» — այո. — Վարդանի կամուրջը։ Այսինքն վոչ թե կամուրջը բառացի, այլ նրա դիմացը, գետափին շինված մի տնակ, վոր կիսաքանդ և հիմա, ավերակ, և վորի քանդելու խորհրդավոր պատմության հետ և կապված ընկեր Վառոդյանի կոնակի պատմությունը...

Ահա՛ այդ պատմությունը, սիրելի ընթերցող։

Մի որ, այսինքն մի գիշեր, ժամը մոտավորապես յերեքին, քաղաքի բոլոր անների պատուհանների ապակիները հանկարծ դրնդում են թափով և նույն վայրկյանին լսվում է մի ահռելացուցիչ, ահռելի մի պայթյուն։ Սարսափած քաղաքացիք զուրս են թափվում տներից և սկսում են գետի դաշտը, գետի գերեզմանոցը փախչել. կարծում են յերկրաշարժ է, ժամը՝ Առաջու պատիժ։ Բայց այդ լուրը հերքվել է շուտով և տարածվել է մի ուրիշ սարսափելի կարծիք, վոր պայթել է բերդը՝ ամբողջ բերդը մի բռնկյում թռել է յերկինք։ Շատերն էլ այն կարծիքին են յեղել, վոր պայթել է Առաքելոց յեկեղեցին. ամեն վոք գիտե,

վոր նրա վեմ-քարի ներքևում նույնքան վարպետները պահած են յեղել հազար փուր դինամիտ ... Իսկ հայտնի պոնտոկտոսցու Բոշկա Նիկոլայը, նա, վոր հանձնաժողովի դուխան և պահում Լոբխա-Մելիքյան փողոցի վրա, ասել և իր հարևան Մեռելի Յեռոֆին, վոր, յերևի, պատերազմ և սկսվել, բայց իրենք չգիտեն. հասարակ մարդիկ են — ի՞նչ իմանան: Բայց շատով պարզվել և, վոր վո՛չ բերդն և պայթել, վո՛չ Աստվից յեկեղեցին և. վո՛չ ել պատերազմ և սկսվել: —Ինչպես այդ լիներ—ինքն իրեն աղայարար հերքելով ասում և մինչև որս ընկ. Վաղոդյանը, — բայց, մեր կարծիքով, բարեբախտաբար այդ չի յեղել, այլ պայթել և, յերևակայո՞ւմ եք ... Վարդանի կամուրջը, այսինքն՝ վոչ թե ինքը կամուրջը, այլ նրա դիմաց գտնվող այն հողն խրճիթը, վորի մասին քիչ վերը խոսքը գնաց կերպով հիշատակեցինք: — Խրճիթում պայթել և յերեք վրա ... դինամիտ ... ահա թե ինչ ... Ցեմ հետևյալ որն այդ խրճիթի տակից զինվորները ու վոստիկանները հանել են չորս կիսամաս դիակներ, ավելի ճիշտ, դիերի մնացորդներ: Եղել են՝ բոլորին ծանոթ Ղարաբաղցի Նիկոլը, ուսուցիչ,— Մշեցի Մարգարը, արհատպնտեսը,— Ռուս Աբրահամը, գաղտնի վոստիկանության պաշտոնյա,— և Վարժապետ Կարոն,— նա, վորի մասին խոսելիս ընկ. Վաղոդյանը միշտ ակնածանքով ասում և ընկեր Կարոն: — Ահա՛ թե ինչո՞ւ յեր Ընկերությունը կենտրոն և նույնիսկ — Գեր-Կենտրոն, սիրելի ընթերցող: Ցեմ ի՞նչ նշանակություն կարող և ունենալ, բացի դրանից, այն հանգամանքը, վոր հողի այդ խրճիթում պայթած դինամիտի աղմուկությունը կողմնակի կեր-

պով արտահայտվել և ընկ. Վասոդյանի կոնակի վրա, վորպես կապույտ գծերի նրբահյուս մի նկար: Այն մյուս, ոտքի գլխի շարի անպամ ընկ. Վասոդյանի աչքին նշանակություն չունեցող «Դառնությամի կենտրոնում» (ինչպես անվանում է ինքը ընկ. Վասոդյանը հինգհարկանի շենքը), — յեղել և — հերոսական պայքար, անպարտ ընդվզում — մի կողմից (կարդա՛ ընկ. Վասոդյանի կողմից) — իսկ մյուս (ոստիկի) կողմից — բռնություն, մղձավանջ, գեղին սարսուռ: Իջել և, իջել և, վորպես կարմիր ամոթ, «շամպոլը» ընկ. Վասոդյանի կոնակին — և նա յելել և վերջ՝ զավեշտ, կարծրացած,— վորպես արրած գաշուն՝ յելել և գառնություն, զաղրանքի կենտրոնից,— հառնել և հաղթական, նայելով ամբոստ վողին ... Այսպես և յեղել:

Բայց մի բան դեռ մինչև այս էլ ընկ. Վասոդյանը չի կարող մոռանալ և իրեն ներել. այն, վոր այնտեղ «Դառնությամի կենտրոնում», կամ — ինչպես ժողովուրդն և ավելածանքով ասում—«մուր տեղը»,—ինքը, ընկ. Վասոդյանը, ինչպես ծնծից առաջ, նուլնպես և, մանավանդ, ծնծի ընթացքում, յերևակայո՞ւմ եք — զզվացել և յերեխայաբար, վոր ինքը խառնվել և, մի-անգամայն պատահական կերպով, այդ հիմար պատմությանը: Ցավ ի՞նչ և արել վերջ ի վերջո. մի միամիտ յերկտող և գրել ընկեր Կարոյին և խնդրել և նրանից «Ամբոխային տրամաբանությունը» — ահա՛ և ամբողջը: Ցերկտողը գտել են Կարոյի գրպանում և ինքը պետք և տուժե. ի՞նչ թյուրիմացություն: «Հիմար հեղափոխականի անզգուշություն»,— մտածել և

զայրացած ընկ. Վառոդյանը փորձության վայրկյանին: — Եվ նա յերկար ժամանակ չի նեղի իրեն վոչխարային այդ վախը, այդ ամոթաբեր թուլությունը, վոր սև բիծ կարող է դնել ամեն մի իսկական հեղափոխականի անկաշառ խղճին: Փառք աստծու, վոր այդ մասին զոնե վոչ վոք չգիտե. ընկ. Վառոդյանը խոսք և ավել իրեն, վոր այդ սև արատը մի որ բվանա իր խղճից մի իսկական հեղափոխական գործով,— բայց մենք արդեն շատերից յերկարացրինք ընկ. Վառոդյանի խղճի պատմությունը. անցնենք քաղաքին:

Բացի հինգ հարկանի շենքից — այդ, այսպես թե այնպես — ամենակարող կենտրոնից — քաղաքում կան այստեղ ու այնտեղ հասատարված մի շարք ուրիշ, քիչ թե շատ նշանավոր և աննշան կենտրոններ, ինչպիսիք են՝ հիվանդանոցը, քաղաքային խակումը, տղայոց գիմնազը, իգական գիմնազը, քաղաքային և յերկու ծխական դպրոցները. մոռացանք հաշտարար դատավորի տունը, բանտը և «հասարակաց տունը», վորի մասին խորհելիս խնդրում ենք ներողամիտ լինեք: Զորանոցները քաղաքին չեն վերաբերում. նրանք գտնվում են յերկաթուղագծի այն կողմը, գերեզմանատան մոտ, այնպես վոր այդ յերկու «հիմնարկությունները» թողնում ենք, միանգամայն հասկանալի պատճառով, անուշադիր: Քաղաքային հիվանդանոցն էլ, ասենք, համարյա թե քաղաքից դուրս է գտնվում, մի հարկանի ծացլիկ մի տնակ և այդ, վոր գտնվում է քաղաքի ծայրում, մի ցեխոտ ու նեղլիկ փողոցի անկյունը՝ ինքն էլ ցեխոտ ու խոնավ, ինչպես այդ փողոցը: Հիվանդանոցի բժիշկ պ. Սերգեյ Կաս-

պարիշը քանցոս մտպիր և յեղել հիմանդանոցը տե-
ղափոխել քաղաք, բայց գժբախտաբար միշտ ոչնչա և
պատահել, որ որևէ կարևոր մի հանգամանք խան-
գարել և նրան։ — Կամ ինքն և հիմանդացել, կամ
զամատապետի կինը, իսկ վերջին անգամ, յերբ մի
շնորհ նր պատրաստ և մի տիպուած նյին բանակցու-
թիւններ ինչպես շնորհի սիրոյ, ոչնչա ել հին հար-
գանքի կենդրոնի հետ,— յերբ, վերանցից-վերանց,
բժշկի համար միանգամայն անոգուտելի, իսկ քաղա-
քացիների համար չափազանց ոգուտալի կերպով՝ պա-
թից բժշկի դիմին անհրաժեշտի մի գժբախտութիւն.
բժշկի Լիդայի գեղեցկութիւն անեցող մանկահասակ
կինը ինքնասպանութիւն գործեց ... յերևակայո՞ւմ
եք՝ իրենց ասն ... պատմիցուամ։ Մերկ, բարբարոսի
մերկ, ինչպես ասում են՝ Աղամի (Ցեմայի) զգեստ-
ներով մտել նր պատարագը և ինքնասպանութիւն
նր գործել վազ միս ատրճանակի, կամ, ինչպես նոյն
գեղեցիկը ընդունված և, որևէ միջոցի ոգնու-
թիւնամբ, այլ ... շշմեցնող, անհասկանալի մի բան.
քանզել նր պատարագի հատակի տախտակը և նետել
նր իրեն ... հասկանո՞ւմ եք, թե ո՞ւր։ Այս զարհուրելի,
քաղաքելի, այլանդակ, անհասկանալի, համարյա գիշերային գժբախտութիւնից հետո բժշկի ընդ-
միշտ ձեռք քաշեց իր մարդասիրական պարտաւորու-
թիւնից և սկսեց սիրեցրում, վերանց նա գժբախտու-
թիւնից առաջ միայն «պրոֆեսորոն» նր խաղում ժա-
մանցի և ջղերի հանգստութիւն համար,— սկսեց
գժբախտութիւնից հետո «բակարտ», «մոկարտ» կամ
տեղական «ցիխտա» խաղը խաղալ, որով բամբասանքին
հանգստացնել կարողացավ իր տիրոջ քայքայված

ջղերը։ Եվ յերբ այդ դեպքից հետո բժշկի կառապանը, որ լիովին զարձարվում եր հիվանդանոցի կողմից, սկսեց բժշկին տալ հրավիրող պացիենտներից «էկստրի փող» վերցնել — հիսուն կոպեկ — որչ մի քաղաքացի սրան չունեցավ բարկանալու կառապանի վրա։ Եվ ինչո՞ւ բարկանար. քանզի եր մեծ բժշկի ղլխին պայմած ընտանեկան զժբախտությունը, որից հետո, հարկավոր և տանջ, որ՝չ միայն այդ փոփոխությունն եր, որ առաջ ունկավ բժշկի գործերում, այլ պատահեց և այն, որ հիվանդանոցում մինչ այդ հատարակ ծառայի պարտականություններ կատարող բիբլիացի Արշակը առանձնաց նույն հիվանդանոցի պատասխանատու, կամ, ինչպես ասում են՝ հերիատարհ Ֆելդշերի պաշտոնը, որով հնարավորություն տանզվեց բժշկական ոգնություն հատցնելու ամեն զիսոզի և ամեն ժամանակ։ — Մի հանգամանք, որի գոյությունն՝ չունենալուց առաջ շատ և շատ չքաղաք հիվանդներ որերով սպասում եյին հիվանդանոցի պատերի տակ ընկած՝ իրար յերակցով ոգնություն և կարեկցություն։ Զիք չարիք առանց բարյաց — ասում և իմաստությունը, և այս դեպքը մի անգամ ևս հաստատեց այդ զարմանք իմաստության անքննելի ճշմարտությունը։ Մանավանդ չպետք է մոռանալ, որ այդ մարդասիրական քայլը անելով (բիբլիացի Արշակին Ֆելդշեր նշանակելով) բժիշկն եյապես de jure հաստատեց այն, ինչ de facto վաղուց արդեն գոյություն ուներ և անխանգար կերպով ծավալում եր իր գործունեությունը հիվանդանոցում ու քաղաքում։ Բանն այն է, որ Բիբլիացի Արշակը վաղուց հետե զբաղվում եր բժշկական պրակտիկայով և

նուշնիկ բալամանին հոչակ եր վայելում վոչ միայն քաղաքի հնաոմնաց թաղերում, դեպի վորոնք հանախ բժշկական տուրմեներ եր կատարում բիթլիսցի Արշակը, կամ ինչպես դյուղացիներն էլին նրան հորջորջում՝ «ղոխտուր Արշակը»։ Պարբերաբար ամեն տարի Մեծ Պասի յերբորդ շաբաթվա յերկուշաբթի որը կարելի յեր տեսնել բիթլիսցի Արշակին՝ դյուղական յերկանիվ սայլի վրա նստած՝ դեպի մոտակա դյուղերը տուրնեյի գնալիս, վորից նա միշտ վերադառնում եր ավագ յերեքշաբթի որը՝ նույն յերկանիվ սայլի վրա յուղ, պանիր, ձու և մի քանի ապխտակահար դառնուկներ բարձած, վորոնցից բալամանին պատկառելի մասը բժշկի տունն եր ուղարկվում, վորպես նրա յերախտապարտ ծառայի կողմից խոնարհաբար մատուցած գասկական «ռուշվաթ» (նվիրաբերություն)։ Այնպես վոր բժիշկը իր այդ մարդասիրական քայլն անելու համար ամենայն բարոյական և իրավական իրավունք ունենալուց բացի՝ ի դեպս իր ամենամերձին պաշտոնյային ըստ արժանյաց վարձատրելով հանդերձ՝ ազատեց իր վտխտ ուսերը քաղաքային բժշկի շափազանց ծանր ու պատասխանատու պարտականություններն մի վոքրիկ մասից՝ ուսերի ազատ մնացած մասը տրամադրելով ընտանեկան վերոհիշյալ դժբախտության սհռելի ծանրությանը, վորը կրել կարողանալու համար ճիշտ վոր հարկավոր էլին այդպիսի քիչ թե շատ թեթևացնող միջոցներ։ Եվ այդ միջոցները գտնելու դործում, ասում են, մեծ բարոյական ոգնություն և ցույց տվել բժիշկ Սերգեյ Կասպարովիչին նրա վաղեմի բարեկամ և թղթախաղային պարտնյոր՝ քաղաքի հաշտարար դատավոր պ. Ռաբի Նարիմանովը, նա, վոր մոտիկ բա-

բնիկներն և մի անգամ արդեն պատմությանս սկզբում հիշված, քաղաքի ամենահարգելի հարուստ գեներալ Ալոշի, «որի առիթով Ռանի Նարիմանովը «հոգի չի, իսկական հոգի»...

Նրա տունը գտնվում է քաղաքի ամենամեծ — Ալեքսանդրյան փողոցի վրա: Մի թիթեղե ցուցանակ ունի, որի վրա գրված է առնտրական «Հաշտարար դատավոր»: Ռանի Նարիմանովը նստում է այդտեղ: Նրա տանտերն կից յերեքհարկանի շենքը ռեալական դպրոցն է, նրանից յերկու տուն այն կողմը — որիորդաց դիմնազիան, իսկ որիորդաց դիմնազիից յերեք տուն այն կողմը — այն պալատ-շինությունն է, որ պատկանում է մեզ արդեն բավականին ծանոթ գեներալ Ալոշին: Քաղաքի ամենամեծ հարուստն է գեներալ Ալոշը, որ թեկուզ և գեներալ չի և որոշ ել զինվորական, բայց քաղաքում ունեցած իր դիրքի և ազդեցության շնորհիվ ստացել է այդ պատվավոր հորջորջումը: Իսկ գեներալ Ալոշի դիրքի մասին մոտավոր գաղափար տալու համար բավական է ասել, որ նրա բնակարանում և իջևանում նահանգապետը՝ ամեն անգամ այդ քաղաքն այցելելիս — ահա թե ով է գեներալ Ալոշը: — Հաշտարար դատավոր Ռանի Նարիմանովը, որ ապրում է գեներալ Ալոշի պալատ-բնակարանի ներքևի հարկում, սիրում է պատմել ակումբում—նրա, գեներալ Ալոշի ներկայությամբ, թե ինչպես նահանգապետը, առաջին անգամ գեներալ Ալոշի բնակարանը մտնելիս, բարևհանել է այն կարծիքը հայտնել, որ այդպիսի մի ճաշակավոր բնակարան պատիվ կարող ել քնել... Նույնիսկ Պետերբուրգին, այս,

անգամ Պետերբուրգին ... Եվ այս պատմությունն անելու համար չմեղադրում և շրջանները հաշտարար գտնվող Ասեմ Նարիմանովը, իսկ նրան գանվող գեներալ Ալոշը համարյուրից թարգմում և աչքերը ու նայում և հատակին, համեստությամբ ասես ուզում և գետինը մտնի: «Հոգի մարդ և այդ Ասեմ Նարիմանովը» — մտածում և նա:

Եվ ճիշտ էր՝ հաշտարար գտնվող Ասեմ Նարիմանովը, ինչպես ասացին են ասում, հոգի յե, կատարյալ հոգի: Ինչպես, որ նա ծնվել և Հաշտարխանում, բայց, յերևակայում եք, այնպես և բնակվել նայիրյան այդ քաղաքին, որ ասես այդտեղացի լինի: Ահա սա յե պատճառը, որ նա շատ գործեր՝ վեճեր, ընտանեկան կռիվներ, ժառանգական անախորժություններ և նման այլ և այլ փոքրիկ գաղտնի սիրում և հարթել էր էրպես պաշտոնյա, այլ, այպես ասած՝ ընտանեբար, կամ, ավելի ճիշտ՝ հայրարար — որի համար և նա ամենարբամացի կերպով վայելում և բոլոր քաղաքացիների հարգանքը, իսկ շրջակայքում բնակվող գյուղացիների կողմից այդ հանգամանքն արտահայտվում և, էրպես խորին ակնածանքով նվիրվածված մի քանի տանյակ ձու, տաս-տասներկու ֆունտ «անիքաշ» պանիր, կամ, յերբեմն էլ, յերթեն գործը քննվում և գատական տների նախագահին՝ մի-յերկու գառ կամ ուլ: Նա չի սիրում գործերը ձգձգել՝ զգվում և պաշտոնական յեռուզեռից: Ասեմ Նարիմանովն այդպիսի մարդ չե և չի յել ուզում լինի: Եթե նա հնարամտություն ունենար և մի քիչ էլ ֆիզիկականը նրան — ամենամեծ ուրախությամբ

կիսողներ քաղաքն էլ, հաշտարար դատավորի պաշտոնն էլ և մարեւ մի դյուղ կոնդակտորներ՝ յերկրագործության դրաղվելու։ Ռանի Նարիմանովը շատ և սիրում յերկրագործությունը, մանավանդ այդ աստվածային դրաղմունքի կենարար բարիքները և հոդային հարցի մասին սիրում և հայտնել բավականին ազատմիտ կարծիքներ։ Հետաքրքիր անձնավորություն և Ռանի Նարիմանովը — Ռանի Նարիմանովին հարկավոր և հասկանալ։

Հաշտարար դատավորի առյանին կից շենքը, ինչպես ասացինք, ռնալական դպրոցն է, իսկ յերկու աուն այն կողմը որիորդաց դիմնազը։ Հարկավոր է ասել, որ քաղաքի այդ մասը ներկայացնում է իրենից — իսկական մի «կրթական կենտրոն»։ Յերկու դպրոցի յել շենքերը պատկանում են մեզ արդեն հայտնի գեներալ Ալաշին ՌՈ ամեն առավոտ, յերբ նա հաշտարար դատավոր Ռանի Նարիմանովի հետ անցնում է դպրոցների առաջից — ռնալական դպրոցի տեսուչ Սրամ Անտոնիչ — «փուքար» (այսպես են անվանում դպրոցի տեսուչ Սրամ Անտոնիչին շարանճի աշակերտները՝ նրա փոքր բավականին պատկառելի մեծության պատճառով) — բացականչում է վերից՝ տեսչանոցի պատուհանից —«Խորի՛ն հարգանքներս Ալոշա Նիկիտիչին. Ռանի Կարպիչին — ուրյուպիս»։ Դպրոցի աշակերտները շատ անդամ են լսել իրենց խոժոռ տեսչի սիրալիր այս բացականչությունը վերոհիշյալների հասցեին — և թերևս մի քիչ էլ այս և պատճառը, որ նրանք, դպրոցի աշակերտները, մի առանձին հարգանք են տածում դեպի գեներալ Ալաշը և Ռանի Նարի-

մանոմը։ Առում եմ «մի քիչ», որովհետև հիշյալ պատկառելի քաղաքացիներին հարգելու ուրիշ պատճառներ և միանգամայն արդարացի հիմքեր ևս ունեն ռեալական դպրոցի շրջահաս աշակերտները։ Ցերբ, Զատկին կամ Ծննդին, դպրոցական յուրկուլթներ են լինում դպրոցի սրահում—ո՞վքեր են բազմում առաջին կարգի նստարաններին վրա, դամասապետի կողքին — Գեներալ Ալոշը և Ռաբի Նարիմանովը։ Ցեմ յերբ առնածառի լուսազարդ ճյուղերից կախված շաքարե թիթեռնիկներն ու գույնզգույն կանթեղները առանալուց հետո աշակերտները գնում են տուն և միայն հյուրերն ու ուսուցիչներն են մնում ընթրիքի — ո՞վքեր են բացակայում միշտ՝ յերեում են անդանի վրայից ու քշփշալով շրջում մութ դասարաններում — տեսչի կին Ոլգա Վասիլևնան — Շիկահեր Դդումը (ինչպես անվանում էին նրան աշակերտները) և Ռաբի Նարիմանովը — մեկ, — և հետո՝ Ալյոշա Նիկիտիչը՝ մեր թարգմանչի վարժուհի Վասյա-հոգյակի հետ թևանցուկ, մեր թվաբանության ուսուցիչ Բարսեղ Արզարիչի կնոջ — «ՀՈՒՏ»-ի իրանը գրկած։ Այս ամենն իր սեփական աչքերով տեսել է հինգերորդ դասարանի աշակերտ Վարդանյան Սերգուշը և պատմել է ը՞վերներին ամենայն մանրամասնությամբ։ Իսկ նման դեպքերից մի շարաթ անց սովորաբար ռեալական դպրոցի և որբերդաց գիմնազի աղջիկներին լույս են տեսնում վերոհիշյալ անցքերին վերաբերյալ բավականին հետաքրքիր հանդավոր և անհանգ գրությունները, որոնք շատ շուտով տարածվում և բերանից-բերան են անցնում։ Ոչ միայն հիշյալ դպրո-

ցի պատերում, այլ այդ պատերից բավականին հեռու գտնվող շատ և շատ ընտանեկան հարկերի ներքո, նույնիսկ Տիկիֆոն Սեթոյի սրճարանում։ Ցեղ արդյոք նրանք չե՞ն մեզավոր (զենիրալ Ալոշը և Ոսեփ Նարիմանովը), որ մինչև որս եկ «պատակի չարժանացած» ծխական դպրոցի ուսուցչուհի որ. Սաթոն ունի ընդամենը հինգ տասյան կրթություն և վորպես վոչ-միջնակարգապատ ստանում է պակաս ռոճիկ. նրանք են. —նրանք են միշտ՝ զենիրալ Ալոշը և Ոսեփ Նարիմանովը։—Հետաքրքիր քաղաք և նայիրյան այս քաղաքը և բարում խորհրդավոր ու հետաքրքիր դեմքեր ու պատմություններ ունի...

Սակայն վերոհիշյալ պաշտոնական կենտրոններից ավելի հետաքրքիր և ուշադրավ են քաղաքի, յեթե կարելի յե այսպես արտահայտվել՝ «անպաշտոն» կենտրոնները, թեպետ և նրանք, ըստ մեծի մասի, չեն վայելում հանրության կողմից այն խորհրդավոր հարգանքը, որ վիճակվել է պաշտոնական կենտրոններին։ Բայց ինչո՞վ, ինչո՞վ և պակաս և ինչո՞ւ համար հատարկական հիմնարկություն չդնաք և համարվի թեկուզ հենց, որինակի համար, յեկեղեցական մոմավաճառի խանութը, որտեղից դուրս յելած բոլոր մոմերը կնքված են լինում, այո,— իսկական նայիրյան կնիքով։ Դրկնում եմ՝ խղուր են միամիտ քաղաքացիք յեկեղեցական մոմավաճառի խանութի վրա աչքի ծայրով նայում. նա կենտրոն է, և որքան էլ սառած չափազանցություն թվա — կարևոր կենտրոն։ — Եկեղեցիներին և ծխական դպրոցներին վերաբերյալ բոլոր խնդիրներն այդտեղ են արծարծվում և սանկցիա

ստանում։ Մոմավաճառքի՝ արտաքինից այդ քաղաքի խանութը, վոր այնպես համեստ պահվել և փողոցի ամենախուլ անկյունում — եյնպես այն նշանակալից դերն և խաղում քաղաքի հասարակական կյանքում, ինչ դեր վոր խաղում են քաղաքակրթված յերկրներում քաղաքական ակումբները և սալոնները։ Յեվ այդպիսի մի դեր խաղալու համար ամեն հարմարություններ ունի մոմավաճառքի խանութը։— տաք և, քաղաքի կենտրոնում և գտնվում և, վոր ամենակարևորն և՝ ազատ և կողմնակի այցելուներից։ Շարաթը մի, կամ շատ—շատ յերկու այցելու հազիվ և մտնում այդ խանութը մոմ գնելու նպատակով, այնպես վոր վոչ մի կողմնակի անձնավորություն չի խանգարում այդտեղ հավաքված վարժարանների և հարգարժանների։ Յեվ նրանք եյ, յերբեմն ողջունելով խանութի այդ հարմարություններից՝ հաճախ նարդի, կամ բուդը են խաղում վարձն ուտելիքի կամ մի—յերկու շիշ գինու վրա։ ով վոր տարվեց — գնի։ Բայց գիտե՞ք, թե ինչո՞ւ, ի միջի այլոց, մոմավաճառքի խանութը կողմնակի այցելուներ չունի։ այդ մասին կարող և տեղեկացնել քաղաքում շատ հայտնի արհեստանոցը Սեքոն, վոր ամեն ինչից տեղեկություններ ունենալու շնորհիվ քաղաքացիներին կողմից արժանացել և «Տելեֆոն Սեքո» հարգելի մականունը։ Այդ հարգելի քաղաքացին պատմում և, վոր յերբ կոշիկագործ Սեքոնի յերեխան ինքնելիս ինքը, վորպես ինքնահոգը, ուզեցել և մտնել մոմավաճառքի խանութը մի գուլպ կերոն գնելու—ա։ Գնորդ յեկեղեցու քահանա տեր Հուսիկ—խաչագողը ղղուլը քաշել և նրա վրեշից։ մոմավաճառքից կերոն գնելու վոչ մի կարիք չկա, — ասել և տեր Հուսիկ

թաշատոզը Տելիֆոն Սելֆոյին, — կարող է յեկեղեցուց վերցնել. թե եժան կնամբ և թե յեկեղեցին կոգարվի, ասել է Տելիֆոն Սելֆոյին տեր Հուսիկ քահանան։ Ահա թե ինչու ապրային այդ հիմնարկությունը-յեկեղեցական մամամանոցի խանութը — այցելուներ չունի։

Բայց վերջին մի խոսակցան «քաղաքական ակուտը» — և այն էլ վոչ միայն վարժապետների և հոգաբարձուների, այլ և ապրային զրծերով բոլոր հնարքերվոցների համար,— վերջին այդպիսի ահա մի հասարակական կենտրոն հայտնի յե քաղաքում «Լույս» նամիտրդյունարերության ընկերության այդտեղի ներկայացուցչի գրասենյակը,— մի հիմնարկություն, վոր ամենայն իրավունքով կարող էր անվանվել «Նայիրյան գործերի կենտրոն»։ Թեվ այդ էլ՝ «Լույս» ընկերության ներկայացուցիչ Համո Ասատուրովի շնորհիվ, այն Համո Ասատուրովի, վորին, նամիտի հետ գործ ունենալու պատճառով, քաղաքում կարճ անվանում են — «Մազութի Համո»։ Չնայած այն հանգամանքին, վոր «Լույսի» ներկայացուցիչ Համո Ասատուրովը — Մազութի Համոն — զավառապետի ամենամոտիկ բարեկամն և նրա տարիքավոր կնոջ՝ Ագրիպինա Վլադիսլավովնայի միակ միտիթարանքն այդ «սատանուկ, զվվելի, հիմար քաղաքում» — միտուս կողմից՝ չնայած վոր զավառապետն իր հերթին մշտական հյուրն և Համո Համբարձումովիչի հյուրընկալ ընտանիքում՝ մանավանդ յերբ տանն և լինում վոչ թե ինքը Մազութի Համոն, կամ նրա կինը՝ Ագրինա Բարսեղովնան, այլ նրանց աղջիկը՝ տասնութ տարեկան «սեաչյա պրիմադոնիսան», — չնայած, կրկնում ենք,

Մարդիկ Համոյի ընտանեկան այս բարդ հանգամանքներին—զուցե և շնչահիվ հենց այդ հանգամանքներով— Մարդիկ Համոն և և կինա միայն կենտրոնական անձնավորությունը նայիրյան այդ ֆաղաքի — և վոչ մի ապագային, կամ հասարակական խնդիր չի կարող արծարծվել կամ ընթացք ստանալ առանց նրա, Մարդիկ Համոյի, ասենգիայի: Վորովհետև, բայց վերոհիշյալ հանգամանքները, Մարդիկ Համոն ամենախելացի և գործունյա անձնավորությունն և ամբողջ քաղաքում, դիրքի տեր և, ռոճիկավոր պաշտոնյա յե թեկուզ՝ բայց անփոփոխան տուն ունի և մի քիչ էլ հող,— մի խոսքով՝ հարուստ և, խելացի, հասարակական լայն կապեր ունի, և, վոր ամենագլխավորն է՝ Մարդիկ Համոն անդամ է ... «Ընկերություն» և այն էլ՝ ազդեցիկ անդամ ... Ինչ՞ք հավատում.— բայց յեռ այդ ամենահասարակ ազգությունից դիտեմ: Հայտնի յե և այն, վոր նա, Մարդիկ Համոն, արտասահմանից «Դիրշակ» և ստանում և գաղտնի կերպով տարածում ժողովրդի ստորին խավերում: Ցեղ այս հանգամանքը վոչ միայն ինձ, հասարակ մահկանացուս, և հայտնի, այլ և նուիրեալ իրան — զավառապետին, — և այս և ահա ամենագարմանալին: Գավառապետը Համո Համբարձումովիչի հեղափոխական գործունեությանը վրա մատների արանքից և նայում և, հայտնի չե թե ինչու, նրա հեղափոխական գործունեությանը վրա մատների արանքից և նայում, և հայտնի չե թե ինչու, նրա հեղափոխական գործունեությունը համարում և «վիրամիտ չարամտություն»: Համո Համբարձումովիչը կրակ էլ լինի — հոգի յե և միանգամայն անվնաս անձ-

նամարությունն,— ասում է գավառապետը: «Դուր է յեկել մարդուն» — մոտենում են քաղաքացիք.— «Ի՞նչ ասես»: Բայց թե իրոք վորքա՞ն է դուր յեկել գավառապետին Մազութի Համոն — դժվար է մի քիչ պատկերացնել. քանի վոր հայտնի յի բոլորին, վոր Վարդանի կամուրջի դիմացը գտնվող այն հողե խրճիթը պայթելու ժամանակ, յերբ դորձը պետական քննության հանձնվեց՝ վարժապետ Կարոյի դրպանում գտնվեցին ... Մազութի Համոյի ձեռքով գրված մի շարք նամակներ ... Եվ յերբ գավառապետը չլիներ և չծածկեր այդ դորձը — Համո Համբարձումովիչը հիմա Սիբիրում կլիներ, Մազութի Համոյի վոսկորներն անգամ հիմա փտած կլիներին...

Բայց արի տես վոր՝ չնայած Մազութի Համոյի այդքան մեծ դիրքին ու հռչակին, մի ժամանակ քիչ մնաց, վոր նրա դրամանյակը, վորպես «Նայիրյան գործերի կենտրոն», իր առաջնությունը զիջեր — յերևակայո՞ւմ եք՝ Ալեքսանդրյան կոչված փողոցում գտնվող շնչին մի խանութի, վորի ցուցանակի վրա նկարված կային հրացան, յերկու փախչող նապաստակներ, մի ձիու պայտ և մի հատ եզ չզիտես — ձիու թե շան գլուխ՝ պայտի մեջ մտցրած: Այսպիսի մի նշանավոր ցուցանակ ուներ այդ խանութը և ցուցանակի վրա, վերոհիշյալ նկարների մեջտեղը, գրված եր ռուսերեն՝ Магазин «Охота» Ншан Маранкозян. Այս նշանավոր ցուցանակը կպցրած եր խանութի ճակատին, սակայն խանութի չայն վիտրինի աջ և ձախ կողմը կպցրած կային յերկու ուրիշ ցուցանակներ, վորոնց վրա թեկուզ նկարներ չկային, բայց գրություն

նը հայերեն եր «Մախում եմ վորսորդական զանազան» — գրված եր մեկի, և «Լապրանիֆներ Նշան Մառան-կոզյան» — մյուսի վրա։ Վորսորդական ապրանքներ վաճառող Մառանկոզ Նշանի այս չնչին խանութն եր ահա, վոր մի ժամանակ մրցել եր ուզում Մարուքի Համոյի գրասենյակի հետ և կամենում եր գառնալ ... «Նայիրյան զործերի կենտրոն» — ծիծաղելի չե, չե՞։ Բայց Մառանկոզ Նշանի այդ անխոհեմ վայելումը, ինչպես և կարելի չեր յենթադրել, վերջացավ կատարյալ անհաջողությամբ և զործի նման վախճանը Մառանկոզ Նշանի համար ունեցավ բարոյական նշանակություն ... Գործիչ ընկերների մշտական չել ու մտադրությունը և զործնական հավաքույթները ի վերջո հիմնովին քայքայեցին Մառանկոզ Նշանի սոսնամական-ֆինանսական-ֆիլանսական, վորովհետև հա չե՞ր կարելի հավաքել մարդկանց և գաղարկ գրուցներով կերակրել, հարկավոր եր և վորոշ հյուրասիրություն, ինչպես այդ ընդունված և բոլոր քաղաքակիրթ ցերկրների քաղաքական ակումբներում. մի բաժակ թեյ, մի-յերկու Ֆունտ խաղող, մի թաս արաղ կամ գինի, իսկ յերբեմն էլ, փոփոխության համար — մի-յերկու ոյուռկա կոնյակ։ Մի ամիս միայն Մառանկոզ Նշանի անտեսակոնը կարողացավ դիմանալ զործիչ-ընկերների բարձրապատիվ գրոհին. մի ամիս միայն նրա խղճուկ խանութը կարողացավ «Նայիրյան զործերի կենտրոն» հանդիսանալու բարձր պատվին արժանանալ։ Մի ամիս հետո, ցավոք իր սրտի և ի մեծ հաճույք Մարուքի Համոյի — Մառանկոզ Նշանն ստիպված յեղավ ծախել իր խանութը, թեկուզ բան էլ չեր մնացել, ինչպես ասում են, ծախելու,— և գնաց

Պուլկարիա՝ ամբողջովին հեղափոխական գործին նվիրվելու։ Եվ հիմա նրա խանութը, թեկուզ ցուցանակները դեռ մնացել են անփոփոխ, միայն հիասթափություն կարող և առաջացնել, յուրաքանչյուրը՝ ցուցանակներին նայելով, նրա մտքի վորսորդական պիտույքներ գտնելու։ Նրա մտքերը հիմա այդ նշանավոր խանութում կտեսնի — նախ՝ խանութի մի պատից մյուսը ձգվող վիթխարի մի նեղ դազգահ, վոր խանութը բաժանում է յերկու անհավասար մասի, իսկ դաղդահի այն կողմը՝ դեմը, կողք-կողքի շարված՝ թիթեղե մի չինացի, ձեռքին կլոր մի վահան, — ավստրիական, նույնպես թիթեղե, կանաչագույն մի զինվոր, նույնպես վահանը ձեռին, — ֆեսավոր մի ասկյար, նա յել թիթեղե ու վահանավոր,—և մի շարք ուրիշ նման արարածներ—բոլորը թիթեղե, բոլորը վահանավոր։ Իսկ խանութի առաստաղներից այդ թիթեղե արարածների գլխին բարակ թելերով կախված դույնզգույն ձվերն ու լուցկիները, խորքում, դեմացի պատին հենած կարտոնե դեկորացիան, վոր երբ թե անտառ է ներկայացնում, դաղդահի վրա դրված հակա գրամափոնը և բախտախաղի կլոր տեղանը՝ վրան եժանագին սապոններ, աղամաններ և մի քանի հատ թղթադրամներ շարած — այս բոլոր հնքիաթային յերևույթները հասկանալու համար հարկավոր է գիտենալ, վոր Նշան Մատանկոպյանի այնքան նշանավոր, պատմական անցյալ ունեցող հեղափոխական խանութում հիմա մեզ արգեն հայտնի Բիբլիսցի Արշակի յեղբայրը՝ Ամերիկայից վերադարձած Բիբլիսցի Մանուկը հիմնել է «Տիր» կոչված հիմնարկությունը, վոր վերջին նորություն է, նայելյան այդ քաղաքի վերջին ամերիկա-

կան նորությունը, վոր կիրակի որերը շատ պատկառելի քաղաքացիներ դրսից հոգևոր բախտավոր, իսկ գիշերները ծխական դպրոցի աշակերտներից մի քանիսը, կոչիակոբ Սիմոնը, Մեսրոպ Յենոքը, Տելիֆոն Սիմոն և ուսուցիչներ դպրոցի բարձր դասարանի աշակերտներից շատերը հավաքվում են դպրանի թղթատարը։

Հիմա ամեն անգամ այդ խանութի մոտից անցնելս Համո Համբարձումովիչի — Մարդուքի Համոյի սիրտը լցվում է մարդասիրական սխուր զգացմունքով. նա հիշում է Մատանիով Նշանին և խղճում է մարդկանց։ Յեվ այդ խեղճ, անճարակ, զուսհիկ վանեցին ուզում էր իր՝ Համո Համբարձումովիչի հետ, մրցություն յելնել ... Ո՞վ էր նա և ո՞վ է ինքը, «Լույսի» ներկայացուցիչ Մարդուքի Համոն... Այս համեմատությունն անելիս Համո Համբարձումովիչը հիշում է միշտ, ինքն էլ չգիտե ինչու, զամատոպեսի կնոջը — Աբրիպինա Վլադիսլավովնային և նրա սիրտը հալչում է մի անուշ ջերմությունից, ինչպես քիչի մեջ դցած ռոֆիլնադ — շաքար։ «Դժվար է Մարդուքի Համոյի հետ մրցել, շատ դժվար»—մտածում է նա։

Յեվ ճիշտ վոր՝ ինչո՞ւ մրցել։ Ինքը սամենամոտիկ բարեկամն է — զամատոպեսի, թժշկի, Ռաֆի Ներսիսյանովի, գեներալ Ալոշի և այլն, և այլն, և այլն, — քաղաքի բոլոր ազդեցիկ և գիրքի տեր մարդկանց։ Վերջապես ինքը — այս — նախագահն է տեղական «Կոմիտեյի», և նույնիսկ յերևակայո՞ւմ եք «Կենտրոնական Կոմիտեյի», թեկուզ այս մասին զամատոպեսը չգիտե և չի յել յենթադրում ... Գիտենա յել — ի՞նչ պիտի անե. դժվար է, դժվար է Համո Համբարձումո-

միջի հետ մրցելը՝ խելացի մարդ և զարմանալիորը, նա հա չի՝ կարող այդ բանը չհասկանալ ... Իսկ այն, որ նա ներկայացուցիչն է «Լույս» նամիաբդյունաբերական ընկերության. նամիքը չէ «Վորսորդական ապրանքի» չի, որ խակուլն ապառվի. քանի գնա ապրում և ինքը և կանգուն և Բաղուն, Համո Համբարձումովիչի գրասենյակը կա և կմնա խակական «Նայիրյան գործերի կենտրոն» և ո՞վ գիտե նրա, Համո Համբարձումովիչի գրասենյակից չե՞, որ պիտի յելնեն խանգարող առաջին «Վոդջուլնը ազատ նայիրցիներին» — յերբ ցրվի մի որ մուժը, մշուշը զարմանալի նայիրիի գեմքից և գլարքի ու խանգուն, վերջին ինքնակալ մի արքա — ժողովուրդ, յելնե գաբերի փոշուց ազա՞ս նայիրին...

Այսպիսի մարքեր և ահա ունենում ամեն անգամ նշան Մառանիոդյանի նախկին խանութի առաջից անցնելիս Համո Համբարձումովիչը — Մազուրի Համոն:

Բայց բավական է, կարծեմ, վերքան խոսեցինք նայիրյան քաղաքի զանազան նշանավոր ու աննշան կենտրոնների մասին. յերթե այդ քաղաքի բոլոր քիչ թե շատ աչքի ընկնող կենտրոնների մասին խոսելու լինեյինք՝ նախ յերթեք չեյինք վերջացնի, և, յերկրորդ՝ ընկեր Սուրեն Վառոդյանի նման գեմ կառնեյինք այն թյուրիմաց հարցին, թե ինչո՞ւ, վերջապես, կենտրոն չի կարող համարվել թեկուզ Ցեգոռ Արզումանովի գինետունը, կամ Տելեֆոն Սերգոյի հայտնի սրճարանը, վոր ունի հայերեն գրված արյապիսի մի ցուցանակ.

ՂԱՇՎԵ. ՁԱՅ. ՃԱԵԱՐԱՆ
ՍԵՓՐԱԿ ՖԱԼԻԱՆ

Թողնենք, ուրեմն, բոլոր այդ կենտրոնները և անցնենք քաղաքի առորյա կենցաղին։

Ինչպես ամեն տեղ աշխարհս յերեսին, այնպես և նայիրյան այդ փոքրիկ քաղաքում — կանուխ, մութ-լուսուն յելնում և նայիրցի խանութպանը, վոմն Կարապետյան կամ Մարտիրոսյան, իր տնից, և գնում և գործի։ Քաղաքի առևտրական մասը Լորիս-Մելիքյան կոչված փողոցն և, ուր յերկու շարք կողք-կողքի ձգված են ցածրիկ, մի հարկանի խանութները՝ յերկար-յերկար — մինչև կայարան։ Քաղաքի ամենաբանուկ փողոցն և այդ և վորպես այդպիսին՝ ամենամոշտան ու ամենացեխոտը։ Ցեխն անձրևային և լինում յեղանակը՝ փողոցի մի մայթից մյուսն անցնելու համար հարկավոր և ձեռք քաշել կրկնակոշիկից կամ կոշիկից, յեթե մեծ և այն վոտքից։ անպայման ցեխում կմնա։ — Այդ փոշոտ, ցեխոտ, նեղլիկ փողոցում են կենտրոնացած քաղաքի առևտրական հիմնարկությունները և ուրիշ վոչ մի տեղ, յեթե, իհարկե, չհաշվենք թաղերում գտնվող այն մի-յերկու տուն-խանութները, վորոնցում առևտուրը տեղի յե ունենում նահապետական ձևով՝ ապրանքների փոխանակությամբ։ Մի ձուն — մի ասեղ՝ ահա այդ խանութների առևտուրը։

Ինչպես ասացինք՝ առավոտ կանուխ, համարյա մութ-լուսուն, յելնում և նայիրցի խանութպանը տնից

և գնում և գործի։ Նա — ահա անցնում և առավոտվա մշուշի միջով, յելնում և մշուշից՝ միջահասակ, ծուռ, աջ ուսը միշտ մի քիչ բարձր ձախից. մոխիրն ուրվա-կան։ Լուրջ և՝ գլուխը թուխս. նստած հավի յե նման. հոգսեր, հոգսեր, հոգսեր — աշխարքի հանելուկ։ Ելնում են, յելնում են տներից ու քայլում են դան-դաղ, անշտապ, ու բացվում են խանութները իրար յետևից. հացագործ, մանրավաճառ, կոշկակար, կոդ-քին՝ մրդեղների խանութ, կոդքին՝ կտրելեղեն, խալի-ներ, բրինձ։ Համարյա վոչ մի խանութ չկա, վոր մի գործով զբաղվի. հացթուխի խանութում միևնույն ժամանակ նավթ ել և ծախվում՝ Մաղութի Համոյից մի վուռթ նավթ և գնել և գրվանքաներով ծախում և ուղղին։ Կտրելեղեն ծախողը — հակերով բրինձ և վաճառում, կամ շաքար, կամ լուցկի։ Խանութը կոշ-կակարի յե, բայց խանութի անկյունում գրված և մի սեղան, վորի գլուխը կախված յեկվոր մի նայիրցի վար-սավիրուքյամբ և զբաղվում։ Կամ մտնում ես ներս — վարսավիրը և, բայց պատուհանի առաջ, անկյունում, սինոցավոր մի մարդ սեղանի գլուխը նստած՝ ժամա-ցույցները և սնոզում. ժամագործ և։

Կամ այստեղ, նպարավաճառի կոդքին, պղյուսե բավականին ընդարձակ խանութ և ահա. մեծ, ապա-կնապատ դռներով, նույնիսկ վիտրին ունի, ուր շար-ված են՝ ոսկեզոծ ու կանացի պատրաստի կոս-տյումներ, սանրեր, մկրատներ, արտասահմանյան ոծանելիքներ։ Իսկ ցուցանա՞կը. փարիզից և բեր-ված. — սև ֆոնի վրա վոսկեզոծ տառերով գրված և ֆրանսերեն՝ «A bon marché»։ Տերը յերիտասարդ անց սափրված յեվրոպացի յե՝ պենսնեն նայիրյան քթին,

անբնի–անմարուք. դերասան և ասես, մոր դրաղվում և առևտրով: Նրան անվանում են քաղաքում — պ. Արամաշ:

Արամաշի հարևանը սափրիչ և. յեվրոպական վարսավիր, ինչպես հայտարարված և նրա ցուցանակի վրա: Անունն և պ. Վասիլ: Մի քանահատակ և, յայնաթիկունք. չիլ այտեր ունի, գեղին մարուք: Սիրում և ածիլելիս շրթունքներն այնքան մոռացնել սափրվողի գեմքին, որ նրա մասին քաղաքում պատմում են զանազան առասպելներ:

Նրա հարևանը — կոշկակար և, հայտնի յի քաղաքում, որպես աքանչելի «կինոտաուրի» պարող: Բարեկենդանի հինգշաբթի յերեկոները, յերբ քաղաքի սկսումը, որ մի փոքր բեմական հարմարություն ունի, որևե յեկվոր մի դերասան տեղական սիրողների հետ խաղում և «Վարդանանց Պատերազմը» — բոլորը գնում են ակումբ ոչ այնքան «Վարդանանց Պատերազմը», որքան կոշկակար Սիմոնի «կինոտաուրին» տեսնելու: Բոլորը սիրում են նրան, բացի փարսավիր Վասիլից, որ չարախնդարար անվանում և նրան կամ «կինոտաուրի Սիմոն», որ գեռ ելի փոքրիկ, կամ... «կլուբի մեյմուն». — կատարյալ խայտառակություն:

Բայց ամենից հետաքրքիրը կոշկակարի հարևանն և՝ պարսկաստանցի մի վաճառական, որ դրաղվում և գորգի, քիշմիշի, մորթեղենի և շաքարի առևտրով: Ցնթե խանութը մտնեք՝ կտեսնեք. — գորգեր, գորգեր, գորգեր՝ հին, փոշոտ, զանազան: Աղվեսի, սանսարի, վագրի ու արջի մորթիներ: Պարկերով քրաբ վրա դարսած շաքար: Արկղներով քիշմիշ: Մեծ խա-

նուքի և. Պարկամասանի և Ցեմբրոպայի հետ առևտրական կապեր ունի:

Հարևան խանությունը — մեզ արդեն բավականին ծանոթ Դաիվեճի Սերոյի խանությունն է, ուր նա չորս տարի և ծախում: Ինչպես այս խանությունը, այնպես էլ երան՝ դաիվեճի Սերոյին չպետք է շփոթել Տելեֆոն Սերոյի և նրա այն հայտնի արշավանքի հետ, որը զանվում է մի քանի խանություն այն կողմը, և որի ցուցանակի վրա, ինչպես տեսած ենք արդեն, գրված է՝ «Զայ, Դաիվե, Ճաշարան, Սերբակ Ֆալիան»: Ինչպես երևում է նրանից Սեթոն յի և յերկուսն էլ գրած ունեն տարբի հետ, տակայն մեկը չոր տուրն ծախող է, իսկ մյուսը — արշավանատեր: Բացի այս, — չհաշված այս յերկու արդեն նայիրցիների հիշյալ զուտ-պրոֆեսիոնալ տարբերությունը՝ նրանց մեջ կա և, յի մեն կարելի յի այսպես ասել, անձնական տարբերություն.— դաիվեճի Սերոն միջահասակ է, գիրուկ, անբեխ-անմորուք, թարոշված գեմք ունի, ներքինու կերպարանք. — այնինչ Տելեֆոն Սերոն չոր է, բարձրահասակ, գլուխը փեսի յի նման, չոր բեխեր ունի, ցանցառ մորուք, այծի կերպարանք: Եթե վերջապես, տարբեր է այս յերկուսի, այսպես ասած՝ հասարակական դիրքը.— դահվեճի Սեթոյի խանությունը — անհնան մի վարչ է, մի վարդապետի անկյուն, ուր միևնույնը միայն կարող են հավաքվել, յերբեմն միայն նրանք, այսինքն միևնույնը, ընդհանրապես կարող են հետաքրքրվել չոր տուրքով, — այնինչ Տելեֆոն Սեթոյի արշավան-ճաշարանը, թեև ուղ և «ճաշարան» բառը զուր տեղն է տեղ գրավել նրա ցուցանակի վրա, քանի որ այդտեղ վոչինչ էլ չի տրվում, բացի տուրքից ու

թեյից,— բայց, չնայած դրան, այդ սրճարանը նույնն և քաղաքի ցածր խավերի համար, ինչ վոր և վերին խավերի համար Մոսկվայի Համոյի դրատենյակը. — քաղաքական ակումբ և, կատարյալ ակումբ:

Հաջորդ խանութը ... Այդտեղ Հաջի Եֆենդի Մանուկոֆը մանուֆակտուրա յի ծախում, այսինքն Սամարջանդի վուշներ, զանազան կիրպասներն (չիր, յազմա, չլվարի), «բրոցկի», շաքար, «լապշինի» յուցկի: Միևնույն ժամանակ սարաֆությունն էլ և անում. անդլերեն դիտե և վորպես միակը քաղաքում՝ վայելում և քաղաքացիների առանձին հարգանքը: Կատարի հայտանը և Հաճի Ոննիկ Մանուկոֆ եֆենդին, ինչպես իրեն սիրում և հարգելի հենց ինքը՝ այդ հայտնի հայտանը:

Խանութները շատ են, բոլորը հո չի՞ կարելի թվել. մենք պատահմամբ մի քանիսի մասին միայն յերկու խոսք ասացինք: Մնացածների մասին թող նրանց ցուցանակներն ասեն՝ ճիշտ այն հերթով, ինչ հերթով վոր շարված են նրանք Լորիս-Մելիքյան փողոցի մի ծայրից մյուս ծայրը՝ մինչև կայարան:

«Մանրուքի խանութ. Պողոս Կոլոպոտյան» — «Գինի, արաղ, կոնյակ. Համբարձումով Նիկոլայ» (սա իր բավականին ընդարձակ վորի պատճառով քաղաքում կոչվում է բոչկա-Նիկոլայ) — «Դագաղագործ. ընդունում եմ պատվերներ. Յեսոֆ Կարապետյան» (սա հենց ինքն է՝ Մեռելի Յեսոֆը) — «Ճաշարան Յեվրոպա». Յեգոր Արզումանով — և երկի մանրավաճառ, կոշկակար, մանրավաճառ, վարտավիր, մանրավաճառ, մանրավաճառ և հանկարծ — «Դեղատուն Ժգենտի» —

ու նրի՝ մանրամասն, ու նրի՝ մանր, մուռը խանութներ — մինչև կայարան։

Կանոնավոր, մութլուռուն, բացվում են խանութներն իրար յետևից — ու ծուլ, դանդաղ, միապաղաղ՝ սկսվում և քաղաքի գործնական յետուզնը՝ գործնական առոյան։

Սովորաբար առավոտվա այդ վաղ պահերին մայթերը բավականին դատարկ են լինում, այնինչ փողոցի մեջտեղով, խուռն ու բազմերանգ, հոսում են բավականին սաստիկ բազմություններ։ Անցնում են փողոցի մեջտեղով՝ սայլեր, վոշխարի ու տնայլին այլ անասունների բազմաշրջուն նախիրներ, մշակներ, վոր մեծ խմբերով գնում են քաղաքից դուրս՝ յերկաթուղագծի վրա աշխատելու, գյուղացիներ, վոր գյուղական այլ և այլ բարիքներ են բերում քաղաքում վաճառելու։ Սայլերի, նախիրների և գյուղացիների այդ խուռնելուն հոսանքը հոսում է Լորիս-Մելիքյան փողոցի մեջտեղով դեպի մեյդանը, այսինքն՝ շուկան, վոր գտնվում է փողոցի և կայարանի մեջտեղն ընկնող այն դաշտանման տեղում, վոր տեղացիների բերվով կոչվում է «գյոլ» կամ «լիճ», վորովհետև գարնան սկզբին այդտեղ և հավաքվում բլուրներից հոսող ջուրը, վորը և մնում և այդտեղ լճացած, մինչև վոր չորանա։ Անցնում են, անցնում են. առավոտները հաճախ մշուշ և լինում,— ու մշուշի միջից սայլերից, նախիրներից ու գյուղացիներից կազմված հորդածուվ այդ հոսանքը արժանանում և իրենց խանութների առաջ նստած կամ կանգնած գնորդի սպասող խանութպանների գանդաղան նկատողություններին։ Պետք է ասել, վոր

առավոտվա այդ կանուխ պահերին, երբ գյուղերից յեկած հասանքը գնալի մեջտեղն է շտապում, փողոցի յերկու կողմը շարված խանութները շատ չնչին ուշադրություն են արժանանում գնալի մեջտեղ շտապող գյուղացիների կողմից. վերջը, կեսորից հետո, երբ իր բարիքը ծախած գյուղացին՝ յետ գնալի գյուղ է շտապում նույն Լորիս-Մելիքյան փողոցով — այս անգամ վոչ թե մենջտեղով, ինչպես այդ վաղը և սայլերին ու նախիրներին, այլ մայթերի վրայով, այդ ժամանակ միայն յեռում, կատաղի ճակատամարտի տեսք է ստանում մանրուքի խանութների առևտուրը: Իսկ մինչ այդ, մանավանդ առավոտյան այդ վաղ պահերին, երբ նոր է սկսվում գյուղացիների հասանքը գնալի մեջտեղ,—նայելիքի խանութպանները խաղաղ նստած են լինում իրենց խանութների առաջ և փողոցի մենջտեղով զանգաղ առաջացող յեռուզեռին նայելով՝ հաղորդում են իրար իրենց պատահական մտքերն ու տպավորությունները: Որինակ. — «Վան ոչխարը, նայե. մեկ փութ դմակ կախված է յեռևեռն» — ասում է Հաջի Ոնիկ Եֆենդի Մանուկոֆը դահվեռի Մեթոյին: «— Ցես յաղլու մը կլլած եմ առտուս» — տեղի-անտեղի պատասխանում է դահվեռին, ինչպես յերևում է, բոլորովին տարբեր տրամադրություններով տարված: Ցեվ Հաջի Ոնիկ Եֆենդին, միանգամայն բավարարված այդպիսի մի պատասխանով, լռում է խորհրդավոր և շարունակում է նայել փողոցով անցնող ապխտակ վոչխարների ծանր դմակներին: Զահվեռին, վոր ընդհանրապես սիրում է խոսակցությունը, ուզում է դրույց սկսել քաղաքի նորությունների մասին, բայց Հաջին, նկատելով փողոցի ծայրից առաջացող իր յե-

բնեխայլին, վոր ամեն առավոտ իր համար հաց ու պանիր և բերում տնից (շաքար խառնուքում կա) — մըտնում և իր խառնուքը թեյելու։ Ղահվեճին, մենակ մնալով, մոռնում և ինքն ել մտնի իր խառնուքը թեյելու, բայց այդ պահուն կոշկակար Սիմոնը դուրս և յելնում խառնուքից և ձեռքը մեկնելով նրան՝ «Բարի լույս, պ. Սեդրակ» — ասում և քաղաքավարի։ «—Գիշերս լա՞վ ես քնե — հարցնում և կոշկակար Սիմոնը, և մեկին և քաղաքում, վոր «պ. Սեդրակ» և անվանում ղահվեճի Սեթոյին։ Ուստի և այս վերջին հանգամանքից չափազանց զարմացած՝ «Աղեկ եմ»— պատասխանում և ժպտալով ղահվեճի Սեթոն. «— առավոտ յաղլու մը կլլած եմ, ըստ սովորությանն»։ — «Անուշներ» կարուկ կարում և Սիմոնը և նորից մտնում և խառնուքը՝ թողնելով անուշ հիացմունքի մեջ ղահվեճի Սեթոյին։ «Ի՞նչ կըսեր եղի կլուբի մեյմունը» — յուղոտ ժպիտը դեքին, դանդաղ մոռնալով, հարցնում և վար սալիր Վասիլը։ « — Գործ չկա» — պատասխանում և հարանքելով ղահվեճի Սեթոն և յերկուսը միասին, սխուր-սխուր աչքերով, սկսում են նայել փողոցի մեջտեղով անցնող անասուններին ու դյուղացիներին։ «Ցես չեմ հասկնար, թե դուն ինչո՞ւ չես հարգեր սարժենիկ Սիմոնը» — ասում և ղահվեճին. «— յես ամոր վուռքերը ունենայի ես հիմա սանկ թխլիկ կնիկ մը տունս նստած կլլար. սատանայի պես կպարե շանորդին...»։ «Չի ըսե՝ մեյմունի պես, կըսե սատանայի» — լինում և վարսավիրի կարուկ պատասխանը։ Ղահվեճին վիրավորվում և իր մեջ, բայց վախենում և վարսավիրի հեղնող լեզվից և վոչ մի բառով կամ ակնարկով չի արտահայտում իր դժգոհությունը։ «Ի՞նչ

կը հասկնա այս աղտոտ «ուշադրաթը» — հայհոյում և մաքում վիրավորված զահվեճին և մի վախլուկ ժպիտ սահեցնելով դեմքին՝ մոնում և խանութը։ Եվ այս պատմությունը կրկնվում և ամեն որ համարյա, ամեն առավոտ։ «Վատ, չարախոս լեզու ունի ուշադրաթ պերպերը»— մտածում և, խանութի մի անկյունը նստած, զահվեճի Սեթոն։

Արևը կամաց-կամաց սկսում և բարձրանալ և ահա մյուս, վոչ խանութպան, քաղաքացիները ևս յելնում են տներից և մայթերի վրայով գնում են՝ մի մասը «պրովիզ» գնելու, մի մասը — գործի։ Պաշտոնյաները շտապում են պաշտոնատեղի, պ. Մարուքին շտապում և դպրոց։ Խանութներում գործը հետզհետև սկսում և յեռալ և դուցե միայն դաղաղաղործը և «Ցեվրոպա» ճաշարանի տերերն Եզդոռ Աբդուռմանովն են հիմա, անդործ նստած իրենց խանութների առաջ, ձանձրույթից հոբանջում։ Սակայն նրանք ել կամաց-կամաց սկսում են դրաղվել. դաղաղաղործը ձանձրույթից ձանձրացած՝ սկսում և թղթե արծաթապոծ հրեշտակներ կպցնել դաղաղների վրա, իսկ դուքանչի Եզդոռը իր բավականին մաքուր սրբիչը վերցնելով՝ սկսում և ճաշարանի սեղանները սրբել։ Սրբում և դուքանչի Եզդոռը և շվմացնելով «Վասադուլի» ռուսական յերգը, մտածում և, վոր հարկավոր և մի մեծ քաղաք տեղափոխվել — Ռաստով կամ Կատինդար — և այնտեղ կարգին «ստալովո» պահել։ Եվ հանկարծ, ինքն ել չգիտե ինչու, հիշում և, վոր զահվեճի Սեթոն մի անգամ բարեկենդանին մի Ֆունտ լվացքի սապոն մի անգամից կերավ՝ տասը ռուբլի գրաղի համար։

«Թյո՛ւ քո գալած ճամփեն...» զղվանքով հայհոյում է Ցեղան Արղուամանովը և արբիչը մի կողմ նետելով՝ յելնում և փողոց։

Այդ նույն վայրկյանին պ. Մարուքեն մտնում է վարսավիր Վասիլի վարսավիրանոցը՝ ածիլվելու։ Սմենն որ դպրոց գնալուց առաջ անպայման ածիլվում է պ. Մարուքեն։ Ահա թե ինչու վարսավիր Վասիլը մի առանձին հարգանք է տածում դեպի պ. Մարուքեն. ածիլելիս այնքան և մոռացնում իր արաղահոտ շրթունքները պ. Մարուքեյի այտերին, որ միանգամայն հավանական է դարձնում զահվեճի Սեթոյի կասկածները վարսավիրի բարոյականի նկատմամբ։ Պ. Մարուքեն. ինքնին, յերիտասարդ չէ, յերեսուն-յերեսունհինգ տարեկան կլինի — թեպետ, մյուս կողմից՝ դեմքը թուխ է, հաճախ սափրվելուց և պուդրա դրծածելուց այտերը հաճելի քնքշություն են ստացել, իսկ քթի ծայրը հմմարյա միշտ կարմրած է լինում հարբուխից կամ ողից։

«Հորին հարգաճիքներս պ. Մարուքեյին», ասում է վարսավիր Վասիլը, դլուխ տալով, յերբ պ. Մարուքեն մտնում է ներս։ Պ. Մարուքեն թեթև գլխով է անում և լուրջ, ոլորված դեմքով նստում է հայելու առաջ։ Աչքերը փակում ու, ծուլլ, փափկաթոռի մեջ ընկղմած, սպասում է, մինչև տաք, կակուղ խոզանակը, սապոնոտ սահելով՝ քսվի դեմքին և իր այտերի վրա շոշ, տաք՝ զգա վարսավիր Վասիլի արաղահամ շնչառությունը։ «Զգուշ» — բարկացած վեր է թռչում պ. Մարուքեն, յերբ վարսավիրի տաք շրթունքները համարյա քսվում են նրա դեմքին։ «Ինչ գռեհիկ են այստեղի վարսավիրները» — մխուր մտածում է պ.

Մարուքեն։ «Ուրիշ բան և, որինակ, յելրոպական քաղաքներում՝ կամ՝ թեկուզ, Ռուսաստանում. այնտեղ մարդիկ քաղաքավարի, մաքուր են ավելի, այնպես են ուժելում, որ հաճույք ես զգում։ Իսկ ս. Վասիլը ... Նու, քիչ և մնում բերան մտնի. հիմար, զանհիկ նայիրցի...»։

«Ամուշնիր» — ասում և ս. Վասիլը, յերբ, մաղերը սանրելուց հետո, սպիտակ սրբիչով մաքրում և ս. Մարուքեյի գեմքի պուդրան և խոզանակով սկսում և նրա ուժիքը մաքրել։ «Եսոր աչքիս քիչ տխուր կերևվաս, ի՞նչ ի պատահել» — հարցնում և վարսավիր Վասիլը խորամանկ ժպտալով։ — «Առանձին բան չկա», — խոսում, լուրջ ձայնով պատասխանում և ս. Մարուքեն և գլխարկը վերցնելով շտապում և դուրս։

Մարդիկ անցնում են դանդաղ, անշտապ անցնում են մարդիկ, կանայք, յերեխաներ — յելել են փողոց, որ գնան՝ պաշտոնի, գնումներ անելու, բաղնիք, զորձի։ Բաղնիք, ասենք, առավոտվա վաղ ժամերին միայն կանայք են գնում նայիրյան այդ փոքրիկ քաղաքում. քաղաքում կա միայն յերկու բաղնիք, յերկուսն էլ ասիական, թեկուզ մեկի անունն և «Ճերմակ», վորովհետև նրա պատերը սպիտակացրած են կիրով,— իսկ մյուսը, որ մեչեթի նման ժամերուկաձև գմբեթ ունի, կոչվում և «Ֆանտազիա բաղնիք — առանձին համարներով»։

Ընդամենը յերկու համար ունի այդ յելրոպականացված բաղնիքը, բայց դրությունը դրանից, իհարկե, չի փոխվում. համարներում գնում են լոգանալու քաղաքացիներից միմիայն՝ — առաջին քաղաքամասի պրեստավը, նրա կինը, աղջիկները, ելի մի քանի պաշ-

ասելու առանձնք և մեկ էլ հայտնի մանուֆակտուրիստ Հաջի Ոնիկ ապա Մանուկոֆը. նա յալ, լինելով հմուտ անպլիսալա, համարձակը գնդապասում և ընդհանուր լոպարանից: — «Ինչ կրնես ըրի — մարդ չի տեսնար» — ասում և նա այդ առթիվ, թեկուզ մեզ արդեն ծանոթ գահվեճի Սիմոնը նրա մասին էլ, ինչպես և վարսավիր Վասիլի մասին, ունի առանձին կարծիք: «Հաջի Ոնիկ ապան չի ուզեր հարևանները տեսնեն, վոր ինքը դեղին սապոնով կլոդանա» — ասում է նա:

Առավոտվա այդ վաղ պահերին բաղանիք են գնում, ինչպես ասացինք, քաղաքացիս կանայք, վորովհետև քաղաքում գտնվող յերկու բաղանիքներն էլ, առանց բացառության, մինչև ցերեկվա ժամը չորսը բաց են կանանց, իսկ չորսից հետո տղամարդկանց համար: Բաղանիք այդ քաղաքում կանայք գնում են առանձին մի շաբաթվա, կարծես գնում են ծիսակատարության: Գնում են՝ ընդհանրապես, մի քանի ազգականներ — կանայք, աղջիկներ և յերեխաներ միասին. մենակ ընդունված չէ բաղանիք գնալ նայիբյան այդ քաղաքում: Առջևից, գնացքի ավանգարդը կազմելով, գնում է սովորաբար զզզված մի մշակ՝ շալակին պղնձե մի մեծ ջրաման, վորի մեջ գրված են լինում պղնձե կլոր թասեր, փայտե նալներ, սանր, սապոն — մի խոսքով՝ լոգանալու զանազան պարագաներ: Յերբեմն ընտանիքում ծծկեր յերեխա էլ լինում — նրան էլ սովորաբար գրկում է նույն մշակը, վորի յերկու կողքից հաղթական քայլերով արշավում են յերեխաները, տղաներ ու աղջիկներ, տղաները — մինչև յոթը տարեկան, իսկ աղջիկների համար տարիքը նշանակություն չունի: Յերեխաների համար առանձին որեր է,

ընդունված նայիրյան բաղանիքներում. ընդունված և կանանց հետ բաղանիք թողնել մինչև յոթը տարեկան տղաների, բայց յեթե ընտանիքում, վոր բաղանիք և գնում, հիվանդ և տասնեմեկ տարեկան մի տղա — նրան էլ մայրն իրավունք ունի հետը բաղանիք տանելու. հա չի՞ կարող հիվանդ յերեխան տանն տպտանել և անկվա մնալ: Այսպիսի բաղանիքային կարգեր կան, հնուց մնացած, նայիրյան այդ քաղաքում:

Յեթե տատս և, աշուն, մի խոսքով — մրգի ժամանակ՝ բաղանիք գնացող ընտանիքի հայրը, լինի նա վաճառական Վասիլը, թե Հաջի Ոնիկ եֆենդի Մանուկոֆը, կամ դուքանչի Յեղոռը — ցերեկվա տասնըկուսին մոտիկ պետք և բաղանիք ուղարկեն, լոգացող ընտանիքին նվեր՝ ձմերուկ, տոխ, խաղող, կամ խնձոր, և դա սովորաբար արվում և հրապարակով, բոլորին ի տես, մանավանդ յերբ բաղանիք և գնացած լինում Հաջի Ոնիկ եֆենդի Մանուկոֆի համբարը՝ յերեխաներով հանդերձ: «Եսոր եկի Հաջին բաղանիք ի զրկե Նուռնուֆար համբարին» — ասում են հարևանները քմծիծաղ: «Խեյր եղնի» ասում և այդպիսի որերին Յեղոռ. Համբարձումովը, «Յեվրոպա» ճաշարանի տերը, Հաջի Ոնիկին. «— Եսոր Հաջին մեզ մոտ պիտի ճաշե. լավ բոզբաշ եմ շինել տվե, իսկական դամաշնի՝ պամիդորով ու սոխով»: Բայց Հաջին չի սիրում ընտանիքից դուրս — ճաշարաններում ճաշել. յերբ տնից ճաշ չեն ուղարկում, նա յոլա յե գնում հացով ու պանիրով, իսկ յեթե մրգի ժամանակ և՝ սիրում և ձմերուկ կամ սեխ ուտեցնել մի փոխարեն: «Շատ բան պետք չի մայդումը կշտացնելու համար» մտածում և

Հաջին. «— Անգլիերեում լրտեսը սև հացով կբավակմանում. սակայն այդ համգամանքը չի խանգարեր ամոնց, վոր ամոնք ելան ազնիվ ու հայրենասեր»։ — Ցեսվ հարևանները, չնայած վոր բնավ չեն եկ մտածում հավատալ, վոր լրտեսը Անգլիերեում սև հաց են ուտում,— այնուամենայնիվ հավանություն են տալիս Հաջու խոսքերին։ «Մարդս ինչով ապես կարող է կըշտանալ, մանավանդ Հաջի Ոնիկ եֆենդին» — մտածում են նրանք։

Ցերը արևը բավական բարձրանում է վերը և կեսորից սկսում է դեպի արևմուտք թեքվել, Լոբիա-Մելիքյան փողոցի վրա գտնվող խանութներում գործնականն յեռուզեռը հասնում է իր գագաթնակետին. — Հաջին շուկայից վերադարձող գյուղացիներին մանուֆակտուրա, շաքար, վուշներ և ծախում, վաբանվիր Վասիլը սափրում և ու խուզում, «Ցեվրոպա» ճաշարանում բոլշշ են սկսում ուտել զինվորները ու գյուղացիները, իսկ մանրավաճառները շունչ քաշելու անգամ ժամանակ չեն ունենում։ Ասեղ, թել, կոզակ, քառորդ Ֆ. սպիտակ հալվա, Ֆուրգոնի մազութ, Լապշինի լուցկի,— գնում են, գնում են, ում ինչ հարկավոր է որվա համար, և ծախում ու հարստանում են — Կոլոպոտյանը, Զարգար Հովհաննեսի որդան, վոր հիմա մանրուքի խանութ ունի, քաշալ Թաթոսը, կաթոլիկ Սիմոն աղան և մնացած չարչիներն ու խանութպաններները — խեղճ Արոմարշն է միայն, վոր անզործ, աչքը խանութի պատերից կախված յեվրոպական զուլդզուլն հագուստներին հառած, սպասում է գնորդի։ Ցերևի նայիրցիները չեն հասկանում, վոր ինչպես իր ցուցանակի վրա գրված, այնպես էլ իրեն

կպցրած ֆրանսերեն «Արոն մարշեֆ»-ն չոչ այլ ինչ է նշանակում, յեթե չոչ — բարի գալուստ,— մոռացում է նա։ — Եթե այդ հասկանայիր, դոնե նրա կիրառեիր, գնելը դեռ մի կողմ։ Գնաք և ցուցանակները ուսերիններ վերցնել — վարձում է նա մարում և սկսում է իր նոր ցուցանակի համար անուն մտածել։

Տաներեկուսից ասա անց՝ յերկրորդ դասն արդեն վերջացրած լինելով՝ քաղաքի ծխական դպրոցի ուսուցչանոցում, մեծ դասամիջոցից ոգևորով, նախաճաշ են անում ուսուցիչ-ուսուցչուհիները։ Ուսուցիչներից մեկի անունն է Բյուզանդ Վարդերեսյան, յերևանցի մտրիկ ճեմարանում փորձված ուսուցիչ. Մանուկ Աբեղյանից և սովորել հայերենը և պարծենում է դրանով։ Մազերը պահում է յերկար, սանրում է մեծ խնամքով. թողնում է կարճ մորուք։ Դպրոցում պարապում է հայերեն և յերգ։ Մենակն ժամանակ դպրոցի տնուչն է, ավագ ուսուցիչը։ Յերկրորդ ուսուցիչը — մեկ արդեն ծանոթ պ. Մարուքեն է, դպրոցում նա ավանդում է թվաբանություն և ռուսաց լեզու։ Յերրորդը նուշնակս ճեմարանցի յի, բայց ավելի յի յերիտասարդ. սիրում է հասարակական գործունեությամբ զբաղվել և միշտ ունի հաջորդ ամառվա ընթացքում մեկ արդեն բավականին ծանոթ յերկրորդ ծխականի ուսուցիչ ընկ. Վառոդյանի ընկերակցությամբ մի շարք դատախազություններ կարդալ հայոց պատմության մի քանի հնաբրքիր և դատախարակիչ գլուխների մասին, կազմակերպել յերիտասարդական միություն, որի գլխավոր նպատակներից մեկը պիտի լիներ «Հայոց լեզուն տարածելու

խնդիրը» — ռուսախոս նայիրցիների շրջանում։ Լավ յերիտասարդ է պ. Աշտը և լավ մտքեր ունի, բայց դժբախտաբար անտարբեր չի դնալի իր պաշտոնակցուհի որ. Նվարդ Լուսապարոնյանը, վոր Թիֆլիսի հոմանյանական մարմնի մեջ է և պահում է կարճ մազեր։ Զորրորդը նուշնակս ուսուցչուհի յե, յերևանցին մոտիկ մի որիորդ, որ. Վարդուհի Զատիկյան. վերջացրել է Ցերևանի Գայանյան դպրոցը, չի սիրում որ. Նվարդին և ֆիզիքական ատելություն է զգում դնալի նրա կարճ մազերն ու թեթևամիտ հանաքները։ Կինը պետք է իրեն պահել իմանա» — ասում է նա հանախ՝ ակնարկելով որ. Նվարդի հանաքները պ. Մարուքեյի հետ, դնալի վորը, ասում են, այնքան էլ անտարբեր չի. ինքը՝ որ. Վարդուհին։

Երանք նստած են հիմա ուսուցչանոցում, վորը շատ լվանալուց խունացած հատակով և դեղնած սոսասազով յերկպատուհան մի սենյակ է. մեջտեղում՝ կանաչ ծածկոցով, քանաքոտած մի սեղան, պատից կախված է մի մեծ, կայսրանների ժամացույցներին նման, կլոր ժամացույց, իսկ յերկու պատուհանների մեջտեղում — մի մեծ վիտրինա պահարան։ Պատուհանները փոքրց են նայում. իսկ դուռը միջանցք է դուրս գալիս. բակը, վորտեղ խաղում են յերեխանները, մնում է հետև — այդպիսով երանք այստեղ բավականին ապահովված են իրենց զգում յերեխաների աղմուկ-աղաղակներից. մի հանգամանք, վորից շատ գոհ է պ. Մարուքեն և ավելի քան գոհ է որ. Նվարդը։

Թեյը, դեղին, պաղ, հորանջում է ապակյա բաժակներում. ճանճրալի յե. հավաս չկա. թեյ, թեյ,

թեյ — ամեն որ նույնը: Զանձրալի յին որ. Վարդուհու զրույցները կանացի առաքինության մասին — որ. Նվարդին, իսկ որ. Նվարդի տափակ հանաքները որ. Վարդուհու ականջներն ու հոգին տանջում են, բռնաբարում են համարյա. վոչ խոսքն և ոգնում, վոչ վերդոմունքը: Գ. Մարուքեն թերթ և կարդում և քթի տակ ծիծաղում և որ. Վարդուհու վրա, իսկ յերբ լսում և պ. Աշոտի զոդզոջուն ձայները, վորով նա խնդրում և որ. Նվարդին մի բաժակ թեյ ևս լցնել— աչքերը բարձրացնում և թերթից և պաղ նայում և պաշտոնական դեմքին: Իսկ պ. Բյուզանդ Վարդևանյանը համարյա ամեն որ մեծ դասամիջոցին հաճույքով վիճում և որ. Վարդուհի Զատիկյանի հետ բարոյախոսության մասին և զոհ և թե իր հայացքներից, թե իր խոպոտ ձայնից և թե, մանավանդ, որ. Վարդուհուց, վոր միշտ համաձայնվում և նրա հետ և միշտ ասում և, հայացքը որ. Նվարդին դարձնելով. «ճիշտ է, պ. Բյուզանդ. մարդիկ, մանավանդ կանայք, պետք է առաքինի լինեն: Ցես միանգամայն համաձայն եմ Ձեզ հետ, պ. Բյուզանդ»: Ցեվ պ. Բյուզանդը, զոհ, ժպտալով՝ սրբում և իր նայիրյան մեծ քիթը կարմիր թաշկինակով:

Տալիս և զանգը և ուսուցիչ—ուսուցչուհիները, դանդաղ, տեղերից հաղիվ բարձրանալով, նորից գնում են դասարանները պարապմունքները շարունակելու:

Ցերբ որ. Նվարդը մտնում և դասարան, աշակերտներից ամենաչարը և ամենահերոսը, վոր ընկերների կողմից հարգվում և վորպես կատարյալ ողամարդ — չիլ, դեղնած աչքերով Մխաք Հովհաննես-

յանը, կամ ինչպես ընկերներն են ասում՝ Շլդոն կանգնած և լինում գրասեղանի կամ նուշինակ ուսուցչի սեղանի վրա. դասարանում աղմուկ և, փոշի, վայրենի, բայց ուրախ հրհոց: «Ելի դու սեղանի վրա յես բարձրացել» — սուր, խզվող ձայնով ճչում որ. Նվաբ դը և վրա յի վազում Շլդոյին բռնելու: Շլդոն սեղանից-սեղան թռչելով հասնում և դասարանի վերին անկյունը և մտնում և գրասեղանի տակ: — «Ներողություն, որիորդ, ներողություն» — ճչում է այնտեղից Շլդոն: Ցերեխաներն ավելի յին հրհռում, աղմուկը դառնում և անտանելի: «Հանդի՛ստ» ձեռքն աթոռին և վոտքը հատակին խփելով ճչում և որ. Նվաբ դը սուր, խեղդվողի ձայնով, դասարանում մի վայրկյան տիրում և բացարձակ լռություն: Որ. Նվաբդը մոտենում և ուսուցչական սեղանին և վերցնում և քանոնը:— «Դուրս արի գրասեղանի տակից» — քանոնը սպառնալի կերպով բարձրացնելով վեր և արագ մոտենալով Շլդոյի դրամեղանին — ասում և որիորդը: Բայց դուրս և գալիս այնպես, վոր Շլդոն այլևս այն նստարանի տակից տեղափոխված և լինում արդեն դասարանի հակառակ անկյունում գրած նստարանի տակ: Աշակերտներն ավելի աղաղ և ավելի ուրախ են սկսում հրհռալ, որ. Նվաբդը հուզմունքից քիչ և մնում ուշաթափվի և յերբ լացակումած աչքերը բնաղդով դառնն և հառում և տեսնում և գրասեղանի վրա մեծ, ծուռ տառերով գրված «Հաչալ Նվարդ» բառերը — այլևս չի կարողանում իրեն զսպել և արագ մոտենալով ուսուցչական սեղանին՝ թուլացած ընկնում և նրա մոտ գրված նստարանի վրա և գլուխը սեղանին դնելով՝

մի փոքրիկ աղջկա նման ակում և աղիողորմ հեծկլտալ։

Դատարանում տիրում է մահաբերին լռություն, վորի մեջ որ. Նվարդի խուլ, դառն հեկեկանքները հնչում են ավելի խուլ և ավելի ողի, այնպես վոր նուրբիկ Շլդոն, ազդվելով վայրկյանի լրջությունից, նստում է իր տեղը։ Բեվ բոլոր աշակերտները մի տեսակ մխիթարական դրության մեջ ընկած՝ կամ նայում են վար, իրենց գրասեղանի սև տախտակներին, կամ պարզ, անանձնական ահով լցված մանկական աչքերը որիորդի ցնցվող արմունկներին և կարմիր մազերին հառած՝ սպասում են ստեղծված կացության վախճանին։

Մի յերկու վայրկյան հեծկլտալուց հետո որ. Նվարդը հանկարծ վեր է թռչում տեղից և թեթև քայլով, դլուխն ու ամբողջ մարմինը տարորինակ ցնցելով, վազում է դասարանից դուրս։ Աշակերտները հասկանում են, վոր որ. Նվարդը գնում է ուսուցչանոց, տեսչին կանչելու։ «Շլդոյի դլխին ավելի թող քարանա» — ասում է մի աշակերտ լռությունը խզելով. « — Տեսուչը վոր յեկավ, բոլորիս կպատժե» շարունակում է նրա մոտ նստած ընկերը — նա, վոր ամենից շատ եր հրհռում և մտքի մեջ նախանձում եր Շլդոյին։ Բեվ ահա Շլդոյի մոտ նստած աշակերտը, տասերկու-տասներեք տարեկան չիլ Մուկուչը ձեռքն արդեն բարձրացնում է վեր, վոր իջեցնի Շլդոյի գլխին — բայց դուռը բացվում է հանկարծ և ներս է մտնում պ. Բյուզանդը՝ զայրացած, ահռելի դեմքով, իսկ նրա յետևից, աչքերը սրբելով մտնում է որ. Նվարդը — հոգնած ու դունատ։

«— Միքոիչ Կարապետյա՞ն, դուրս յարի» — ասելի բարձր ձայնով, քան կարելի յե յենթադրել, վոր ասեր ոչ. Բյուզանդը,— բղավում է ոչ. Բյուզանդը դեռ նեղս չմտած. նա տեսավ չիլ Մուհուչի բարձրացրած ձեռքը, վոր յերեն ինքը մի վայրկյան էլ ուշանար՝ ծանր, սիրուն իջներ Շելդոյի գլխին: Գլուխը կախ, խոնարհ՝ վախից դողացող մարմնով յերևում է չիլ Մուհուչը դուրս: «— Միսակ Հովհաննիսյան» — ասելի ահռելի ձայնով կանչում է ոչ. Բյուզանդը. «— Դու ես դուրս արի» : Ցնվ ահա Շելդոն ես, գլուխը հոնտեսարին քորելով դալիս կանգնում է դրատախտակի մոտ: Դասարանը սարսափ կարած, չռած աչքերով սպասում է դրուժյան վախճանին:

«Սա՞ յեր» — ցույց տալով Շելդոյին՝ հարցնում է ոչ. Բյուզանդը: Որիորդը հուզված, գլխով է անում. չի կարողանում խոսել: «Ա՛րջ» — վրա պրծնելով բղավում է ոչ. Բյուզանդը. «—յես քեզ ցույց կտամ, աչքերդ կհանեմ» : Ու միայն քանոնի ապդեցիկ հարվածներ իջնելով Շելդոյի գլխին՝ արագ շարում է իրար յետևից դունեզ ածականներ.— «Եա՛շ, հիմա՛ր, իշո՛ւկ, փոդոցի թափթփուկ, լի՛բբ,— ի՛նչ ասեմ, ի՛նչ ասեմ, ի՛նչ ասեմ» եղի ու եղի. մի զարկը — մի ածական: Հետո հերթը հասնում է չիլ Մուհուչին. նա. յել, իր հերթին զանազան զիղարմենտական ածականներ ստանալով և գլխի վրա նրանց քանակը հաշվելով՝ սկսում է լաց լինել բարձրաձայն, այնպիսի ահռելի մի լացով, վոր ձայնը հասնում է մինչև մոտակա փողոցը: «— Ցնվ դուրս կանեմ սրանց, որ. Ելարդ» — ասում է ոչ. Բյուզանդը՝ պարտականություն առաջին մասը վերջացնելով.— «Ներողություն եմ խնդրում, վոր

մինչև հիմա մնացել են գայթոցում»։ — «— Թող նրա մնան, պ. Բյուզանդ» — վողբերգական ձայնով ու պապղուն, գոհ աչքերը տնչի դեմքին հառած — խնդրում է որ. Նվարդը։ «— Ի՞նչպես կարելի չի դուրս անել յերեխաներին։ դա հակամանկավարժական է և անվայել քաղաքակիրթ ուսուցչին» — մրցքում մոռանում է նա, բայց վախենում է իր այդ միտքը բարձրաձայն արտահայտել պ. Բյուզանդին։ Բայց անընկճելի պ. Բյուզանդը, հրամայելով պատժված աշակերտներին խոկուն տուն գնալ և ծնողներին կանչել, ասունց պատասխանելու յինում է դուրս։ Աշակերտները վտարի յին կանգնում և մնում են կանգնած, մինչև որ. Նվարդը դրամատիկական ձայնով ասում է։—«Նստեցե՛ք»։ — «Բաց արեք դրքերդ»—ասում է մի վայրկյան հետո, ճակատը շփելով, որ. Նվարդը։ «—Մարտիրոսյան, կարդա՛»—ասում է նա։ Ցեվ դառն սկսվում է նայիրյան գայթոցում՝ ախուր, անհետաքրքիր, իսկ որ. Նվարդի գլուխը սկսում է նվալ և մտքերը նրա փոքրիկ գլխում սկսում են պաղ, միապաղաղ հոսանքել։

Արևը գնալիս սկսում է իջնել, ժամը մոտենում է յերեքին, իսկ գահվեճի Սեթոն դեռ վոչ մի մտքում սուրճ չի կարողացել ծախել։ «Թարս որ է, գիշերը թարս եմ քնացել» — մտածում է նա խանութի առաջը նստած և ծխախոտ է վոլորում, վոր քունը չտանի։ Ոտորվելով, ուռը տարտղնակ ցնցելով մոտենում է նրան Արամաշը, վոր ճանճրությունից փակել է խանութը և դուռն ապակուն, ինչպես այդ ընդունված է Ցեվրոպայում, փակցրել է ապիտակ մի թղթի

վրան գրված «վրակ և. գնացել եմ ճաշի»։ Այդ քաղաքավարի արարքով նա միանգամից կարողացել է հասնել յերկու նպատակի. նախ, որ իր խանութը յեվրոպական խանութ է իր բոլոր կողմերով, յերկրորդ՝ որ ինքը, որպես իսկական յեվրոպացի, ճաշում է ժամը չորսին։ Թեկուզ որչ մի կոպեկի ապրանք չի կարողացել ծախել պ. Աբոմարշը. բայց գոհ է, որ հնարավորություն ունի և գիտե յեվրոպացի լինել։ «Տո՛, գոբեիկ գամեշ, ի՞նչ ես արևի տակ նստե. եր-բանիֆ բուդբ խաղանիֆ» — ասում է նա, մոտենալով զահվեճի Սեթոյին։ «— Նարդի կուզես նե — կխաղամ, բուդբ չեմ խաղար» պատասխանում է զահվեճին և քանի որ Աբոմարշը չի հակառակում՝ նա նույնպես փակում է խանութը, բայց թուղթ չի փակցնում դռանը, որ գնում է ճաշի — և յերկուսով միասին գնում են Տելեֆոն Սեթոյի արճարանը — նարդի խաղալու։

Ցերբ նրանք թև-թևի տված, ճանապարհից փերկվածների զոհունակությամբ մտնում են Տելեֆոն Սեթոյի արճարանը՝ այնտեղ հանդիպում են մի շարք հարևանների, որոնք նույնպես բուդբ, դոմինո կամ նարդի յեն խաղում՝ նայած տրամադրության։ Դադարած Ցենոքը և Կինասարի Սիմոնը նախընտրել են թուղթը և յերկուսով «փասանս» են խաղում ձմերուկի վրա. ով որ տարվի — մի ձմերուկ գնի։ Նրանց գլխին հավաքվել են՝ Հաջի Ոնիկ Մանուկոֆ նֆենդին, մանրավաճառ Պողոս Կոլոպոտյանը, Կաթոլիկ Սիմոնը, գինեվաճառ Նիկոլ Արզումանովը և իրենց տաք բացականչություններով մասնակցում են նրանց խա-

զին ու մի առանձին հետաքրքրություն միմեանց մեջ ստեղծում Ցեղուն սրճարանում։ Նրանց այդ վոգևորված հավաքությունը տեսնելով զահվեճի Սեթոն և պ. Աքոմաբշը ևս, մոռանալով իրենց նարդի խաղալու ցանկությունը, միանում են նրանց։

Ցերը սրն սկսում է կամաց-կամաց մթնել՝ հերթով, իրար յետևից, սկսում են փակվել Լորիս-Մելիքյանի փողոցի ցածրիկ խանութները։ Ամենից առաջ դազաղագործ Ցենոբ Կարապետյանն և փակում իր խանութը ներսից և ինքը մնում և խանութում։ Այդ հարգելի նայիրցին տուն չունենալու պատճառով քնում և իր գործատեղում, իր շինած դազաղների մեկում. այդ բանն ամբողջ քաղաքը գիտե և ահա հենց այդ և պատճառը, վոր նրան քաղաքում անվանում են Մեռելի Ցենոբ, խակ յերիխաները վախենում են նրանից և չեն սիրում անցնել դազաղագործի խանութի առաջից։ Ցերկրորդ խանութպանը զահվեճի Սեթոն է, վոր փակում և իր խանութը և նույնպես ընտանիք չունենալու պատճառով՝ գնում և քաղաքային այդի՝ զբոսնելու և հարսնացու ընտրելու։ Հետո Հաջի Ռնիկ նֆիենդի Մանուկոֆն և իր խանութը փակում—և ահա նրանից հետո բոլորը, իրար յետևից խանութները փակելով, գնում են՝ վորը տուն, վորը քաղաքային այդի, վորն էլ նորից Տիկիֆոն Սերգոյի սրճարանն և գնում, վոր յերեկոյան հանգիստն այնտեղ վայելի—թղթախաղով, կամ ուրիշի խաղին նայելով։ Ցեվ այսպես կամաց-կամաց սկսում է բոլորովին ամայանալ. մութն էլ, անդեմ ու անխորհուրդ, ծուլ, հոլանջող պառավի մի նման, իջնում է ու նստում փողոցների վրա և տեղ-

անդ տարտամ, վախկոտի աչքերի պես թարթող կրակները են միայն յենթադրել տալիս, որ այդտեղ դարերից ի վեր ապրում և ու զվարճանում նայիրյան մի քաղաք։

ՄԱՍՆ ՑԵՐԿՐՈՐԴ

ԴԵՊԻ ՆԱՅԻՐԻ

Հնամյա, հին մի յերազ,
Ցերկրը մի՝ դարերի ուրու...
Ցե. Չ. «Ամենապոեմ»

Սուրն այս վիպի առաջին մասում յես փորձեցի պատկերել նայիրյան այդ քաղաքն իր բոլոր հին ու նոր հրաշալիքներով, ջանացի տալ նրա բնակիչների կենցաղը, կամ, ավելի լավ և ասել— կենցաղային կոլորիտը, ընդհանուր դուխը միայն, և վո՛չ թե մանրամասները— այնպես, ինչպես տեսել եմ նայիրյան այդ քաղաքը յես, ինչպես պատկերացել և նա ինձ, այդ քաղաքը հանդիպողիս։ Սրտի անհուն թրթիռով յես ձեռնամուխ յեղա նրա նկարագրությանը, սիրելի ընթերցող, վորովհետև սիրելի յե նա ինձ, վորպես մանկության որոր, և ծանոթ են նրա բնակիչները ինձ, ինչպես հինգ մատս, կամ այս գրիչս, վորով գրում եմ հիմա։ Կրկնում եմ՝ սրտի բուռն տրոփով սկսեցի գրել նայիրյան այդ քաղաքի պատմությունը, բայց հիմա, յերբ ուզում եմ անցնել հետագա որերին ու դեպքերին, պատկերել նրա որերն ու վատառակները—զառն, ծանր մի մորմոք թանձրանում և սրտիս, ուռում և սիրտս։ Մի անգամ չդիտեմ շուկա՞ եյի գնում, թե վերադառնում

ելի շուկայից, յերբ անհնթեթ մի պատկեր գրավեց ուշադրությունս։ Փողոցի մեջտեղով գնում եր բավական. նին տարիքոտ, միջահասակ մի մարդ, վոր աբստրակտնով նման եր գավառցի վարժապետի, կամ փոստ-հեռագրային ցրիչի, և, գլխի վրա դրած, տանում եր— յերևակայո՞ւմ եք— դեղնավուն մի դաղաղ։ Անձրև եր, ցեխոտ փողոց. ցեխը հարիւրյի նման ճպճպում, կըպչում եր վոտքերին. և այդ մարդը ահա, գավառցի այդ վարժապետը կամ ցրիչը, տանում եր, գլխի վրա դրած, իրենից շատ ավելի ծանր և մեծ մի դաղաղ։ Դեմքը չեր յերևում, բայց մեջքի և ծնկների լարված կորությունը խիստ արտահայտիչ կերպով ցուցադրում եյին, վոր նա դժվարությամբ և տանում այդ բեռը, բայց ինչ գնով ել լինի ուզում և տեղ հասցնի, միայն թե հասցնի։ Ցերևի մայրն եր մահացել, կամ կինը, կամ վորդին— ո՞վ իմանա։ Նա լարել եր ուժերը. դաղաղի ծանրությունից կզակը կպել եր կրծքին. մեջքը չեր կարողանում միևնույն կորությամբ պահել, այնպես վոր դաղաղը, մերթ առաջ, մերթ յետ կշռվելով, քսվում եր ցեխերին։ Ինչի՞ համար եր այդպես նա չարչարվում, ինչի՞ պիտի հանդիպեր այդ խեղճ վարժապետը տեղ հասնելիս...— Մի սիրած— դի՛, յեթե վոչ սիրած, զոնե հարազատ մեռելի, վորին նույն այդ դաղաղը դրած պիտի հանձներ հողին— ահա թե ինչո՞ւ յեր այդպես անմխիթար. այդպես անողնական ջանքերով, դաղաղը նվաղող վողնաշարին հպած, դեպի տուն շտապում այդ տխուր վարժապետը... Այդպես ել յե՛ս, ընթերցո՛ղ, ճիշտ այդ վարժապետի նման.— ո՞ւր եմ գնում։ Ինչո՞ւ յեմ հպել— բայց վո՛չ թե վողնաշարիս, այլ գանգիս ուղեղին դաղաղանման այս բեռը, և ու-

զում են տեղ հասցնեմ... ո՞ւր: Եթե մի՞թե այնտեղ, տքնությանս վերջում, վորպես նվիրական, սիրելի մի մեռել— չպիտի՞ պատկերանա ինձ Եկեղիրը Նայիրի, վորին զամբանելու համար տանում եմ յես ահա խոհերիս տողաշար դագաղը— տանում եմ կամքիս հակառակ, վորովհետև, այո, հարկավոր և տանել: Ինչ՞ վոր, այո— թաղել և հարկավոր բոլոր մեռելներին, վորքան էլ նրանք սիրելի և հարազատ լինեն. չե՞ վոր, միևնույն է, հակառակ դեպքում կքայքայվեն նոքա՝ զաղրելի և ախտաբույր, այնպես վոր անդամ սիրահարը կդղմի պաշտելի անձնունից: Թողնենք, ուրեմն, մի կողմ յերկրիկական դեղումը, սիրելի ընթերցող, և անցնենք Նայիրյան այդ քաղաքի որերին և դեպքերին: Եթե թող բացվի մեր դեմ որերի և մարդկանց «վատաստակոց և մեծազործությանց» խորհուրդում «յերկիրը հաղարամյաց— հնամյա Նայիրին...

Վեպի՞ առաջին մասում, ինչպես ասացի, յես ձըգտեցի պատկերել կենցաղային այն բնույթը, յերանգը, վոր ուներ Նայիրյան այդ քաղաքը «խաղաղ ժամանակ»: Ուժերս ներածի համեմատ՝ յես նախ նկարագրեցի քաղաքը՝ հին ու նոր հրաշալիքներով, և ապա անցա բնակիչներին, վորոնց ամենն մեկի մասին այնքանը միայն կարողացա ասել, վորքանի վոր, գուցե արժանի յեն նրանք: Գուցե դու կուզեյիր, սիրելի ընթերցող, վոր յես յեվրոպական անվանի հեղինակներին հետևելով մանրամասն վերլուծության յենթարկեյի «հերոսներիս» հոգեբանությունը, մանրազնին պատմեյի, թե ինչպի՞սի նրբին «ապրումներ» եր ունենում, ասենք, գեներալ Ալոշը, յերբ նահանգապետն իջևանում եր

նրա հոյակապ բնակարանը, կամ, ասենք, հոգեկան ի՞նչ ալեկոծումներ ունեցավ քաղաքային բժիշկ Սերգեն Կասպարիչը կնոջը թաղելիս... Բայց այս առթիվ յես, մի անգամ ընդմիշտ, հարկադրված եմ ասել, վոր սուրն իմ այս վիպում չկա և յերբեք չի յել լինելու և վոչ մի «հերո»— և այս տխուր հանգամանքում, կարծում եմ, վո՛չ թե յես եմ մեղավոր, այլ Նայիրյան այդ քաղաքը, վորովհետև— ի՞նչ, ի՞նչ «հերոսներ» կարող են դուրս գալ, ասենք գեներալ Ալոշից, կամ Համո Համբարձումովիչից— Մագութի Համոյից... Գուցե Մեռելի Յենո՞քը հարմար «հերոս» լիներ, կամ Կինոտուրքի Սիմո՞նը, կամ, վերջապես— Տելեֆոն Սեթո՞ն... Ե, թողնենք այս հարցը, սիրելի ընթերցող, և անցնենք, քանի շուտ և, մեր ընտրած քաղաքի «որբերին ու վաստակներին» և, ո՞վ գիտե, կարող և պատահի, վոր դեպքերի բերումով այդ աննշան քաղաքի աննշան բնակիչներից շատ շատերը հանկարծ դուրս գան հերոսապանծ հերոսներ— դժբախտ ու հերոսական որերի բերումով՝ դժբախտաբանաբար ու հերոսաբանաբար...

... Իսկ դժբախտ որերը շատ անցան հետագայում ինչպես այդ քաղաքի, նմանապես և ամբողջ Նայիրիի դլխից— և չեյի՛ն, չեյի՛ն կարող, այո՛, այդ դժբախտ որերը չծնել անձնավորություններ՝ դժբախտ ու հերոսական: Չե՛ր կարող, ո, վո՛չ այդ դժբախտ որերի, տարիների հրից, չելնել, հերոսական, չհառնել, պայծառ ու «բրացած— Նայիրյան Վոգին:

. . . . . .

Ինչպես այսորվա ճաշս, սիրելի ընթերցող, յես հիմա ամենայն մանրամասնությամբ հիշում եմ պատ-

մական այն որը— 1914 թվականի հուլիսյան կիրակի-
ներից մեկը— նայիրյան այդ քաղաքում: Սույն այս
վայրկյանին, երբ յուր մատղրությունն ունեմ մանրա-
մասն նկարագրել այդ նշանավոր որվա անցուդարձը—
տարիների մշուշից, կամ, ինչպես բանաստեղծը կա-
սի տարիների մառյալ մոխիրների տակից յերևում են
ահա և նկարվում են աչքերիս առաջ այն նշանավոր որ-
վա դեպքերն ու պատկերները: Պարզ, վորոշ, կարծես
այդ ամբողջը յերեկ, կամ մի ժամ առաջ կատարված
լինի— յես տեսնում եմ ահա Մազուրի Համոյին՝ քա-
քաղաքային այդու. սկսեմբի առաջ, թղթախաղի կա-
նաչ սեղանի վրայից, նստ ասելիս... Պարզ, վորոշ,
կարծես թե հիմա, սույն այս վայրկյանին կատարվելիս
լինի— յես լսում եմ ահա Մազուրի Համոյի հատու.
ձայնը, Մազուրի Համոյի հզոր առոգանությունը: Ամ-
վարի, այո, անեյակիս գիշերային խավարի միջից նա-
յում են ահա ինձ Հեմո Համբարձումովիչի կայծկըլ-
տող աչքերը և «իրոս թպրտալ և սկսում անորոշ մի
հուզմունքից, սիրոս, տաղնապալից, զարկել և սկը-
սում, ինչպես նկարագրված զանգի արձագանգ լեզ-
վակ: Ցնով յերևակայությունս, առաջ վազելով, արդեն
նկարում է, անողոք դահիճի մի նման, Մազուրի Հա-
մոյին՝ վիրտս մի մանեկենի նման կախաղանից կախ-
ված... «Մե՛ղմ, խե՛ղճ Համո...» վոսկռում է սիրտս»,
լացակումած և յես դրիչս ցած եմ դնում, վոր սիրտս
հանգստանա և յես հնարավորություն ունենամ պատ-
մությունս շարունակելու:

Ծուլը, խաղաղ, կիրակնորյա իր հանգիստն էր
վայելում նայիրյան այդ քաղաքն այդ առավոտ: Ամբո-

գում եր Առաքելոց յեկեղեցու զանգը՝ խաղաղ ու անվրդով։ Ով սիրում եր ազոթքը— գնացել եր յեկեղեցի, բայց քաղաքացիների մեծ մասը այդում եր զանվում, կամ նստած փակ խանութների առաջ՝ զբաղված եր առուրյա զրույցով։ Կային եվ մարդիկ, վոր հավաքվել եյին Տելեֆոն Սեքոյի կամ Ցեգոռ Արզումանովի սրճարաններում։ Կային եվ, վոր հավաքվել եյին այդու ակումբում։ Ակումբում այդ որը հավաքվել եյին՝ քաղաքային բժիշկ Սերգե Կասպարիչը, Ռաֆի Նարիմանովը — հաշտարար դատավորը, Արամ Անտոնիչը—դրպրոցի տնուչը, պ. Մարուքեն, Կինտաուրի Սիմոնը, վոր սիրում եր «մեծերի հետ նստել», անդլիացու վաճառական Հաջի Ոննիկ Մանուկոֆ եֆենդին և ելի մի քանի քաղաքացիներ— թուղթ եյին խաղում։ Խաղում եյին—«պրաֆերանս», «մակաո», «բակարա» — սիրում եյին խաղալ։ Խաղում եյին, ըստ սովորության, լուռ ու հանդիստավոր, մերթ ընդ մերթ միայն «փաս», «28», «տալիա» և նման բացականչություններով խղելով լռությունը։ Բայց, չնայած խաղի մեջ զլխովին ընկղմված լինելուն, խաղընկերներից շատերը, ինչպես, մասնավանդ, Սերգե Կասպարիչը և Ռաֆի Նարիմանովը, լավ չեյին զգում իրենց։ Ներ-նց թվում եր, վոր «փչում ե», չնայած հուլիսյան հաստ դլի յեղանակին։ Շուռ-շուռ զալանն եյին նայում, կամ պատուհանին։ Բանն այն ե, վոր պակասում ել սովորական մի «բան», վորին ընտելացել եյին բոլոր— յեթե միայն «բան» կարելի յե ասել կենդանի և ոչն ել պատկանելի մարդուն։ —Պակասում եր գեներալ Ալոշը։ Առանց նրան կյանք չկար ակումբում, մանավանդ վոր, նրա հետ միասին պակասում եր նաև ակումբի «յերիկրորդ հոգին»— ա-

կուսքի կենտրոնը— Մազուրի Համոն։ Դեռ խաղն սկը-սելուց առաջ Ռանի Նարիմանովը հարցրեց, այնինքն վոչ.— ակուսքը մոնելով, ըստ իր մշտական սովորութեան, Ռանի Նարիմանովն ուրախ բացականչեց—«Հոր՚ն հարգանքներս Ալյոշա Նիկիտիչի՚ն...»— բայց սա ասելու չասացավ այն հասարակ պատճառով, վոր Ալյոշա Նիկիտիչը չկար։ Ռանի Նարիմանովը շվարեց։ Դրխում, մի վայրկյանում, դարձնեցին մի շարք կասկածներ։ Նախ՝ դեռ յերեկ, դիշերվա ժամի շորսին ակուսքից յելնելիս, գեներալ Ալոշը խոսք եր տվել առավոտյան տասին ակուսքում լինել և շարունակել ընդհատված «մակառն»։ Ց՚երկրորդ՝ վերջերս գեներալ Ալոշը մի տեսակ «ծուռ աչքով եր նայում Ոլգա Վասիլևնային— Շիկահեր Դդումին։ իսկ Ոլգա Վասիլևնան ի՚նչ և, ի՚նչը, Ռանի Նարիմանովինը և միևնույն ժամանակ ուրիշ վոչ վոքինը չի կարող լինել։ Գեներալ Ալոշը թող այս լավ իմանա, գեներալ Ալոշը... Հազիվ եյին այս մտքերը դարձնել Ռանի Նարիմանովի գլխում, յերբ Արամ Անտոնիչը, վորի կնոջ համար այնքան անհանգստանում եր նրա լավ բարեկամ հաշտարարը դատավորը— ներ՚ս մտավ հևիհև և նկատելով, վոր բոլորն արդեն անցնում են գործի— բռնեց, յեռեվից մոտենալով, Ռանի Նարի՚մանովի թևից և առաջարկեց նրան «մի ձեռք մակառ կամ պրատֆերանս»։—«Հոր՚ն հարգանքներս»—բացականչեց Ռանի Նարիմանովը սբբոտանց ուրախացած։ «Ի՞նչպես է Ոլգա Վասիլևնայի առողջությունը, Արամ Անտոնիչ»։ Ռանի Նարիմանովը նոր կարծես մտաբերեց, վոր յերեք որ է արդեն, ինչ չի տեսել Ոլգա Վասիլևնային։ իսկ յերեկ, ժամը յերեկոյան վեցին, յերբ, ըստ հին սովորության նա գնաց

«այցելությամբ» (ժամը վեցին Արամ Անտոնիչը սովորաբար զբաղված էր լինում)— աղախինը հայտնեց, որ Ոլգա Վասիլևնան հրամայել է ոչ ոքի չընդունել։ Այս գիտքը հիշելով՝ արդեն մթնել էին սկսում Ռանի Նարիմանովի աչքերը, արդեն ցանկանում էր հեռացնել Արամ Անտոնիչի պապուն աչքերից իր մշուշած աչքերը Ռանի Նարիմանովը, երբ... — «Ոլգա Վասիլևնայից չեՊՄագին բարևներ»— ասաց Արամ Անտոնիչը խորհրդավոր ժպտալով։ Եվ ապա, շրթունքները մռնցնելով Ռանի Նարիմանովի ականջին՝ լեռնի շշնջաց,— «Մամաշան»— քաղաքի մանկաբարձուհի Ակսյոնա Մանուկովնան— «յերեկ յերդվեց, որ այս անգամ անպայմա՛ն-անպայմա՛ն ապա կլինի...»։ Ռանի Նարիմանովի սրտից ծանրությունը, քար, ընկավ։— Ի զուր չեն, ուրեմն, իր յերկարամյա մանրմտությունը Ոլգա Վասիլևնայի հետ— մտածեց նա զվարթացած և հայտնեց, բարեկամաբար սեղմելով Արամ Անտոնիչի ձեռքը.— «Պատիվ ունեմ կոլեշկի ինքնահայրը լինելու։— Հասկանո՞ւմ եք, Արամ Անտոնիչ,— անպայման «կոլեշկի»...— Եվ բոլորովին հանդարտացած՝ նստեցին խաղի։— «Իսկ ո՞ւր է Ալյոշա Նիկիտիչը»— հարցրեց, թուղթը բաժանել սկսելով, Արամ Անտոնիչը, մի վայր կյան անց։ Բայց բոլորն արդեն զբաղվել էին խաղով, այնպես որ ոչ ոք, չնայած որ ամենքն էլ զգում էին նրա բացակայությունը, չպատասխանեց նրան։ Բժիշկ Սերգե Կասպարիչը մխայն աչքերը կրկին դեպի պատուհանը հառեց, ուզեց ասել կարծես, որ «գիշում է» այնտեղից, բայց դրսի ընկավ, որ այդ չի անհանգստության պատճառը, և, լուռ, շարունակեց խաղալ։

Եվ ահա, ցերեկվա ժամը մոտավորապես տաս-

ներկուսին, շնչասպառ ներս ընկան գեներալ Ալոշը և Համո Համբարձումովիչը— Մազութի Համոն: Բոլորի պես ներս ընկան գեներալ Ալոշը և Մազութի Համոն, որոշ մոռացան սեղաններին, խառնեցին թղթերը—թափեցին հատակին... Բոլորը վեր թռան տեղերից զարմացած ու ապշած: Իսկ Կինոտուրի Սիմոնը, չնայած վոր բոլորից շատ եր տարվել և ավելի մեծ տոնի ուներ բարկանալու— ինքը ևս, անակնկալի յեկած, կարծելով, յերևի, վոր հարբած են «տղերքը»— վեր նետեց թղթերը, վառքի թռչելով, և բացականչեց, հիմարացած.— Ուռռա՛, ուռռա՛ա՛, ուռռա՛ա՛ա՛...

— Ի՞նչ է, ցնդե՞լ եք, գասպադա,— զայրացած բացականչեց բժիշը՝ ձեռքը սեղանին խփելով.— ի՞նչ է պատահել:

Ցեվ դեռ չեյին կարողացել ուշքի գալ մյուսները, յերբ Համո Համբարձումովիչը ձեռք վեր բարձրացրեց, նշան անելով, վոր լսեն, և—

— Պատերազմ,— հայտարարեց Համո Համբարձումովիչը կիսաձայն ու տիրեց լռության ակնածանք ու զարմանք:

Գեներալ Ալոշը ևս ցանկանում եր ինչ-վոր բան ասել. ձեռքը վեր բարձրացրեց, բայց տիրած լռությունից ազդված՝ լռեց ու մնաց: Արամ Անտոնիչի աչքերը հառած մնացին գեներալ Ալոշի վեր առված ձեռքին: Հիմարային մի ժպիտ վազեցած քարացավ Կինոտուրի Սիմոնի—Կուրի Մեյմունի դեմքին: Սերգե Կասպարիչը ձեռքը շրթունքներին տարավ և, մեքենայաբար, ինչպես այդ պատահում եր բժշկի հետ ընդունելության պահերին՝ չոր, պաշտոնական հարց: Հետո գեներալ Ալոշը և Մազութի Համոն պատմեցին յեղելությունը,

ինչպես մոր գիտեին։ Բանից դուրս գիկով, որ ատամոտյան ժամը յոթին-ութին, յերբ Համա Համբարձումովիչը գնա քնած և յինում, ինչից տեղեկություն չունենալով—դայիս հայտնում են, որ գավառապետը խնդրում է իսկույն իր մոտ անցնել մի չափազանց կարևոր գործով։ Խնդրում է, որ Այլոշա Նիկիտիչին էլ վերցնի։ Իսկույն հագնվում է Այլոշա Նիկիտիչի բնակարանն և գալիս Մազութի Համոն։ Միասին գնում են գավառապետի բնակարանը։ Վերջինս, ատամոտյան այդ անսովոր պահուն, չափազանց սիրալիր ընդունելով հյուրերին,—հայտնում է նրանց, որ «կամոքն Աստծո և ոգոստոսափառ Կայսեր» Ռուսաստանը, հաբիսդբրված, պատերազմ է հայտնել... այսինքն գերմանական տոգի կայսր Վիլհելմ II-ը պատերազմ է հայտարարել Ռուսաստանին։ Հարկավոր է այսոր ցույցեր կազմակերպել, ասել և գավառապետը Այլոշա Նիկիտիչին և Մազութի Համոյին,—և հասկացնել ժողովրդին դեպքի մեծ նշանակությունը—«դեպքի խոշորագույն նշանակությունը»։

Համա Համբարձումովիչի պատմածը ունկնդիրների վրա թողեց վորոտի տպավորություն։ Բոլորը ձեռք քաշեցին թղթախաղից և, Այլոշա Նիկիտիչի առաջնորդությամբ, դուրս գիկան սենյակից։ «Պարոնայք, հարկավոր է սկսել»—ասաց Համա Համբարձումովիչը սենյակի դռանը կանգնելով։ «Ի՞նչը»—հարցրեց Կինոտուրի Սիմոնը անհանգստացած. նրան թվաց, թե հարկավոր է պատերազմ սկսել։

— «Ա՛յ, հիմա կտեսնես»— պատասխանեց Համա Համբարձումովիչը խորհրդավոր և կրկին մտավ սենյակ՝ Կինոտուրի Սիմոնը նրա յետևից։ Սենյակից

դուրս յեկան նրանք՝ կայսեր մեծագոյն նկարը բռնած, իսկ նրանց յետևից դուրս յեկավ ակումբի ժողովուրդը և դրեց ակումբի առաջ թղթախաղային կանաչ մի սեղան։ Կայսեր նկարը բռնեցին զինվորական Ալոշը և Սանի Նարբիանովը. Մազութի Համոն բարձրացավ ու կանգնեց թղթախաղային կանաչ սեղանի վրա. ժողովուրդը հավաքվեց։ «Պարոնա՛յք»—բացականչեց, ձեռքը վեր բարձրացնելով, Մազութի Համոն, բոլորը քար կտրեցին, մնացին բերանաց. հրաշք եր, զարմանալի զարմանք այդ Համո Համբարձումովիչը—Մազութի Համոն...

Հայտնեց, հայտնեց՝ թղթախաղային այդ կանաչ սեղանը պատվանդան արած՝ թղթախաղային կանաչ սեղանի ահռելի բարձունքից Համո Համբարձումովիչը նեբքանում խոնված նայողներին պատերազմի լուրը։ Հայհոյեց՝ աչքերը կայծկլատաք թափեցին. շանթեց իր բարձունքից գերմանական ստոր կայսր Վիլհելմ II-ին Մազութի Համոն։ Ամբոխի մեջ կանգնած մանրածախս կոլոնիալային թվաց, որ Մազութի Համոյի վրեժխիր թշնամին և, անձնական «պատերազմը»—գերմանական ստոր կայսրը՝ Վիլհելմը։ Իսկ քիչ զենք կանգնած վարտիքը վասելին Վիլհելմ կայսրը պատկերացավ որպես արյունարբու մի հրեշ։ Զմռաացավ հայտնել նաև Մազութի Համոն զոլատապետի պատմած այն կարևոր հանգամանքը, որ մեր ամենակարող թագավոր-կայսրը քանիցս անգամներ հեռագիր է խրկել Վիլհելմին՝ առաջարկելով հաշտ-խաղաղ վերջացնել ծագած թյուրիմացությունը, բայց նրա հեռագրերները, ցավոք սրտի, մնացել են անհետևանք։ Վերջում կոչ արավ Մազութի Համոն ոգնության հասնել ընդհանուր հայրենիքին այդ

աղետալի ժամին՝ հոժարակամ զոհել, չխնայել անձնա-
կան փոքրիկ զոհաբերությունները մեծ հայրենիքին։
«Կեցցե, ուրեմն, մեր թագավոր կայսրը և պանծալի
բանակը։ Կորչի ստոր կայսր Վիլհելմ II-ը։ ուռա՛՛՛»
—վերջացրեց իր պատմական այդ ճառը Մաղութի Հա-
մոն և, ի մեծ զարմանս նրա—տերից լռություն։ Զկար-
ծեք սակայն, որ ժողովուրդը դիտմամբ չճանաչեց։
Ի հարկե, որչ։ ժողովուրդը չգիտեր, զեռ չեր սովորել,
որ նման դեպքերում հարկավոր է արձագանքել։ Բայց
ահա ոչնչություն յեկավ իր բացառիկ դիրքով զեներալ
Ալոշը։ իր նման չաղ ծերուկից բավականին անապատելի
ճարպիկությամբ՝ ցատկեց կանգնեց Մաղութի Համոյի
կողքին, կանաչ «նշան» տվեց, զեներալ Ալոշը։ «ուռա՛-
ռա՛՛»— բացականչեց զեներալ Ալոշը գլխարկը թափա-
հարելով։ Սերգե Կասպարիչը, Ռաֆի Նարիմանովը և
Կինասուրի Սիմոնը ահռաձայն կրկնեցին—և արդեն
ծայրե ի ծայր այդպես թնդում էր բացականչությունից,
ինչպես որ նույնիսկ պ։ Մարուքին, որ արդեն բա-
ժանվել էր խաղընկերներից և խառնվել էր ժողովրդին,
մի վայրկյան շփոթվեց՝ քիչ մնաց ինքն էլ գլխարկը
հաներ և գաղանանման մոնչար։ Բայց պ։ Մարուքին,
իհարկե, այդ բանը չարավ։ առաջին իսկ որից ինքնու-
րույն դիրք բռնեց պ։ Մարուքին զեպի կատարվող անց-
քերը—բայց այս մասին հետո։

Դեռ թնդում էր այդպես ուրախ բացականչությունից,
յերբ հնչեց գավառապետի ուղարկած զինվորական յի-
բաժշտախումբը։ զինվորական յերաժշտախումբը նվագում է «Բոժե ցարյա»։ Բոլորը գլխարկները հանեցին։
յերաժշտախումբը լռեց։ «Կեցցե մեր սիրելի կայսր Նի-
կոլա II-ը։—ուռա՛՛՛»— նետեց Ռաֆ Նարիմանովը

դեպի հասարակությունը և նորից, կանաչ սեղանի վրայից, շատ ոմին, ձեռքերը թափահարելով, գեներալ Ալոշը և Մոզուլի Համոն։ Ապա, բավականին շատ տալուց և բղավելուց հետո, ցած իջան գեներալ Ալոշը և Մոզուլի Համոն, և ահա, յերիտ. այդ պատկառելի նայիրցիների ասոնդրությամբ, քաղաքացիների թափորը դուրս յեկավ այդուց և շարժվեց դեպի մեծ փողոցը՝ գավառապետի բնակարանը։

Ցերբ թափորը, դինամորական յերաժշտության նվագակցությամբ, անցնում եր Տելիֆոն Սեթոյի և Ցեղու Արղումանովի արճարանների մոտով—նրանցում հավաքված նայիրցիները, որ դրաղված եյին թուղթ, դոմինո, կամ նարդի խաղալով, դուրս թափվեցին և, մինչև թափորի հետանալը, մնացին կանգնած արճարանների առաջ։ «Ե՞ս ի՞նչ զալաբալըղ ե ելի»— հարցրեց Մեռելի Ցիոնը՝ դիմերի ազգիկը ձեռքին։ «Ելի հացը պիտի թանգընա»—պատասխանեց կորուկ Տելեֆոն Սեթոն և նորա մոտով արճարանը դրուեն որորելով։ «Հե՛չ չեմ հասկընա, թե յասի ըմչի՞ յի ես զուռնա-նաղարեն—ասաց նա արճարանում՝ որչ թե մասնավորապես մեկին, այլ ընդհանուրին դիմելով, բայց պատասխան չստացավ որովհետև դեռ դուրսն եյին բոլորը, նայում եյին թափորին։ «Ելի հացը պիտի թանգընա, եդ զուռնեն ե կը փչեն»—կրկնեց նա իր խոսքը, յերբ ներս մտան նորից այցելունները՝ ընդհատված խաղը շարունակելու։— «Ըբբ ի՞նչ պտի եղնի»—պատասխանեց նրան Գոռ Արուրը։—և նայիրցիները, խորհրդավոր, գլուխները որորեցին։ Արճարանում յեղածներից մի քանիսը սակայն, ինչպես պ. Արոմարշը, մանրամասնաբար «Ցիոանցը», կաթոլիկ Դանիելը և ուրիշները, տեսնելով, որ թափորն

առաջնորդում են այնպիսի պատկառելի նայվածքներ, ի՛նչպիսիք են գինեբալ Ալոշը և Մազուրի Համոն,— իրենք ևս խառնվեցին թափորին, գնացին հոսանքով: Շուտով հայտնի դարձավ ամենքին, որ գնում են գավառապետին իրենց քաղաքացիական պատասխանատվությունը հայտնելու, իրենց հպատակությունը,— և ա. Արամաբեգը գաղտ, որ այդ միանգամայն անհրաժեշտ և, անհրաժեշտ ու ցանկալի։ «Աշխ մինչև քանի՞ տարիկանը պիտի կանչեն»—հարցրեց Կաֆոյիկ Դանելը մտահոգված. «Վո՞վ գիտե, նայած հանգամանքին»—խորհրդավոր պատասխանեց Արամաբեգը և յերկու խոսակիցներն էլ, կարծես թե, տխրեցին. լուռ քայլում էին՝ աչքերը անփական կոշիկներին հառած։

Կիրակի, շոգ ու եր. արևը փայլում էր մոսկեզուն յերկինքը, պարզ, անամպ՝ կործվել էր քաղաքի վրա, որպես կապույտ ափսե։ Նվազում էր յերաժշտությունը, մարդիկ, կիրակնորյա զուսպզուսպ շորերով, հեռանում էին նրան. և ամբոխի մեջ խառնված, մեծ մասամբ յերաժշտախմբի առաջն ընկած յերեխաներին զբաղեցրի խրախճան էր թվում անհասկանալի այդ յերգը։ Տաս-տասներկու տարեկան մի տղա, Հաջի Ոնիկ եֆենդի Մանուկոֆի «ապրիկը», որ հայտնի յեր բոլորին իր շար բնավորությամբ—քայլում էր, հաղթական, թրմբիկահարի կողքից և, իրեն զինվորականի նմանեցնելով, չափ էր տալիս՝ «Մե՛կ-յերկո՛ւ, մե՛կ-յերկո՛ւ, մե՛կ-յերկո՛ւ»։ Թափորը վերջապես մոտեցավ գավառապետի բնակարանին։ Յերաժշտախումբը նվագեց «Բոժե ցարյա», գավառապետը յելավ պատշգամբը։ «Ուռա՛» բացականչեց ամբոխը՝ գինեբալ Ալոշի գլխավորությամբ։ Ապա տիրեց լռություն՝ մեռելային սարսափ։ Բոլորի

աչքերը մեխվեցին դամասոպեմին: Դա—հեշտ, բարձրահասակ,—բարակ ձեռնափայտ և կարծես՝ ծայրին սուրի գլուխ: Մի-երկու վայրկյան նայում է վերևից, պատշգամբից, ներքևում հավաքված ամբոխին բարձրահասակ դամասոպեմը: Ձեռքը բերանին և տանում՝ հպում է յերեսի, և ապա—շոր, կարուկ, գինովցածներն վայել հատու, հասատար ձայնով սկսում է խոսել: Պատերազմ: Կայսր: Վիլհելմ II: Մեր պարտքն է ծառայել հայրենիքին ու զահին: Կեցցե՛: Կորչի՛: Ուռա՜:

Նորից արձագանքում է ամբոխը, նորից նվազում է յերաժշտությունը «Ռուժե ցարյա»: Ցնով ահա—նորից գուրս և գալիս... Մազուրի Համոն: Քաղաքացիների գնդը վայրում է պարծանքից, փքվում է նայիրցիների գնդը, վերջնս բացված մի վարդ: Ի՞նչ պիտի աներ, ասացեք խնդրեմ, նայիրյան այդ քաղաքը, յեթե չլիներ Համո Համբարձումովիչը, այդ «Լուցկի» հատվածը Մազուրի Համոն: Կկորչեր, վոնտատակ կլիներ՝ կմատվեր ապիտուֆյան անտահման խավարում: Ամեն տեղ նա յեր, ամեն դժվարին դեպքում նա՝ պիտի, միայն նա՝, սայլը ցեխից հաներ: Այդպես եղ այժմ: Քաղաքացիների կողմից նա, Մազուրի Համոն, ամենայն պատրաստակամությամբ հայտնեց մինչև վերջին կաթիլ արյունը կռվելու՝ հանուն զահի և հայրենյաց: Գիտեր, հասկանում եր Համո Համբարձումովիչը, թե վերտեղ ինչ լեզվով և հարկավոր խոսել: Ոձի լեզու ուներ Համո Համբարձումովիչը— Մազուրի Համոն:

Մազուրի Համոյից հետո շնորհակալությունն հայտնեց յերախտապարտ քաղաքացիներին գավառապետը և ապա առաջարկեց ցրվել տները և գրաղվել առորյա գործերով:: Գեներալ Ալոշը, Համո Համբարձումովիչը,

Ոսկեպ Նարբոնովը և թժիշկը հրամիրվեցին՝ գնալ։ Ժողովուրդը ցրվեց. գնացին՝ վորը տուն, գնալ, վո՛ր Ցեզու Արզումանովի, կամ Տելեֆոն Սեքոյի որճարանը, վոտանք ել կրկին քաղաքային ոյդին վերադարձան՝ որվա մնացած մասն այնտեղ անցկացնելու։

Այսպիսի ահա շուքով ու հանդիսավորությամբ գիմավորեց Նայիրյան այդ քաղաքը հետաքրքրում համաշխարհային պատերազմ կոչված ամբողջի հյուրին, գիմավորեց, ինչպես այդ վայել էր ամեն մի իսկական քաղաքի, խորին աշխարհությամբ, և այդ հանդամանքում քաղաքը պարտական էր կրկին նրան, իր արժանի զավակին—Համո Համբարձումովիչ Ասատուրովին—Մաքուր հայրին։

Հաջորդ որը, յերկուշաբթի, բոլորը ինչպես միշտ, արթնացան առավոտ մութլուսուն և գնացին գործի։ Վոչինչ չեր փոխվել, վոչինչ չեր կատարվել, յերթե մի-այն փոփոխություն չհամարենք այն հատարակ հանդամանքը, վոր գնեցալ Ալոշը, Մաղութի Համոն և ընկերները այդ առավոտ մի փոքր հոգնած եյին զգում։ Բանից, մի փոքր կոտրված, ինչպես այդ լինում էր ամենքաբար յավ քնիցը հետո։ Իսկ քաղաքացիների մեծ առկոսին, մանավանդ առևտրական փողոցի գործնական ներկայացուցիչներին, այնպես էր թվում, թե պատերազմի մասին յերեկ, կիրակի որը յեղած բոլոր զրույցները վոչ այլ ինչ եյին, յեթե վոչ—կիրակինորյա ներելի հանգնելը։ անցավ կիրակին, յեկավ յերկուշաբթին՝ բարվական և։ թույլ տվեք զրադիենք հոգսերով։ Իհարկե, խոսում եյին մեկ-մեկ և պատերազմի առթիվ, բայց խոսում եյին այնպես, իմիջի այլոց, վորպես բանից չվերա-

բերող մի բանի մասին։ Այդպես եր—առաջին, յերբ-բորդ, յերբորդ որը, այդպես եր առաջին շարաթվա ընթացքում, բայց կամաց-կամաց հետո պատերազմն սկսեց նեղանալ դառնալ նուշնիկ նայիրյան հետ այդ քաղաքի, այո, ամեն ինչում—և նուշնիկ մանրածախ Կոլոգոտյանը և Մեռելի Ցոնոքն սկսեցին զգալ իրենց շրջապատում անսովոր մի մթնոլորտ, անհասկանալի մի փոփոխություն։ Բայց օրերում ու ժամանակներում պատերազմ հայտարարվելու առաջին իսկ վայրկյանից կատարված փոփոխությունը բոլորից առաջ պ. Մարուքին զգաց նայիրյան այդ քաղաքում և այն ել հենց յերկ բորդ որը, յերկուշաբթի առավոտ—և ահա՛ քե վոնց։

Ցերը, ըստ իր ամենօրյա սովորության (իսկ պ. Մարուքին բացի իր այս միակ սովորությունից չուներ, ընդհանրապես, և ո՞չ մի սովորություն)—վաբ՞ավիր Վասիլի վարսավիրանոցը մտավ և, նստելով դեղնավուն հայելու առաջ գեմքը՝, հրու, հանձնեց վարսավիրի խավ կակուղ խողանակին պ. Մարուքին—վարսավիր Վասիլը, սապոնոտ խողանակը թեթև սահեցնելով պ. Մարուքեյի այտն ելմաբ հարցրեց. «Երեկ եդ ի՞նչ եր, պ. Մարուքի. տեսա՞ր Մազութի Համոյին...ոձի՛ պես կխոսեր ամիծածը»։ Պ. Մարուքին չպատասխանեց։ Տրամադրությունը վատ եր՝ գիշերը չեր քնել։ Ցերեկոյան յոթից մինչև գիշերվա յերեքը սպրեֆերանս եր խաղացել այդու սկսեմբում Արամ Մնատոնիչի, Կինատուրի Սիմոնի և ելի սատանան գիտե, թե ում հետ («գիշերը» չկային. նրանք, ինչպես գիտեք, ճաշի եյին հրավիրվել դավառապետի բնակարանը և այդ ճաշը, անհասկանալի պատճառով, տևել եր մինչև գիշերվա սատանակը...)։ Բայց

բանը նրանց ճաշը չեր, ի հարկէ, պ. Մարուքեան թէ՛ և չեր ուզի նրանց ճաշի վրա. պ. Մարուքեան հասկանում եր, ինչպէս, այդ ճաշի իմաստը. գաղտնապէս «տակիզատորնեարի» լակած «Մադիրը» չեր նրա մոլութեան պատճառը, այլ այն, որ նա յիրենց խորհում տարվել եր Արամ Անտոնիչին մի խոշոր գումար և չեր կարողացել վճարել, որովհետև չեր ունեցել մոտը։ Պ. Մարուքեան ինքը առաջինը չեր սիրում «ճիսիա» խաղալ, բայց ավելի ևս գեմ եր դրան Արամ Անտոնիչը, բայց յիրենց գնդքը կատարվեց թյուրիմացութեամբ, առանց իր իմանալուն. ինքն էլ չհասկացավ, թե ինչպես «տալիայի» վերջում ինքը տարված գուրս յեկավ չորս հարյուր յոթը ռուբլի, այնինչ մոտը կար ընդամենը հարյուր ինսուն յերկու ռուբլի։ «Ցարդանիդ չաիր զիտեանա՞ս»—ասել եր, բարկացած, Արամ Անտոնիչը պ. Մարուքեանին, յերբ տեսել եր, որ վերջինս իր տարված գումարը չուներ։ «Ներողություն, վաղը կվճարեմ» պատասխանել եր պ. Մարուքեան քաղաքավարի և շատ գուրս եր յեկել ակուռքից՝ յուրից լսելով Արամ Անտոնիչի հռհռոցը և կիսատուրի Սիմոնի, այդ Կուրի Միյումնի տարկական արձագանքը... Մեծ ինքնասիրություն ուներ պ. Մարուքեան և սիրում եր ամեն ինչում «գերմանացի» լինել, այնպես որ այդ գնդքը թողել եր նրա վրա ահռելի տպավորություն, վոչնչացրել եր նրան, հալածարել գեռնին։ Գունատված յեկել եր տուն և յերեսն ի վայր ընկել եր անկողնու վրա. մինչև առավոտ մնացել եր այդպես։ Բորբոքված ուղեղում մինչև առավոտ ծեղը զանազան զուգորդությամբ ու կարգերով շարվել եյին— թվեր, թվեր, թվեր. գուլցիզգուլցի թղթա դրամներ, խապաթզբեր։ Գլուխը ցավում եր հոգնու-

թյունից. ուղեղը մշուշի նման մնաց. ծփում էր, ծանր, մութ, ծփում էր ուղեղը. և, տարբեր ձևերով ու կարգով, շարժվում էին ուղեղի միջով—թվեր, թվեր, թվեր. զուլզուլի թղթադրամներ, խաղաթղթեր: Պ. Մարուքեն ցերեկը չեր ցերկարել իր վառքերը վերմակից ավել. կպանի, այսոր ևեթ կզանի ոչ. Մարուքեն այդ խղճուկ կտորներեր և կշտրամի այդ շտեսի դեմքին: Եվ այժմ էլ, դեմքը դեմ արած վարսավիր Վասիլի թամալ, կտիրոջ ածելուն՝ հենց այդ էր մտածում, իր հոգնած ուղեղի շնչառանդվող ճիգերով ոչ. Մարուքեն. ո՞ւմենից վերցնի: Դեմքը գեղնել էր, այրվել, աչքերը՝ բութ, անխոսուն՝ նայում էին—ինքն էլ չգիտեր, թե ո՞ւր. աչքերը տեսնում էին—զուլզուլի թղթադրամներ:

Վարսավիր Վասիլը—ի՞նչ շուտն էր, վոր չիմանար ... ինչպես գիտեր, գեռ ցերեկոյան լսել էր բանի ցեղերությունը, բայց չեր ուզում այդ առթիվ խոսել. նույնիսկ ոչ. Մարուքեյի, քան տոմարության, «տրամապրությունը» շնարցթից. գիտեր, վոր «վատ» և — ի՞նչ հարցներ: Մոռցրել էր շրթունքները, սահում էր—թամալ, թեթև քսվելով՝ սահում էր ածելին նրա դեմքն ի վար: Լուռ էր, տոթ ու հանդիստ. լսում էր վարսավիրի զանազան շնչառությունը—ու դոլ, կպչող, բազմերի շղթի նման խնդրող ալիքներով քսվում էր Վասիլի շնչառությունը ոչ. Մարուքեյի դեմքին: Բայց ոչ. Մարուքեն վոչինչ չեր նկատում. ոչ. Մարուքեյի հոգնած ուղեղում, ինչպես բազմերի մառախուղում, որորվում էին, շղթի զուլզուլն կաթիլների նման — զուլզուլի թղթադրամներ:

Դուռը բացվեց և ներս ընկավ—մանր, չոր, հասուն քայլերով, կարծես յերկու ձեռնոցիայա էին հասուկին խփում—Հաջի Մանուկոֆ Եֆենդին:—«Հը, բարի լույս Եֆենդի աղաներս, բարաջողում»—ուրախ բացականչեց

Մանուկոֆ նֆենդին։—«Դոյծդ աղեկ է, վասի՛լ, վով չգա-չգա պ. Մարուքեն հոս է ու հոս...»։

«Համեցի՛ք նստի, հս է, կվերջացնեմ»—շրջունքները հեռացնելով պ. Մարուքեյի դեմքից, ժպտալով պատասխանեց վարսավիրը։— «Բեֆերդ տեղը կերիա. վիա՛ռֆ Ալլահին»։—«Ինչո՞ւ չերիա, ողա՛ս»,— բացագանչեց Հաջին բարկացած։—«Տղա մըն ալ ավելցավ Հայաստանին. սա ալիգամ մանչ է, յա՛...»։ Հերո՛ս էր Հաջի Մանուկոֆ նֆենդու. կնիկը—նուենուֆար հանըմը—տղա յեր բերել։

Հաջի Մանուկոֆ նֆենդու այդ ուրախ արամադրությունը հույսի պես վառվեց պ. Մարուքեյի ուղեղում. բուֆ, քնկոտ աչքերում վայրկենապես բռնկվեց սուր, հուսալից մի խառատ։

— «Դե՛, շո՛ւտ»—խոպոտ շառաչեցրեց պ. Մարուքեն ձախ ուսը ցնցելով։—«ուշանում եմ»։

Վարսավիր Վասիլը վերջացրել էր արդեն։ «Շնորհավորում եմ, պ. Հաջարա»—վեր կենալով անդից պարզեց ժպիտն ու ձեռքը Մանուկոֆ նֆենդուն պ Մարուքեն։ Հաջի Մանուկոֆ նֆենդին յերկու մատը դրեց պ. Մարուքեյի ձեռքը. ձեռք տվեալ չդիտեր։ Պ. Մարուքեն տվեցին, արտաքին անդամեց Հաջու յերկու մատը և...չդիտեր, վո՞նց սկսեր։ Բարեբախտաբար Մանուկոֆ նֆենդին հանեց նրան դժվարին դրությունից։

— «Փամանակ ունես ես բալի դահվե-մը խմենք»—ասաց Մանուկոֆ նֆենդին և մատները խլեց պ. Մարուքեյի ձեռքից։—«Հետո կուզամ»—նեղաց վարսավիրին Հաջին, շուտ յեկավ. առանց յետ նայելու և պ. Մարուքեյի համաձայնությունն առնելու դուրս յեկավ վարսավիրից։ Պ. Մարուքեն, առանց յերկար մտածելու, հետևեց նրան, իսկ վարսավիր Վասիլը դայրա-

ցած, գարմացած հայացքը նրանց կոնակներին հառած՝ մնաց մի-երկու վայրկյան սարսռուն խողանակը ձեռքին. ապա՝ յերբ նրանք անհետացան,—«Թյու, նալյա՛ր կարոգուրբյանդ, մա՛րդ»,—ինքից, ի խորոց սրտից, վարտապետը Վասիլը Հաջու հացնչին. հետո մոանցամ յվայտարանին. յվանալով սարսռուն խողանակը, սկսաց չվվացնել «Ախ զաչիմ եթա նոչ» «մոդնին» յերգը:

Մանը, չոր, հատու քայլերով, կարծես յերկու ձեռնափայտ ելին խփում մայթին—գնում ելր առաջից՝ առանց յետ նայելու, Հաջի Մանուկոֆ ենֆենդին: Ուրախ մտածում ելր Մանուկոֆ ենֆենդին, վոր լավ ազատվեց «ուշադրազ պերպերդ»-ից: Վոչ թե սատիրվելու նպատակով մտավ վարտապետը Վասիլի խանութը Հաջի Մելիկ ենֆենդին, ո, վո՛չ. շարաթը մի անգամ ելր ածիլվում և այն ել շարաթ օրերը.—նրա նպատակն ելր իր նորելուկի մասին վարտապետին հայտնելը. «Պերպերի լեզու—բաղանիքի դուռ»— մտածում ելր Հաջին և նա, ինչպես, Պրավոնք ուներ: Պ. Մարուքեանի մասին, վորին հրավիրել ելր ինքը մի բաժակ սուրճի, մոռացել ելր բոլորովին: Բայց պ. Մարուքեան նրան չելր մոռացել: Մտածում ելր, նրա յետևից հագիվ հասնելով, պ. Մարուքեան, վոր յերթե բարեհաճի Հաջին փոխարինարար տալու հարկավոր գումարը—փրկված կլինի. հակառակ դեպքում... Պ. Մարուքեան չգիտեր, թե ի՞նչ կարող և լինել հակառակ դեպքում:

Հաջի Մանուկոֆ ենֆենդին, խանութը հասնելով, կանգնեց. կարուկ շուռ յեկավ դեպի պ. Մարուքեան: Պ. Մարուքեան, վոր, մտադրաղ, դեռ փոխում ելր քայլն առանց գլուխը բարձրացնելու—գլուխը թափով խփեց Հաջի Մանուկոֆի գլխին. ուզենան գնդակի նման յետ ցատկեց, շփոթված, պ. Մարուքեան:

— «Ցավաշ, ի, յավրում, ի՞նչ յեղավ քեզի»— բացականչեց Հաջին, բարկացած. ապա.— «Գնա՛ Սիմոնին ասի դահիվի մը հրամցնի հաշվուս, յես ժամանակ չունիմ. ներող կըլլաս»— ասաց նա, Հաջի Մնիկ Լ-ֆենդի Մանուկոֆը. դուռը բաց արավ արագ, մտավ և դուռը յետ խփեց պ. Մարուքեյի քթին։

Հասկացավ պ. Մարուքեն, վոր հույս չկա։ «Թո՛ւ» թքեց պ. Մարուքեն, վարսավիրը Վասիլի նման, նստեցնող հացելին։ Ցեվ քայլեց... ո՞ւր։ Մթնեց, մթնեց աշխարհը պ. Մարուքեյի աչքին, հուսահատությունը հասավ բարձրագույն կետի։ Կպատմեմ, ծպրեկով, կպատմեմ յերեսի իր բոլոր ծանոթներին Արամ Անանիչը հիմա այդ «վերջին խայտառակությունը»։ Կպատմեմ — պ. Մարուքեյի մթնած ուղեղում յերևացին գունատ, զայրույթի դեմքերն Ոսկի Ղարիմանովի, Գեներալ Ալոշի, Մազութի Համոյի։ Ցեվ հանկարծ, այդ վայրկյանին ահա, հուսահատության այդ ծայրահեղ վայրկյանին — հիշեց յերևակվա յեռուզեռը պ. Մարուքենկանգնեց, պատկերացավ հանկարծ պ. Մարուքեյի բորբոքված ուղեղում կանաչ սեղանի վրա կանգնած Մազութի Համոն։ Ցեվ Մազութի Համոն, այդ ամենասովորական «Լույսի» կառավարիչ Համո Համբարձումովիչը, յերևաց նրան— ուրիշ. յերևաց անծանոթ։ Ինչպես հեռո՛ւ-հեռո՛ւ, պատմական մի անձնավորություն, կանգնեց նրա դիմում Մազութի Համոն... Ինչպես պատմության դասագրքից — հանած գրավյուր՝ պատմության դասագրքից սահեց Մազութի Համոն դեպի պ. Մարուքեյի բորբոքված ուղեղը։ «Պատիրազմ» — ասաց յերեկվա ձայնով, պ. Մարուքեյի բորբոքված ուղեղին Մազութի Համոն։ Ցեվ. պ. Մարուքեյի սրտում ինչ-վոր անհայտ մի ձեռք շարժեց, ժամացույցի սլաքի նման, ինչ-վոր ծանր մի բան սո-

վարակեն տեղից. պ. Մարուքեն հասկացավ, վերջին մի հրաշքով դիպի ընկավ հանկարծ, որ այդ վայրկյանից սկսած ուրիշ ի՞նչ հրաշքներ արդեն,—որ, այդ վայրկյանից սկսած, սկսվում և սրընթաց և ժամանակներում և ուրիշ մի բան.— այն, որ փոխվում էր աշխարհքը հիմնովին, ցնցվում, տակն ու վրա էր անում— յերբեմն միայն կարելի էր այսպես ասել— դալիավոր հիմերը... Ցիրկի մեյմունի նման, ինչպես կասեր այդ մասին վարպետը Վասիլը,— գլխիվայր մի ցատկյուն կատարեց կանաչ անդամի վրայից, ինչպես դարձավ մի պատվանդանի վրայից, պ. Մարուքեին ուղեղում Մարուքի Հոգեն. գլխիվայր մի ցատկյուն կատարելով՝ Մարուքի Հոգեն թռավ դեպի պատմության դասագիրքը... Ներսից, ինչպես ամբողջ դիշերը, սահեցին, դանդաղ, շարժվեցին մի վայրկյան նրա ուղեղում— գույնզգույն թղթադրամներ: Բայց, ի մեծ զարմանք իրա, սիրտը չպատեց, չիոցվեց, չճմլվեց: «Յեռունդա՛»— զուրա թռավ, լսելի ձայնով, պ. Մարուքեին շրմունքներից. քարե մի ծանրություն սրտից ընկավ: Արագացրեց քայլերը պ. Մարուքեն. պ. Մարուքեն դեռց տուն՝ քնելու:

Հեռագրատան, հիշելով այդ վայրկյանը, քիթ տակ ժպտում եր իր այդ զարմանալի, համարյա մարգարեական տեսողական կարողության վրա պ. Մարուքեն. բայց հեռագրատան իր այդ համարյա մարգարեական տեսողական կարողությունն այլ բանի չեր վերագրում պ. Մարուքեն.—պ. Մարուքեին կարծիքով՝ իր այդ համարյա մարգարեական տեսողական կարողությունը հեռանալ եր վոչ թե ուղեղի բորբոքման, ինչպես կարող և մտածել միամիտ ընթերցողը, այլ, յերբեմն միայն զեղարվեստական զրվածքում կա-

բելի յե այսպես արտահայտվել քաղաքական հեռատեսության...

Արդեն սկսվել եր «կռիվը» ինչ-վոր անհայտ տեղերում. մի, յերկու ամիս եր արդեն, ինչ սկսվել եր պատերազմը։ Վաղուց արդեն ծայր եյին տալ շշուկները, վոր շուտով, այսոր չե—վաղը, ինչպես Տելիֆոն Սեքոն եր ասում՝ «ռուսը կռվի կը կանչեն անորենին»։ Ասում եր՝ արդեն ասում եր քաղաքային այդում ընկ. Վառոդյանը ծանոթ որիորդներին, վոր կա, արդեն «կենտրոնում» ստացված են ասուլդ տեղեկություններ, վոր շուտով, շատ շուտով կռվով հիհայտարարվի դեմ «վոսոխին» և այն ժամանակ արդեն ամեն ինչ կլիոխվի... Լայն հորիզոններ կբացվեն այն ժամանակ Նայիրիի համար,— խորհրդավոր ձայնով, վորպես պետական մի գաղտնիք, ասում եր ընկ. Վառոդյանը ծանոթ որիորդներին։ Զգիտեմ այդ ի՞նչ փոփոխություններ և, վոր դեռ պիտի տեղի ունենային այդ քաղաքի կյանքում և ի՞նչ հորիզոններ պիտի բացվեյին Նայիրիի առաջ այդ խորհրդավոր փոփոխություններից. չգիտեմ, ասում եմ, վո՞ր տեղից եր ստանում «կենտրոնը» նման տեղեկություններ. բայց մի բան կարող եմ հաստատ ասել, վոր վորոշ փոփոխություններ արդեն իսկ տեղի եյին ունեցել շատերի գործերում, բայց այդ բանը, դժբախտաբար, չեր կարողացել տեսնել ընկ. Վառոդյանը։ Այդ «տեղեկությունները» նա կարող եր ինքը, առանց «կենտրոնին» դիմելու, հենց տեղում ստանալ և ամեն մի ամենահասարակ նայիրցուց, թեկուզ հենց մանրավաճառ Կոլոպոտյանից, վորի առաջ, այո՛, արդեն իսկ բացվել եյին վորոշ հորիզոններ... Նրա, մանրածախա Կոլոպոտյանի

կյանքում, արդեն իսկ տեղի չեր ունեցել այն աչքի ընկնող, կենսական փոփոխությունը, վոր, մի-չերկու տարվա ընթացքում, ռաֆինադ շաքարի գինը 14 կոպեկից թռել եր 17-ի։ Ավելացրել եր գինը— Հաջի Ոնիկ Լեֆենդի Մանուկոֆը, վոր սատանում եր շաքարը տեղից, սատանում եր վագոնով և, իր հերթին, պարկերով ծախում եր մանրավաճառներին։ Բայց այդ դեռ չնչին փոփոխություն եր, համեմատած այն ավելի քան շոշափելի փոփոխության հետ, վոր տեղի չեր ունեցել հենց այդ նույն Կոլոպոտյանի հարևան՝ Կաթոլիկ Սիմոնի խանութում։ Ցեվ ուրիշ խանութներում էլ, վորտեղում պակասել եր արդեն, կամ պիտի պակասեր, կամ պակասելու վրա չեր ոգնող ձեռքը. վորի վորդին, յեղբայրը, վորը հենց ինքը։ Գնացել, տարել եչին արդեն—Կաթոլիկի վորդուն, նրա հարևան Կարապետյանի, Մարտիրոսյանի ու հազար ու մի անհայտ էյանձների վորդիներին, յեղբորը, իրան։ Հերթի եչին հենց իրենք— պ. Աբոմարշը, Կինտասուրի Սիմոնը, տա, նա, մյուսը. վո՞ր թվես։ Արդեն, ամեն առավոտ յերևում եչին պատերի վրա—պատերի վրա փակցնում եչին արդեն ինչ-վոր անհայտ ձեռքեր սպիտակ հրամաններ։ Կանչում եչին թղթերի վրայից, պատերի վրայից, կանչում եչին սպիտակ հրամանները— սրան, յերկրորդին, հարյուրին. կանչում եչին դեպի Հինգիսարկանի Շենքը։ Գալիս, թափվում եչին արդեն ամեն առավոտ, լցնում եչին վագոնները ու մեյդանը— պատանի, յերիտասարդ, տարիքոտ տրեխավորներ. շրջանի գյուղերից գալիս հավաքվում եչին Հինգիսարկանի Շինության առաջ։ Գնում եչին այդտեղից—կայարան. խմբերով գնում եչին կայարան։ Կանգնում եր, յերկար ու կարմիր, ապրանքատար գնացքը. կանգնում

եր կայարանից բավականին հեռու, դեպոյի մոտերքը։ Տրեխսավոր մարդիկ լցված էին մեջը, թափված էին մեկը մեկի վրա, ինչպես ձկները տակառում։ Սուլում էր շոգեմեքենան. սուր, խեղդամահ արվող անասունի նման, սուլում էր սուլոցը շոգեկառքի։ Տրեխսավոր մարդիկ գոռում էին անիմաստ. արևելյան յերիտասարդները յերգում էին պառավածայն.—

«Տա՛ —նը՛ը՛ը՛ —մեն— ագե՛ ջա՛ն— տա՛ա՛— նը՛ը՛ը՛— մե՛մե՛մե՛ն...»։

Իսկ մյուս կողմից, դալիս էին գնացքներ, ամեն որ, ամեն գիշեր դալիս էին գնացքներ անհայտ հեռուներից գնալ նայիրյան այդ քաղաքը։ Ու լցվում էր քաղաքը «ռոխ» զինվորներով. լցվում էր քաղաքը որսի վրա, վայրկյան վայրկյանի յեռեից։ Ուրախ էին Ցեզոռ Համբարձումովը, Բոչկա Նիկալայը, մանրավաճառ Կոլոպոտյանը։ Ուրախ էր, ընդհանուր առմամբ, ամբողջ Լոբիս Մելիքյանը՝ կայարանից—մեյդան։ Եվ, իհարկե, առավոտ կանուխ, մշուշի միջից իր խանութը վազող նայիրցի վաճառականը, մանրավաճառը, շարքին, Հայի Մանուկոֆն ու Կոլոպոտյանը չէին մոռանում, վոր մինչև լենը—տասը, ինչպես այդ տեղի յեր ունենում առաջ, պետք է իրենց խանութների դռանը անգործ կանգնած, ճանապարհից հոգանին։ Ո, վո՛չ, իհարկե վոչ։ Առավոտվա ծեգից մինչև յերեկոյան մութը լի՛ք էր, լի՛ք էր լինում վազողը հիմա «ռոխ» ու նխտոպոլ», ինչպես անվանում էին խանութպանները ռուս զինվորներին և դյուղացի նորահարուստներին։ Ցեվ ի՛նչ. վատ չի՛ր։ Վորը մի քառորդ շաքար, վորը հինգ կոպեկի հալվա, վորն էլ ուրիշ մի բան—ամենքից մի կոպեկ, հաշիվը—հարյուր՝ մանիրը

կա։ Այդ դեռ մանր-մունրը։ Սրա հետ համեմատած— թեպան եր, ինչպես նախանձելով, ասում եր Կոլոպոտյանը,—հաջի Մանուկոֆինը, պարսիկինը և ուրիշ մեծ մաղազաներինը՝ փոդրաթ-չինեբինը։— «Տասը վագոն սապոն, 10 խոզի ճարպ, տասն եվ չգիտեմ ի՞նչ զահրումար»—ահա, Կոլոպոտյանի հաշվով նրանց, «ստոմարը»։ Մենակ Մեռելի Ցենոքն եր, խեղճը, հին որերի որը։ սկսրում նա կարծեց, վոր իր գործը ևս աջողակ կդնա, բայց շարաչար սխալվեց։ մեռելները ճիշտ և, շատացան աշխարհում, բայց վոչ այնպիսիք, վորոնք պետք ունենային դագաղի։ «ռոխերին», ինչպես նա իր ասում, «կազոնին» եյին թաղում, այսինքն՝ առանց դագաղի, իսկ «սխտորները»...Դե՛, յի՞նչ եյին այդ արևխամոր «բռիները» մարդավարի ապրել։ Այնպես վոր նա, ինչպես ասում, որվա մեծ մասն անգործ, ձանձրույթից ձանձրացած՝ թիթեղե սպիտակ հրեշտակներ եր վանկցնում պատրաստի դագաղների վրա, իսկ յերբ դրանից եվ եր ձանձրանում Մեռելի Ցենոքը—գնում եր Տալեֆոն Սեֆոյի արճարանը՝ վերջինիս յեղբոր, հիսունն անց Քոռ Արուքի հետ դոմինո խաղալու։ Վերջինս ճիշտ վոր կուրը եր։ բայց, բարեբախտաբար, մի աչքից միայն։ այդ մի աչքը Քոռ Արուքը կորցրել եր յերիտասարդ ժամանակ՝ բարեկենդանի որը մեյդանում «ռոչի» հետ մենամարտելիս։ Նրա մոտ եր գնում Մեռելի Ցենոքը իր ձանձրույթը փարատելու, վորովհետև իր նման անգործ եր յինում Քոռ Արուքը։ յեղբոր արբճարանում Քոռ Արուքը, յերբեմն կարելի յե այսպես արտահայտվել՝ վարում եր մշտական խաղակցի պաշտոն։ Մեկ-մեկ եվ կայարան եր գնում Մեռելի Ցենոքը յեկողներին նայելու, վորտեղից նա վերադառնում եր տխրած կամ ուրախացած։ տխրած, վոր ինքը վո՛չ մի

շահ, վո՞չ մի հասույթ չունի գնացող-յեկողներից, և ուրախացած, վոր ինքը չկա և, յերևի, յերբեք էլ չի լինի ուղարկվողների շարքերում։ Բայց Մեռելի Ցենոքի այդ յեթևրային ուրախությունը տեղի յեր տալիս ծայրահեղ տխրության, յերբ, նա, քաղաք վերադառնալով, տեսնում եր խանութներում տիրող յեռուզեռը։—Բոլորն աշխատում էին, բոլորը շահում—բացի իրենից միայն և մեկ էլ իր միակ սրտակից՝ Գոռ Արուքից։ Բայց նրան վիճակված եր զրկվել և իր այդ միակ սրտակցից—մի հանգամանք, վոր խորը տպավորություն թողեց նրա ինքնասիրության վրա և մտցրեց նրա կյանքում էս վորոշ փոփոխություններ...

Մի անգամ իր անպետք դաղաղներից ու հրեշտակներից ձանձրացած, Տելեֆոն Սեթոյի սրճարանը գնաց, ըստ սովորության մի ձեռք դոմինո խաղալու, Մեռելի Ցենոքը, բայց մեծ յեղավ զարմանքը, յերբ տեսավ, վոր Գոռ Արուքը սրճարանում չկա։ Կարծեց թե դուրս է գնացել, սպասեց, սպասեց—բան դուրս չեկավ։ Գոռ Արուքը չկար։ Տելեֆոն Սեթոն էլ, դե, առաջվանը չեր, նրա սրճարանը ավելի լիքն եր լինում հիմա «սոխերով ու սխտորներով». դժվարանում եր հարցնի։ Վատ զգաց իրեն Մեռելի Ցենոքը, սիրտը պայթում եր սրտմտությունից, այնպես վոր չկարողացավ համբերել, մոտեցավ հարցրեց։ «Գործի յեմ դրե վակզալի մեյդանը»—յեղավ Տելեֆոն Սեթոյի պատասխանը. «սոխերուն չայ կծախե»։ Զհասկացավ առաջին վայրկյանին Մեռելի Ցենոքը, բայց մտաբերեց կայարանը, հիշեց. հիշեց վակզալի մեյդանը։ Սուս ու փուս դուրս յեկավ Սեթոյի սրճարանից ու շտապ քայլերով դիմեց կայարան։ Գնում եր խոշոր քայլերով. հևիհև վազում

եր փողոցի մեջտեղից Մեռելի Ցենոքը. սոխերը հրում եյին նրան, հայհոյում եյին յերբեմն, յերբ դիպչում եր նրանց, բայց ուշադրություն չեր դարձնում. գնում եր դլուխը կախ և ձեռքերը թափահարելով։ Ցերկար, սև, խունացած չուխի տակից այդ եր բորբոնած փեշերը քսվում եյին փողոցի փոշուն, ավլում եյին փողոցը. նա գնում եր անկանգ, Լիր Արքայի նման սքրտում դառնություն ու կսկիծ՝ Մեռելի Ցենոքը գնում եր կայարան։ Վերջապես նա հասավ կայարան և նո՛ր դլխի ընկավ կարծես, որ նրա դիմացը գտնվող նախկին ամայի տարածությունը դարձել և արդեն—քաղաք, դարձել է, ինչպես Տելեֆոն Սեթոն հորջորջեց—«վակզալի մեյդան»։ Նույն խոշոր քայլերով մտավ վակզալի մեյդանը Մեռելի Ցենոքը և այն է, դեռ նոր եր սկսել, դեռ նոր եր ուզում փնտռել իր ընկերոջը՝ Քոռ Արութին, յերբ մեկը քաշեց նրա փեշից։ «Պաշո՛լ, տո՛խ-հայվարա»—կարծելով, որ ռուս զինվորներն են չուխիցը քաշում, հայհոյեց Մեռելի Ցենոքը բարկացած. բայց...«Ցե՛ռ եմ, մա՛Ռդ Ասոռ, հաչէ չունի՞ս»—ասեց Քոռ Արութի ձայնը—և շուռ յեկավ դեպի նա։ Ու մնաց, արձան կարծես՝ սեղնուռեղը քարացավ Մեռելի Ցենոքը տեսած տեսարանից։ Փոքրիկ մի սեղան, առաջին կանգնած թեյ եր լցնում թիթեղե թեյամանից Քոռ Արութը. կողքին մի ռուս զինվոր պարզել եր ձեռքը, որ վերցնի։ «Ցա՛, տո՛. գործի՞ յես եկե, Հարո՛ւթ...»—բացականչեց Մեռելի Ցենոքը՝ հայացքը, պուչ, Քոռ Արութին հառած։—«Հա՛, ի՞նչ եկեմ, ցեմոք ջան. յավաշ-յավաշ փարա կաշխատիմ, ի՞նչ կա որ...»—կարծես արդարանալով, կարծես պարծենալով պատասխանեց Արութը. սկսեց դեմը դրած բաժակները

մաքրել։ Նայե՛ց-նայե՛ց, կոտրած ժպիտը դեմքին, իր նախկին խաղընկերոջը Մեռելի Ցենոքը, մի-յերկու կցկտուր հարց ու փորձ արտալ առնելի մասին.—«Ե՛ն, իրա՛ւ»—ասաց ապա, առանց ընկերոջը նայելու, Մեռելի Ցենոքը։—Ցեվ շուռ յեկալ անապատելի կողմով. խո՞շոտագույն քայլերով վերադարձալ քաղաք։

Հաջորդ օրվանից, փոքրիկ սեղանի դեմը կանգնած, հաց ու կաղրտա ևր ծախում Վակզալի մեյդանում Մեռելի Ցենոքը, իսկ մի շաբաթ անց այլևս չեյին վախենում, նրա խանութի առաջով անցնելիս, քաղաքի յերեխանները. Մեռելի Ցենոքը լիկվիդացիայի յեր յենթարկել դաղաղատրծությունը և դրաղված եր. այժմ «ձեռքի առ՞ուտուրով»։

Ահա՝ թե ինչ փոփոխություններ եյին արդեն տեղի ունեցել մի-յերկու ամսվա ընթացքում, քաղաքի կյանքում,—իսկ ընկ. Վառ՞դյանը գնա՞ս սրտատում եր, հիմարը, վոր «կենտրոնը» տեղեկացնի իրեն ինչ-վոր խորհրդավոր վորոշումների մասին, վորից հետո մի-այն, ընկ. Վառադյանի կարծիքով, պիտի տեղի ունենային վ՞որոշ փոփոխություններ...

Ցեվ ահա... հիշում եմ, ինչպես որս, սիրելի ընթերցող.—նորից, և ամեն ինչի սկզբում, ամեն ինչ սկսողը, ամեն հասարակական քիչ թե շատ աչքի ընկնող յերևույթի մասին առաջին շեփորողը—նա ինքն եր, Համո Համբարձումովիչ—Մազուրի Համոն եր նստիրյան այդ քաղաքում։ Ցեվ այս անգամ ել ելի նա յեր, ելի նա ինքը, քաղաքի ամենաազդեցիկ մարդը, «Լույսի» կառավարիչը և «Ընկերության» տեղական կոմիտեյի նախագահը—Մազուրի Համոն։ Իհարկե, «Ընկերության»

ազգեցիկ անգամ լինելուն եր հարկավոր վերագրել այն հանգամանքը, վոր Մաղութի Համոն ամեն ինչ գիտեր, ամեն ինչ իմանում եր ժամանակին և ժամանակինել հայտնում եր, ում վոր հարկն եր, ում վոր հարկավոր եր հայտնել։ Բայց այս դեպքում հարկավոր եր հայտնել ի լուր բոլորի. «Հայեցի՛ր բոլորիցդ» — այսպես եր գրված, ասում եր ընկ. Վառոդյանը, այն գրության վրա, վոր ստացվել եր, ավելի ճիշտ կլինի ասել՝ վոր ստացել եյին «Կենտրոնից»։ Ընկ. Վառոդյանը իր սեփական աչքերով տեսել եր այդ գրությունը Մաղութի Համոյի գրասենյակում, Համո Համբարձումովիչն ինքն եր ցույց տվել այդ հետաքրքիր գրությունը ընկ Վառոդյանին։ Ընկ. Վառոդյանն եր, չգիտենք թե ինչու, հարկ եր համարել հայտնել ամենից առաջ պ. Մարուքելին — բայց վոչ թե «Կենտրոնից» ստացած այդ գրության, այլ այն «բոլշևիկ տեղեկությանն» մասին, վոր բերել եր գրությունը։ Պ. Մարուքեն այնքան ալ չեր սիրում ընկ. Վառոդյանին, այդ. ինչպես արտահայտվում եր նա — «Նոյիրցի վարժապետին», վորի կենտակի վրա, ինչպես հայտնի է արդեն քեզ, սիրելի ընթերցող, «Դառնությանն կենտրոնից» հիշատակ եյին մնացել հեռաֆրիր հեռաֆրիր։ Ընկ. Վառովյանն ել, իր հերթին, վերևից եր նայում այդ «յեվրոպացի ալանակ Գրասամասյանին», վորի պատմական ազգանվան սկզբնատառը այդպես անբարեխղճաբար փոխելով՝ բավականին զվարճություն եր պատճառում ընկ. Վառոդյանը ծանոթ որիորդներին։ Բայց ընկ. Վառոդյանի նման, վոչ այնքան ել բարյացկամ, վերաբերմունքը դեպի պ. Մարուքեն բղխում եր վոչ թե անձնական, այլ ավելի քան ոբյեկտիվ, հասարակական պատճառներից. բանն այն է, վոր պ. Մա-

բուքեն յերբեմն թուլլ եր տալիս իրեն բավականին յերկիմաստ հայտարարություններ անել «Ընկերության» հասցեյին. ահա թե ինչ... Այս բանը նրան վոչ միայն ընկ. Վառոդյանը, այլև Կլուբի Մեյմուսն անդամ չեր կարողանում ներել, թեկուզ նա, այդ կոշկակար Սիմոնը, վոչ թե անդամ եր «Ընկերության» այլ սոսկական համակրող։ Ցեվ ինչպես եր համարձակվում պ. Մարուքեն — ահա զարմանալին. ով, ով չգիտեր, վոր ամենի հեշտ եր «Մուր սենյակում» հայհոյանք շպրտել «Նիկոլի» հասցեյին, քան, անդամ յերազում, անբարյացակամ վերաբերմունք ցուցահանել դեպի «Ընկերությունը»։ — «Ընկերությունը», ինչպես առաջին մասում ասված է ունեցանք ասելու, «Կենտրոն» եր, և այն էլ — «Դեր-Կենտրոն»։ Ցեթե դու ցանկություն ունես, սիրելի ընթերցող, թեկուզ ամենահեռավոր, ամենանանամ կերպով պատկերացնել այդ «Կենտրոնը» — յերևակայիր հետևյալը։ — Ինչ-վոր անհայտ մի տեղ, մի տեղ, վորի ուր լինելը վոչ վոք, նույնիսկ ընկ. Վառոդյանը չգիտե. նայիրյան, չինական, կամ, ով գիտե, կարող և պատահել, վոր ասորա-բաբելական իքս, իգրեկ, զեր — Անհայտ քաղաքում, քաղաքի ծայրամասում, կենտրոնում, կարող է՝ գերեզմանատանը — մի խոսքով՝ այնպիսի մի տեղում, վորի գոյությունն անդամ կասկածի յենթարկվում — կա, գոյություն ունի — չգիտեմ, ինչպես ասեմ, վոր գլխի ընկնես — նու, անհայտ սենյակ. կամ խցիկ. կամ ներքնահարկ։ Այդտեղ, այդ ներքնահարկում ահա, վորի ուր լինելը, ինչպես ասացինք, վո՛չ մի մարդ չգիտե, — ապրում և հսկայական մի սարդ, անբերեւելի մի սարդ. սարդանման ուղեղ։ Ցեվ այդ սարդը ահա, սարդանման այդ ուղեղը, իր անհայտ

անդից, իր այդ անվորոնելի բնակարանից պարզում և իր ճանկերը. այնտեղից սկսած՝ հյուսում վոստայնը, կուռ, հյուսում և անողոք։ Պարզում և իր ճանկերը, թեկավոր, դեպի քաղաքները նայիրլան, դեպի ուղեղները, սրտերը, կամքերը նայիրլան. — պարզում և — Մուս, Բիբլիա, Դիարբեքիր. պարզում և — Թիֆլիս, Թեոդոսիա, Նեզելի. պարզում և — Ցերուսաղեմ... Մի խոսքով՝ ամեն, ամեն անկյուն, ուր կա մի, գոնե մի ճայիրցի։ Նյու-Յորք, Ժրնեվ, Կալկաթա, Գերու, Բիո-Ժանեյրո, Աննամ. — ինչ, ինչ քաղաք, կամ յերկիր հիշատակեմ, ուր չկա. ուր չեն հասել թեղերը, յերկաթյա թեղիկները ուղեղասարդի։ Հյուսում և իր վոստայնը նա. կուռ, յերկաթե՝ հյուսում և քաղաքից-քաղաք, յերկրից-յերկիր. իսկ ինքը չի յերևում. անխուսափելի, անշոշափելի յե ինքը, վորպես հրաշք. հրաշք և, չեն հասկանում. սարսափելի գաղտնիք. — զարմանալի զարմանք... Ահա թե ինչ և «Ընկերությունը» «վորպես «Կենտրոն», վորպես, ինչպես ընկ. Վառոդյանն և շատ հաջող բնորոշում՝ «Գիրկենտրոն» սիրելի ընթերցող։ Բայց լես դեռ ամենազարմանալին, ամենազլխավորը չասի. վախեցա չհավատաս։ Բայց ինչ կասես փաստերին. աչքի առաջ յեն փաստերը. փաստերը պերճախոս։ Բանն այն և, սիրելի ընթերցող, վոր ուղեղասարդը վեր վայրկյանին ուզենա՝ կարող և քաշել դեպի ինքը, գործողություն դնել, շարժել, ինչպես վոր կամենա, տիեզերական իր վոստայնը, վասայնի բե՛լը ամեն մի, ամեն մի անհնարավոր թելիկը, թելիկի ծայրը, ծայրի ծայրածիրը... Ահա թե ինչ։ Ներևակայեմ ևք՝ այնտեղ, իր անհայտ տեղում, սենյակում իր նստած՝ սարդային այդ ուղեղը, կամ ուղեղային այդ սարդը կարող և շարժել, մի փոքր ձգել,

տատանել հազարերորդ իր ճանկը, ճանկի ճանկի ամենածայրը, — և ահա Նյու-Յորքում այսինչ-այսինչ բիլիկ-ները, բիլիկային մարդիկ, կանանց, ինչ վոր ինքը, Կենտրոնը կամենա, Կենտրոնաուղեղասարդը ուզի... Կը շարժե նա, Կենտրոնաուղեղասարդը, իր հազար և մեկերորդ թելիկը և ահա Ժրնիվում, Ցեվրոպի մեջտեղում, նայիրատա «Դրոսակի» վրա կշարվեն, անհեղամուսնչ, գանակործան կոչեր... Բայց դա յել դեռ վոչինչ. դեռ ամենաանչերևակայելին կա, ամենահրաշանմանը։ Ընտանեկան հարկում, կնոջդ, յերեխաներիդ, քրոջդ կամ մորդ հետ նրատած քեզ համար թեյ եյիր խմում, կամ ճաշում, կամ ընթրում եյիր դու, սիրելի ընթերցող, յերբ քանդինգ տարի առաջ, գեղեցիկ մի որ շարժեց իր ամենաբարակ ճանկը, ճանկի ամենածայրը Կենտրոնաուղեղասարդը աներևույթ իր տեղից — և ահա, յերեակայում ես, — այնտեղ, Վոսիորի գալարագեղ ափերին, սուլթանների լպիրշ մայրաքաղաքում, լիմոնադի խցանի մի նման՝ թավ, թեթև թռավ՝ անսիրտ դիվանագետների ժանգոտած ուղեղներում, վորպես նայիրյան, այսինքն «Ընկերությանն» վոգու ցասումնալից մի ցույց, արդարության բողոք — պալթեց, ոգը ցնդեց Բանկը ոտտման... Ցավ ինչն եր, ինչն եր, յեթե վոչ նուլն Կենտրոնասարդի ամենաանչան թելերի ամենաանչան շարժման ամենաչնչին հետևանքը — այն, վոր թռավ, գահընկեց, Ցեղրզի մեծաշուք պալատներից Ցեղրզի ճիվաղը — նա, վորի արյունարբու նայրենիքի մասին դրել եր, իր հետու թելիկների միջոցով, դրել եր Կենտրոնասարդը, աշխարհիս առաջին մարդու յեվ անկատար նայիրասերի բերանը «Հիվանդ մարդը պետք է մեռնի» ճակատագրական պատգամը։ Ո, վՀրը, վՀրը պատմեմ,

քանի վոր բաղում են մեծագործութիւնները նրա, բաղում ու անհատնում։ Եթէ ինչքան, ինչքան պիտի ծիծաղելի թվա այս ամենից հետո այն, միանգամայն ճիշտ վոր անհանդուրժելի, հանդգնությունը, վոր այնպիսի մի մեծամիտ վոչնչություն, ինչպիսին եր պ. Մարուքեանը, այդ վոգորմելի «Դրաստամատյանը» հանդգնում եր զանազան յերկմիտ, անթուլատրելի ակնարկներ անել, թղթեր սլաքներ թռցնել «Ընկերությանն» հասցնելին... Դիտեր, իհարկե, վաղուց շոշափել եր արդեն անգամեան իր շնորհալի թելիկների միջոցով, այդ հանդուգն հանդգնությունը Կենտրոնատեղեկատարդը. բայց շատ եր չնչին, շատ եր անարժան մժեղը, վորպեսզի հանկերը շարժվելին և թռներ, հոդս ցնդեր պ. Դրաստամատյանը Բանկ Ոսմանի նման... այո՛ Ավելի քան ճշմարիտ կլինի կարծել, վոր պ. Մարուքեանի հենց այդ չնչինությունը, այդ վոչնչությունը պետք և վերադրել այն, այլապես միանգամայն անհասկանալի, հանգամանքը, վոր նա մնում եր անպատիժ, և նույնիսկ շարունակում եր նայիրյան այդ քաղաքում իր աննշան ծանրությամբ աննշան ատատանումներ պատճառել Կենտրոնատեղեկատարդի թելիկներից ամենաթելիկին — ընկ. Վառոդյանին։ Բայց ընկ. Վառոդյանն ել հո դիտեր իր գործը. ճ, նա շատ աքանչելի յեր տիրապետել բելիկատատանման նրբագույն արվեստին. այդ բանում խրատական նշանակություն եր ունեցել ընկ. Վառոդյանի համար իր կարճատև մտերմությունը հանգուցյալ ընկ. Կարոյի հետ, այն ատրատախտ ընկ. Կարոյի, վոր այնպես վաղաժամ, ինչպես ընթերցողին հայտնի յե արդեն վեպս առաջին մասից, զոհ գնաց Վարդանի կամուրջի, այնինքն նրա գիմացը գտնվող աննշան խրը-

ճիթի պայրման դեպքին: Նրանից, այն, ընկ. Կարուլից եր առաջին անգամ, իր հեղափոխական գործունեության վաղ արշալույսին, առաջին հրահանգներն առացել ընկեր Վառոդյանը։ Նրանից եր ստացել առաջին անգամ ընկ. Վառոդյանը և հեղափոխական ընդվզումի կարմիր ավետարանը — «Անբոխոյին տրամաբանությունը»: Կարծում ենք, ավելորդ և վերստին հիշատակել և այն ճակատագրական դասը, որ իր հերոսական կըռնակի վրա, «Սամպալիս կապուցյա — կապուցյա հետքերի ձևով, ստացել եր ընկ. Վառոդյանը «Դառնությամբ Կենտրոնից»: Այսպիսի պատկառելի հեղափոխական անցյալից հետո դժվար եր, իհարկե, գործ ունենալ ընկ. Վառոդյանի հետ, մանավանդ որ վերջերս նա կամաց-կամաց ավելի և ավելի խոշոր ուշադրություն եր սկսում արժանանալ Կենտրոնատուիոպատարդի տեղական գլխավորության — Հատո Համբարձումովիչի — Մազութի Համոյի կողմից։

Ցավ, այստեղ յոթն հարկավոր է ասել, որ հենց այդ որերից և, որ սկսեց սարն ի վեր բարձրանալ ընկ. Վառոդյանը, հետագայում նայիրյան այդ քաղաքի կյանքում ոչնչան խոշոր դեր խաղացող ան ընկեր Վառոդյանը, որը, վերջիվերջո, ոչ այլ ինչ եր, յոթն ոչ խղճուկ մի վարժապետ, «Ռայիրյան մի բրամտություն». — ինչպես ասում եր պրն. Մարուքեն։ Ինչով, ինչով նա Մազութի Համոյի աչքը մտավ — ասված ինքը գիտե, բայց փաստը մնում է փաստ, որ, այս որերից սկսած, նա ավելի խոշոր մասնակցություն ունեցավ քաղաքի անցուդարձում, քան ինքը Սերգե Կասպարիչը, բժիշկը — այդ յերկրորդ, կամ ավելի լավ է ասել — աշ ձեռքը Մազութի Համոյի։ Ցավ ել չեմ խո-

սում Ռանի Նարիմանովի — Հանո Համբարձումովիչի ձախ ձեռքի մասին, որը կամաց-կամաց, դնպքերի զարգացման ընթացքում, համարյա թե կորցրեց իր ամբողջ նշանակությունը։ Այս հանգամանքը ավելի զարմանալի կթվա, յերբ ասեմ, որ նախքան այդ, ինչպես Սերգե Կասպարիչը, այնպես ել Ռանի Նարիմանովը «Ինֆարտֆիցա» նշանակված անդամներ եյին Տեղական Կոմիտեյում, որի նախագահն եր, ինչպես արդեն գիտենք, և մինչև վերջը մնաց — Մազուրի Հանոն։ Սա նշանակում ե, որ, ինչպես բժիշկը, այնպես ել հաշտարար դատավորը, յերկուսն ել՝ Մազուրի Հանոյի հետ հավասարապես յենթակա եյին Կեսարոնատարդի անմիջական, այն, տատանումներին՝ ուղղա-հրամանագրերին. իսկ ընկ. Վառոդյանը... Նա ինչ եր որ. նա իսկի յել կարծես զոյություն ունենալիս չլիներ առաջներում։ Ինչքան, ինչքան եր պատահել, յերբ նա, ընկ. Վառոդյանը, կարծես թե պատահմամբ, մտել եր Մազուրի Հանոյի գրասենյակը, յերբ այնտեղ ամիսներ յեն նըստած յեղել Տեղական Կոմիտեյի ամբերները. և ինչ, պատահում ե հետևյալը. նա, ընկ. Վառոդյանը, հազիվ եր կարողանում գլուխը ներս խոթել, յերբ բժիշկը, և միշտ այդ մեծամիտ բժիշկը, բարձրացնում եր քիթը վեր, հառաչում եր ուժը՝ նայելով ընկ. Վառոդյանի դեմքին, և — ամբարդուրյունս — ասում եր բժիշկը կիսաձայն, որից հետո զարանակի նման դռնից դուրս եր թռչում ընկ. Վառոդյանի գլուխը ու մնում եր փակ դռան յետևում՝ վորտորդական բարակի նման ներսի շշուկներին ունկնդիր։ Այսպես եր, այն, առաջներում. բայց հետո... Հետո ընկ. Վառոդյանը դարձավ նշանավոր գործիչ, պատկառելի անձնավորություն և շատ, շատ անգամներ

առիթ ունեցան բժիշկ Սերգե Կասպարիչը և հաշտարար գատավոր Ռաֆի Նարիմանովը նրա ընդունարանի առաջ հերթի սպասելու...

Բայց ներիր, ընթերցող, վոր յես պատմությանս թելը բավականին խճճեցի, թեկուզ, գիտես, նայիր յանս այդ քաղաքի այն նշանավոր որերի պատմությունը գրողը հիմա, ուզած-չուզած, պիտի զգա իրան այն դժբախտ յերեխայի դերում, վորը, ինչպես այդ հաճախ տեղի յեր ունենում հենց նույն այդ քաղաքի յերեխաների կենցաղում, գնում լողանալուց հետո ուզում է հագնվել, բայց գտնում և շապիկի թևերը թրջած և այնպես պինդ հանգուցած, վոր սատանան ինքը կդժվարանա արձակել. նա գիտե, նա հասկանում է, վոր իր շուրջը հռհռացող յերեխաներն են այդ արել. նրա սիրտը պայթում է վրեժից ու բարկությունից, բայց նույնպես ավելի դան լավ հասկանում է նա, վոր յեթե ընկնի ընկերների յեռևից—շատ են, մի յերկուսը յետ կմնան և ճնացած շորերն ու կթրջեն ու կհանգուցեն. ուստի ճնում է նրան հանգուցած շապիկը մի կողմ թողնել և հագնել շորերն առանց սպիտակեղենի —ինչպես և մեզ, ընթերցող, գոնե անհամբույց գիրքերն ու իրողությունները մոռացության չտալու նպատակով ճնում է մի կողմ թողնել բոլոր խճճենները ու հանգույցները և անցնել վերի շարունակությանը։

Ինչպես ասացի՝ ընկ. Վառոդյանը սեփական աչքերով տեսել էր Մագուբի Համոյի գրասենյակում «Կնճռոնից» ստացած գրությունը, վորի մեջ գրված էր, ի միջի այլոց, «Հայտնի՛ր բոլորին հրահանգը։ Եթե

ահա, Մազութի Համոյի գրասենյակից լինելով, հանդիպեց, պատահմամբ, պ. Մարուքեյին ընկ. Վառոդյանը և մտածեց, որ առաջին հերթին հենց այդ հասատամիս Գրասամասյանին և հարկավոր հայտնել հեռաքրքիր նորություն։ Այդ միտքն հղացավ ընկ. Վառոդյանի գլխում լիրկու պատճառով. նախ՝ ինքը ցուցց կտա այդ հասատամիս պարոնին, որ այնքան էլ հասարակ անձնավորություն չե ընկ. Վառոդյանը, որ, այն, ինքը կապեր ունի այնպիսի կենտրոնների հետ, որ կարող է ամեն նորություն իսկական աղբյուրից իմանալ,—և ապա ինչպես հրահանգել եր նրան Մազութի Համոն, «կոնոպատի նորթ»... Իսկ պարոն Մարուքեն, այսպես թե այնպես, որպես հակառակորդ, բավականին հետաքրքիր «նորթ» եր՝ հասարակական տրամադրությունները շոշափելու համար...

«Հեստրրիր նորությունները» – ասաց ընկեր Վառոդյանը, այնպես, ի միջի այլոց, պ. Մարուքեյին։—«Բավական հեստրրիր...»։

«Էր՞»—ակնոցների տակից վեր, ընկ. Վառոդյանին նայեց պ. Մարուքեն.—«Ի՞նչ կա»։

Ընկ. Վառոդյանը ժպտաց։ Ու հազաց հետո, ձեռքը շրթունքներին տանելով «Հեր՛, բեր՛, բեր՛»,—ճիշտ և ճիշտ Սերգե Կասպարիչի նման։

Պ. Մարուքեն բարկացավ.

«—Մի բան գիտես—ասա՝ ի՞նչ ես պոչդ գետնովը տալիս»։

Ընկ. Վառոդյանը շիկնեց. աչքերից արյուն կաթեց ընկ. Վառոդյանի՝—

«—Ցար որից երգում կիենեմ»—պայթեց ռուսերի նման, կրկնելով Մազութի Համոյի խոսքերը, ընկ. Վա-

ուղղանը պ. Դրասամատյանի գլխին, ու նայեց նրան, հաղթական։

Նայեց, նայեց նրան, արհամարհանքը ակնոցի տակից դառը պսպղացնելով, պ. Մարուքեն.— «Ի՞դիոտ» —կարծես թքեց, կարծես ձգեց, ծանր մահակի նման, ընկ. Վառոդյանի դեմքին պ. Մարուքեն. ու շուռ տվեց դեմքը. աջ ուսը ցնցելով հեռացավ։

Նա գիտեր, քչերից մեկն էր պ. Մարուքեն նայելյան այդ քաղաքում, վոր թերթեր էր կարդում,— կարդացել էր արդեն պ. Մարուքեն, վոր արդեն, արդեն՝ պատերազմ և հայտարարված Տաճկաստանին։ Ցավ, ներևակայում էք - դժգոհ էր դրանից։ Տարորինակ, այո, զարմանալի մարդ էր այդ պ. Դրասամատյանը, և ինչքան էլ նրան, խորին արհամարհանքով, պ. Դրասամատյանի անվաներ ընկ. Վառոդյանը, ինչքան էլ նրա, առանց այն էլ աչքի ընկնող քթի ծայրը, համարյա թե միշտ ավելի էր աչքի զարկեր իր անհաճո կարմրությամբ, վոր, ինչպես ասում էին, հետևանք էր վոգեկոչ ազդեցությունների,— չնայած, կրկնում ենք, այս բոլոր տարորինակություններին— պ. Մարուքեն էր և արժանի յն ամենայն ուշադրության։ Ներևակայում էք. նա, այդ հարբեցող «ինվրոպացին» այդ ներեկո հանդգնություն ունեցավ կատարելու այնպիսի մի մեծագործություն, վորի համար արժե վոր նա համարվի իմ միակ հերոսը, այդ կարմրաքթի Դրասամատյանը...

Նա գիտեր, այո—կարդացել էր արդեն պ. Դրասամատյանը, վոր պատերազմ և հայտարարված Տաճկաստանին, և միակ մարդն էր գուցե, վոր, իրեն միայն հայտնի պատճառներով, դժգոհ էր դրանից։ Կայլին

ասողներ—ինչպես. որինակ, Հաջի Մանուկոֆ եֆենդին,—վոր «անարխիստ» և պ. Մարուքեն, այսինքն «անիբխանական». այնինչ ընկ. Վառոդյանն այն կարծիքն ուներ, վոր նա, այսինքն պ. Մարուքեն, վոչ «անարխիստ» և, վոչ բան, այլ, պարզապես մի «մխի գլուխ», վորին հարկավոր է «խսիել»: Զգիտենք, վորքան եր համապատասխանում իրականությանը ընկ. Վառոդյանի այդ կարծիքը պ. Մարուքելի մասին, բայց հարկավոր է ասել, վոր ընկ. Վառոդյանի այդ որիգինալ կարծիքում կար, յեթե վոչ ուղղակի, գոնե կողմնակի ճշմարտության վորոշ տոկոս. գուցե, այո, ընկ. Վառոդյանի տեսակետից, այդ «մխի գլխին» հարկավոր եր «խսիել», քանի վոր, այո,—մենք չգիտենք, թե ուրիշ ինչ պատճառներ կային պ. Մարուքելի համար, իրեն չվերաբերող մի խնդրի,—Տաճկաստանին հայտնած պատերազմից դժգոհելու, բայց մի բան պարզ եր ինքնըստինքյան, այդ այն է, վոր պ. Մարուքեն նկատել եր, վոր արդեն «արժվում է «ընկերությունը»,—և սա յեր, ամենից առաջ, նրա դժգոհելու պատճառներից մեկը։ Վո՛չ «անարխիստ», վո՛չ բան: Նա, պ. Մարուքեն, իրեն միայն հայտնի պատճառներից դրդված, դեմ եր «ընկերությանը», այսինքն, կոնկրետ ասած տեղական «յերիտիին» ու նրա արբանյակներին. նրանք սև ասելին, պ. Մարուքեն կասեր՝ սպիտակ. նրանք հա ասեցին, պ. Մարուքեն կասեր՝ չե: Ցեվ այսպես—ամեն ինչում. այսպես եր հիմա։ Արդեն խոսում եյին քաղաքում, արդեն շշնջում եյին, խորհրդավոր, զանազան բերաններ։ Արդեն տալիս եյին հայտնի անունները... Անհամբերությամբ սպասում եյին այդ ըղձալի որվան. այս ըղձալի որը, ինչպես ընկ. Վառոդյանն եր ասում քա-

զաքային այգում ծանոթ որիորդներին, ալիսի բանար իրենց՝ Նայիրիի առաջ ըղձալի նարիզոնները։ Դեռ լերեկ, դեռ առաջի որը, այգու ակումբում պարծենում եր, ազգալի աղջիկը աչքանին խփելով, Կինասարի Սիմոնը, վոր «կամավոր կգնա։ Հասկանում եր, իհարկե, զգում եր արդեն պ. Մարուքեն, վոր շուտով ապարը կսկսվի և գլխապտույտ կգնա. հասկանում եր և, դժգոհելով, սպասում։ Իսկ հիմա ահա, ընկ. Վառդյանին հանդիպելուց հետո, հասկացավ, զգաց պ. Դրասոսմատյանը, վոր արդեն գլուխն է քարը—և քթի տակ, դժգոհ, փնթփնթալով՝ քաղաքային այգու ակումբը գնաց պ. Մարուքեն, մտածելով, վոր այնտեղ, յերևի, ամեն ինչ կիմանա։

Իրիկուն եր արդեն. արդեն վառվում եին լուսները քաղաքային այգում։ Նվագում եր զինվորական յերաժշտախումբը. նվագում եր «Ռոզն ցարյան»։ Հասկացավ պ. Մարուքեն, վոր «սկսվել է պարը»։ Հիշեց այն մյուս կիրակին. կանգնեց, կանգնեց նորից պ. Մարուքեյի ուղեղում—կանգնեց, այծագլուխ, Մազութի Համոն։ Լիքը, խիտ կանգնած հասարակության միջով մոտեցավ ակումբին պ. Մարուքեն—և, հրաշքի մի նման, յերևելով կարծես իրա, Մարուքեյի ուղեղից—կանգնեց. դեմը, նույն թղթախաղային կանաչ սեղանի վրա կանգնած եր—Մազութի Համոն։ Ներքևում, այսինքն սեղանի կողքին գլխաբաց կանգնած եին՝ բժիշկը, Ռաֆի Նարիմանովը, Աբրամ Անանանիչը, Գեներալ Ալոշը, ընկ. Վառդյանը և Կինասարի Սիմոնը—կոշկակարը։ Բերանները բաց բղավում եին «ուռռա»։ Դեռ չեր ուշքի յեկել պ. Մարուքեն, յերբ մեկը յետևից հրեց նրա կողին և ականջին բղավեց. «Գլխարկդ

հանի՛, տո՛, չի՞ս հասկրնա։ Նայեց—Աբրամարեն եր. ակնոցը քթին, այծամորուք։ Դեմքին—պատկառանք եր խորհրդավոր. ակնոցը թեքվել եր մի կողմ. գլուխը նըմանն եր ճնապարհայինց հանած ծաղրանկարի։ Հանեց գլխարկը, առանց բան հասկանալու, պ. Մարուքեն. բայց մինչ այդ նվագը դադարեց, բոլորը ծածկեցին գլխարկները և այս անգամ պ. Մարուքեն ինքը ճնաց՝ քիթը վեր, գլխարկը ձեռին։ «Հայրենասկիցնի՛ռ—սկսեց, լերեի ընդհատված ճառը շարունակելով, Մազուքի Համոն. և ասիրեց լուռթյուն՝ լսողություն տիրեց։ «Մոս ե մոտենում ե որբ»—շարունակեց ապա Մազուքի Համոն,—«յերբ, յելած մոխիրից, դարերի քնից—հառնի՛ պիտի, ազաս, յերկիրը հազարամյա—ազաս նայիրենց»։ Այս խմաստով ահա խոսում եր, բավականին հուզված, Մազուքի Համոն. բայց ահա նրա ձայնը բարձրացավ, ձեռքը վեր մեկնվեց և աչքերը վառվեցին. նա, ինչպես լերևում եր, վերջացնում եր ճառը.—«Ամեն վոք մեզանից պարտավոր ե ոգնել, ինչով վոր կարող ե, այսոր. յես չեմ կասկածում»,—վերջացրեց խոսքը Մազուքի Համոն,—«վոր մեր հաղթապանծ զորքերը մի օրից հետո երգրում կմտնեն»։ Այսպես վերջացրեց իր ճառը Մազուքի Համոն—և նորից թնդաց յերաժշտությունը՝ հաստատակությունը վոռնաց։ Վոգևորության հենց այդ ծայրահեղ վայրկյանից հետո յեր ահա, վոր տեղի ունեցավ անսպասելի, անհերևակայելի, անթույլատրելի մի բան.—յերևակայում եք՝ պ. Մարուքեն, այդ «ախմախ անասունը», վորպիսի հորջորջում տվեց նրան, դեպքը կատարվելուց հետո, Գեներալ Ալոշը,—այդ վոգորմելի պ. Մարուքեն ահա, իր կանգնած տեղից, հենց վոր Մազուքի Համոն իր խոսքը վերջացրեց

—«Ինդիոս»—բացականչեց, ինչքան վոր ձայն ուներ, Համո Համբարձումովիչի հասցեյին. տիրեց մեռելային լռություն՝ ապշանք, երեքտրական լարում։—«Բաց»—իջավ, չոր, հնչուն՝ շիկալով ընկավ ընկ. Վառոդյանի ապտակը պ. Մարուքեյի այտին։ Պ. Աբոմարեն շտապեց վոտքի մի խրատական հարվածով ոգնություն հասնել ընկ. Վառոդյանին։ Պ. Մարուքեն, յերեսնիվայր, ընկավ. ակնոցը, պապղուն, թռավ մի կողմ։ «Հարբած ես»—հայտնեց Սերգի Կապարիչը, դեպքի տեղը հասնելով։ «Հարբած ես»—հաստատեց ընկ. Վառոդյանը.—«պետք է վոստիկանատուն ուղարկել, վոր ուշքի բերեն»։ Ու պատմեց, վորպես ապացույց, ընկ. Վառոդյանը, վոր նույնը, բառացի, կես ժամ առաջ ասաց իրեն, փողոցում, առանց վորևե առիթի, պ. Մարուքեն։

Պ. Մարուքեյին տարան վոստիկանատուն։

Զգիտեմ, հարբած եր թե չե պ. Մարուքեն, բայց մի բավականին հավատալի աղբյուրից յես հետո տեղեկացա, վոր, ճիշտ վոր, ինչպես այդ հավատալի աղբյուրն եր ինձ տեղեկացնում— պ. Մարուքեն հարբած եր յեղել։ Նույնն եր հաստատում և Բոչկա Նիկալայը հետո, պատմելով, վոր այդ որը, դեպքը պատահելուց յերկու ժամ, մոտավորապես, առաջ պ. Մարուքեն իրա, Բոչկա Նիկալայի դռան դիմացը կանգնած՝ գլուխն ե քաշել ուսի բոքիլ ամիրնովկա»—զառնահամ ողի։ Բայց այս դեպքում արժեքավոր ե, իհարկե, վոչ այնքան Բոչկա Նիկալայի ցուցմունքը, մանավանդ վոր ոգու նրա հիշատակած քանակը դժվար թե ընդունակ լիներ «խելքից հանելու» պ. Մարուքեյին,—վորքան, այո, վերևում հիշած «նոտատի աղբյուրի» ցուցմունքը, վո-

ցանկանա... Բայց այս յենթադրությունը հիմնավորելու համար նախ և առաջ հարկավոր է ասել, թե ինչ տաղ-բյուրթ եր այդ, որին կարելի յեր հավատ ընծայել և այն ել այնպիսի մի նուրբ և անհասկանալի հարցում, որպիսին եր ս. Մարուքեի վարմունքը պատմական այն անավոր, այն նշանակալից վայրկյանին։ Այդ տաղ-բյուրթը, զե, մի ճարդ եր, յերևսունին մոտիկ մի յերիտասարդ նալբրցի, որը վերջին որերս եր միայն յերևացել Նոյեյան այդ քաղաքում. բայց որին ճանաչում եյին տեղացիք նրա մանկությունից. ռնալական դպրոցի տեսուչ Արամ Անտոնիչի մորեղբոր որդին եր դա—Կարո Դարայանը, որին յոթ-ութ տարեկան հասակից Մոսկվա, Լազարյան ճեմարանն եր ուղարկել Արամ Անտոնիչը. սրա խնամքին եր մնացել, ծնողների մահվանից հետո, զեռ մանուկ հասակից Կարո Դարայանը։ Արամ Անտոնիչը նրան Մոսկվա ուղարկելով հասել եր յերկու նպատակի մի անգամից. նախ ազատվել եր նա՝ հոգսից, յերկրորդ իր վերջին պարտքը դրանով հատուցած եր համարել իր ազգակցի հիշատակին։ Ինչպես վոր գնացել եր Մոսկվա Կարո Դարայանը — այնպես ել մնացել եր այնտեղ մինչև ավարտելը, որից հետո էլ, թեկուզ տեղաշ փոխվել եր Կովկաս — Բաքու, բայց չեր յերևացել հայրենի քաղաքում, չնայած Արամ Անտոնիչի հաճախակի խնդրանքներին։ Արամ Անտոնիչը, մանավանդ յերբ Դարայանը վերջացրեց դպրոցը, յերբ արդեն վերացած եր համարում ամեն մի հոգատարության խնդիր մարդերբվերդու նկատմամբ, շատ եր ցանկանում նրան իր մոտ տեսնել, զուցե հենց նրա համար միայն, որ, ինչպես ասում եր նա հաճախ Գեներալ Ալոշին, ուցանկանում եր իր ազնվության պտուղը մոտիկից նայող

կիլ»: Բայց հետո, Կարո Դարայանի Բագու գալուց մի քանի ժամանակ անց, Արամ Անտոնիչը գաղտնի հանկարծ իր «ազգությունի պուդիա» մասին առհասարակ խոսելուց, իսկ ինքը, լինում եր, հիշեցնում ելին նրան իր «սամիկի» մասին — Արամ Անտոնիչը թմբու գեմք եր դնում. Արամ Անտոնիչը ծամծմում եր գրուցը։ Գեներալ Ալոը սկզբում չեր հասկանում, ավելի շուտ չեր իմանում բանի լեզվությունը. բայց հետո նա իմացավ և ահա բանը մինչև այնտեղ հասավ, որ Արամ Անտոնիչը մի գեղեցիկ որ ել վերցրեց գրեց իր սանիկին, որը ի դեպ, համարյա թե չեր ել պատասխանում իր «բարեարի» նամակներին և մեջ մի նշան չեր ել ցույց տալիս այդ կողմերը յերեվալու,— Արամ Անտոնիչը, ինչպես ասացինք, վերցրեց գրեց Կարո Դարայանին, որը չլինի թե վերջինս իր աչքին լերևա. իսկ լեթե պատահի գալու լինի հալբենի քաղաքը— չլինի թե մատաերի իր քեռու բնակարանը. քեռու բնակարանը «փուչ» սանիկի համար փակված կլինի։ Այսպես եր գրել իր մոբեզբորվորգուն Արամ Անտոնիչը իր վերջին նամակում — և ահա, այդ նամակը գրելուց յերկու ամիս անց, որտեղից-որտեղ մեր պատմած գեպքերի նախորյակին, մի գեղեցիկ առավոտ յեկավ Կարո Դարայանը նայիրյան այդ քաղաքը և կառքը կանգնեցրեց... ճիշտ պ. Մարուքիի բնակարանի առաջ։ Այս վերջին հանգամանքը խիստ զարմանալի թվաց վոչ այնքան քաղաքացիներին, որքան իրա — Արամ Անտոնիչի աչքերին. բանն այն և, որ, ճիշտ և, Մոսկվա գնալուց առաջ յերկու յերեխաներ, ավելի լավ և ասել՝ յերկու փոքրացին խաղընկերներ, թեպետև ճանանչելիս լինելին իրար պ. Մարուքին և Կարո Դա-

բայանը, բայց չի վոր դրանից հետո այնքան եր ցուր հասել, և այն եչ տարբեր հունեբով, վոր վոչ մի հընարավորություն թվում և թե, չպիտի մնար նրանց մանրամասնություն։ Դրանից հետո պ. Մարուքեն, ինչպես գիտենք, տեղական քաղաքային յոթնամյա դպրոցն եր ընկել, վորից հետո, չգիտենք թե ինչ զարմանալի հրաշքով լեռնել է Բերլինում, այն ինչ Կարո Դարբայանը գընացել եր Մոսկվա, ապա Բագու, այնպես վոր վոչ մի առիթ, վոչ մի հնարավորություն, թվում և թե, չեն ունեցել իրար հանդիպելու — և հանկարծ... Կարո Դարբայանը վերադառնում է այդ քաղաքը և կայարանից քշում է ուղի՛ղ պ. Մարուքեյի բնակարանը, ամենայն ճշտությամբ ասում և կառապանին պ. Մարուքեյի հասցեն... Հասկանում ենք՝ Կարո Դարբայանը, ամբողջ քսան տարի վոչ հայրենի քաղաքի և վոչ եչ պ. Մարուքեյի դեմքը տեսնելուց հետո — ասում է կառապանին պ. Մարուքեյի հասցեն և ինքն բարեկամի նման իջնում է նրա տանը, նախքան վերջինս սենյակ մտնելը — դուրսը, հենց դռան առաջ, կառապանի կողքին մի պինդ համբուրվելով իրեն միանգամայն անծանոթ, բայց հրաշքով մտերմացած պ. Մարուքեյի հետ... Այս բանն իր սեփական աչքերով տեսել է Կինցաուրի Սիմոնը, կոշկակարը, և ամենայն մանրամասնությամբ պատմել է բնկ. Վառոդյանին։ Ցեվ ահա — հենց այդ Դարբայանը, նա ինքը, ինչպես այս բոլորից կարող եք լեղրակացնել՝ պ. Մարուքեյի այդ հոգեկից ընկերն ահա, վերջինիս հետ քաղաքային այդում տեղի ունեցած այն ցավալի դեպքի լեբկրորդ որը հավատացնում եր բոլորին, վոր պ. Մարուքեն, ճիշտ է, հարբած է յեղել։ Կարծում եմ, վոր լես իրավունք ունեմ Կարո Դարբա-

յանին, այդ, իմ կարծիքով ամենահավատի աղբյուրին, լիովին հավատալու, նախ նրա համար, վոր նա հետագայում հայտնի դարձավ քաղաքին, վորպես միանգամայն մաքուր, անկաշառ մի անձնավորություն, և ապա՝ նրան, պ. Մարուքեյի այդ սրտակից ընկերոջը, իսկի յել ձեռնտու չեր հարբեցողի դիպլում կպցնել իր «հոգեկցի» ճակատին, մանավանդ վոր այդ չարաբաստիկ «դիպլոմը» շատ շուտով պատճառ դարձավ պ. Մարուքեյի ուսուցչական դիպլումից զրկվելուն։ Մի հանգամանք, վորի մեջ խառն եր—և նա ինքն եվ չեր թագցնում — Մազուրի Համայի մատը։ Նա, Մազուրի Համոն, վորպես ծխական դպրոցի ավագ հոգաբարձու, ասել եր հոգաբարձական ժողովին, վոր շատ կարգով, վորպես բացառություն, տեղի չեր ունեցել վոչ թե Համո Համբարձումովիչի գրասենյակում, այլ եկեղեցու մոմավաճառի խանութում, վորտեղ միշտ պատրաստ եր լինում ծխական դպրոցներ հոգաբարձական կազմը,—այդ կազմին տա ասել եր, զայրույթի փրփուրը բերնին, Մազուրի Համոն, վոր «նայիրյան դրպրացում, ուր կրթվում, հասունացնում յեվ բեվ ե առնում մեր մատաղ սերունդը, վորի ուսերի վրա, վորի վեր ուսերի վրա վաղը պետք ե ծանրանա նայիրյան — ո, յես հավատում եմ դրան, — պայծառ ապագան դարբնելու գործը, — հարգելի ժողովականներ՝, յես ասում եմ, այո, վոր նման մի սրբազան վայրում յեվ այն ել ուսուցչի բարձր կոչումով, տեղ չպետք ե ունենան պ. Դրասատասյանի նման հարբեցող ավարտները...»։ Այսպես եր ասել ծխական դպրոցների հոգաբարձական կազմին, միանգամայն արդարացի լինելով, Մազուրի Համոն, — և նրան, այդ կազմին, վոչինչ ուրիշ չեր մնում անելու,

քան հաստատելու նրա կարծիքը և հեռացնելու պաշտոնից պ. Մարուքեին, վորը և տեղի ունեցավ, ի մեծ անտարբերություն պ. Մարուքեի և ի մեծ ուրախություն ամբողջ քաղաքի — յերկու որ անց։

Բժիշկ Սերգեն Կասպարիչը այլևս նստում եր զորակոչային առյանում։ Իսկ լեբեկոնները, ըստ սովորության, նորից զբաղվում եր քաղաքային ակուռքում մըխիթարիչ թղթախաղով, բայց այն տարբերությամբ, վոր այժմ հեռագնեռ խաշորանում եյին գումարները, խաղամիջի գումարները. «տասը», «հիսուն», «հարյուր»-ի տեղ կանաչ սեղանների շուրջը այժմ լսվում եյին «յերեքուկես», «հինգ» «հայվասան» բացականչությունները, վորոնք, փոխաբերաբար հասկացվում եյին, վորպես հարյուրի ու հազարի հետ առնչություն ունեցող գումարներ։ Ներկրորդ աչքի ընկնող փոփոխությունը, վոր առանձնապես զուր եր դալիս Սերգեն Կասպարիչին, այն եր, վոր նոր, մի անգամայն «բարմ» մարդիկ եյին սկսել հաճախել քաղաքային ակումբը, ըստ մեծի մասի յերիտասարդ ազաներ, վորոնք շատ շուտ ընտելանում եյին բժշկին և, նրանից հետո, ճանաչած շրջանին՝ Ռանի Նարիմանովին, Գենադի Ալոշին, Արամ Անտոնիչին և ուրիշներին. յես դիտմամբ առաջին հերթին չտվի Համո Համբարձումովիչի անունը, վորովհետև նա թեկուզ և չեր դադարել ակումբ հաճախել, բայց յերևում եր կանաչ սեղանի շուրջը վոչ պարբերաբար, ինչպես առաջ, այլ յերբեմն-յերբեմն, և այն ել յերեկոյան ուշ ժամերին, տասնմեկից հետո. ոչ, ոչ չգիտեր Մաղուքի Համոյն հասարակական գործունեությունը, վորով, հարկե, քիչ տեղ եր ճնում անձնական

հաճույքներին՝ անշան տեղ։ Արդեն խոսում էլին, արդեն շատ վորոշակի շշուկներ էլին շրջում քաղաքում—և այդ շշուկները ինչ-վոր առնչություն ունելին ընկ. Վառոդյանի հետ, արդեն տալիս էլին հատցի անուններ։ «Անդրանիկ», «Դերոս», «Քեռի», — խոսում էլին արդեն աներում ու փողոցներում։ Նրա անունները կապվում էլին, ինչ-վոր անհայտ թելերով կապվում էլին այդ անունները Մազութի Համոյի գրասենյակին. ինչ-վոր անհայտ կողմերից տերկարվում էլին, ասես, անչերևույթ թելեր և փաթաթվում էլին «Ույսիս» կառավարիչ Մազութի Համոյի շուրջը, նրա հետ առընթեր մեջ առնելով նաև ընկ. Վառոդյանին, այո, նախ և առաջ ընկ. Վառոդյանին և ապա բժշկին և Ասեփ Նարիմանովին։ Զգիտենք կապ ունելին արդյոք այդ շշուկներին, թե վոչ, բայց այդ որերին էր հենց, վոր Հրնզ հարկանի Շեհիի հրամաններով կողքին մի առավոտ քաղաքացիք փակցրած գտան — ուրիշ, նաիրատան հրամաններ, ճիշտ ասած՝ հայտարարություններ, վորոնց ներքևում, սպիտակի վրա սևով, տորագրված էր՝ ապված էր նալիրատան՝ Համազասպ Ասվածատրյան.—դա հենց ինքն էր՝ «Ույսիս» կառավարիչ Համո Համբարձումովիչ Ասատուրովը — Մազութի Համոն...

Այդ հայտարարությունները կանչում էլին քաղաքացիներին, կանչում էլին, ինչպես ասված էր նրանցում—կիրակի, ցերեկվա ժամը 12-ին, ամառային ակումբի դահլիճը—«հասարակական ժողովի»։ Գրված էր, նույնպես ասված էր նրանցում, վոր—«Ներկա մոմենտի մասին կբանախոսեն Համազասպ Ասվածատրյանը» (կարդա Մազութի Համոն) և ապա «բանախոսությունից

հետո տեղի կունենա մոքերի փոխանակություն մի շարք կարևոր հարցերի մասին. մուտքը ազատ է բոլորի համար. պատասխանատու կարգադրիչ՝ Համազասպ Աստվածատրյան»—ահա այդ հայտարարությունների բովանդակությունը։

Կարդաց—կարդաց այդ հայտարարությունը վարսավիր Վասիլը և նրա դեմքը, չգիտեմ ինչու, զարհուրանքի նման, զվարթ, բացվեց. կարծես, յուղ քսեցին վարսավիրի դեմքին։ Ձեռքերը իրար շփելով, մոտավ Կինոտուրի Սիմոնի կոշիկակարանոցը վարսավիր Վասիլը և զվարթ բացականչեց. «Մազուրի Համոն եղի կանչել է քեզի, տո, Կլուբի Մեյմուն, բանե խաբար ես ունչ...»։ Կոշկակար Սիմոնը կարծեց, թե ճիշտ վոր կանչում է իրեն Մազուրի Համոն. դանակը վար դրեց Կինոտուրի Սիմոնը և յելավ վոտքի։ «Ուր ա, ուրեղ ես»— թեկուզ խոցված, վարսավիրի կոպիտ հորջորջումից, բայց ներքուստ հպարտացած, վոր, այլ, ինքը ևս առնչություն ունի այնպիսի անձնավորության հետ, ինչպիսին և Համո Համբարձումովիչը—Մազուրի Համոն։ «Ո՞ւրա», շողոքորթ ժպտալով հարցրեց Կինոտուրի Սիմոնը վարսավիր Վասիլին, կարծելով, վոր գուրսը, դուռն մոտ, յերևի, կանգնած սպասում է իրեն Մազուրի Համոն։—«Ա՛յ» — պատասխանեց, մեջքը թեքելով և կռնակը դեպի Կլուբի Մեյմունը դարձնելով, վարսավիրը Վասիլը. ու ցուցամատը տարավ, ցույց տվեց...։ Իր այն տեղը, վորի վրա ծննդյան որից նստում էր նա։ Հասկացավ Կլուբի Մեյմունը, գլխի ընկավ նա, վոր «ձեռ է առել» իրեն վարսավիր Վասիլը.— «Թյու, մարդ,նամուսիդ» — թքեց Կինոտուրի Սիմոնը

վարսավիրի լեռնից. բայց նա, խոպոտ հոհոալով, ցաւոկել եր արդեն դուրս։ Վարսավիրը Վասիլը արդեն չկար։

Բայց լեռ մոռացա ասեմ, որ Մազուրի Համոյի նուէն այդ հայտարարութիւններին կողքին, նուէն այդ որը, փակցված կայլին եւ ուրիշ հայտարարութիւններ, որոնց ճակատին տպած եր թեւ «Լուսոյ նոր-արդիւնաբերական Ընկերութեան կողմից» ծանուցումը, սակայն նրանց ներքեւում եւ տպած եր նորից նրա, անխուսափելիորեն նրա — Մազուրի Համոյի սարդարութիւնը։ Նրանցում, այդ մլուս հայտարարութիւններում, ծանուցվում եր ի լուր հանրութեան, որ — «Ակրոմիֆոսիոպոիոսության պարմանների դեղարուեստական պատճառով՝ «Լուսոյ» վարչությունը պատիվ ունի հայտնելու արդ հասարակությանը, որ սույն թվից սկսյալ նավերը վաճառվելու են փոքր մի ռուբլի հինգ կոպեկով — այսինքն նախկին գնից փոքրն 15 կոպեկ ավելով։ Զնացած Համազասպ Ասլանյանի առաջին հայտարարության առանձին խորհրդավորությանը և անհասկանալի վոճին՝ Մազուրի Համոյի այս յերկրորդ հայտարարությունն ավելի հուզեց քաղաքացիների միտքը, քան առաջինը։ Մանավանդ որ չար լեզուները սկսեցին խոսել, — և այս լեզուների շարքում իր առանձնահատուկ տեղն ուներ պ. Մարուքեյի լեզուն, — որ նավթի գինը բարձրացնելու խնդրում մատ չունի «Կենտրոն», այսինքն «Լուսոյ» կենտրոնական՝ Բագվի վարչությունը, այլ որ այդ հետեանք և իրա — Մազուրի Համոյի սեփական ձեռներեցության, մի բարեմասնություն, որով այնքան հարուստ եր Մազուրի Համոն և որի շնորհիվ նա քանիցս արժանացել եր կենտրոնական վարչության առանձին ուշադրությանը,

հասուկ հարգանքին։ Զգիտենք, վորքան հիմք ունելին այդ զրուցները, բայց մենք, աչքի առաջ ունենալով ռուսական հայտնի առածը, որամադիր ենք կարծելու, վոր այդ «ծուխը» ևս պիտի նախապայման ունենար յեթե վոչ իսկական մի «կրակ», գոնե կրականման մի բան։ Սիրելի ընթերցող, քո աչքից թող չխուսափի իմ այս միանգամայն «ուրբ», միանգամայն զգուշավոր վերաբերմունքը գեպի Մազութի Համոյի անձնականին ուղղված զանազան «ասեկոսեներ». վոչ, վո՞ր աստեղ խնդրեմ, քիչ թե շատ համաբուռմ ունեցող հեղինակը կարող ե ցանկանալ, վոր իրեն մեղադրեն բամբասանքի մեջ դնելի իր հերոսը — նա, յեթե վոչ «հերոսը», գոնե իր վեպի նշանավոր, այո, կենտրոնական անձնավորությունների մեկը։ Իսկ ինձ համար, մանավանդ, վոչ միայն վորպես հեղինակի, այլև վորպես մարդու — ուրեմն կրկնակի կերպով անհաճելի պիտի լիներ նման մեղադրանքը, վորովհետև, գգում եմ, վոր յեթե յես թույլ տայի ինձ գոնե մի, թեկուզ անբարեխղճություն գրություն առաջիկա անձնավորության հասցեին — ապա հետևելին, խղճի խայթի նման հակելին պիտի անքուն գիշերներս Մազութի Համոյի կայծկլտող աչքերը՝ ուռելին պիտի սիրտս։ Պիտի նայելին նրանք, հակելին պիտի խղճմտանքս — կախաղանի բարձունքից պարզելին պիտի գեպի խիղճս Մազութի Համոյի տոռապյալ աչքերը— նախատինքի, այո, մարմոքի ասեղներ...

Կիրակի, ինչպես գրված եր հայտարարության մեջ՝ ցերեկվա ժամը 12-ին արդեն կանգնած եր Մազութի Համոն ակումբի դահլիճի դռա չբարձրացրած վարա-

գուլրի յետևը և պատրաստվում եր սկսելու։ Նայում եր վարագուլրի արանքից դահլիճում հավաքված հասարակութիանը և սրտմտում եր կարծես. կողքին կանգնած եր ընկ. Վառոդյանը և նույնպես ցուց եր տալիս դժգոհութիան նշաններ։ Բանն այն եր, որ այնքան եր կարծես, դահլիճը լիքը չեր։ Առաջին շարքում, կողք-կողքի, նստած եին՝ Փեներալ Ալոշը, Ռաֆի Նարիմանովը, բժիշկը։ Արամ Անտոնիչը յերկրորդ կարգի առաջին նստարանն եր ընտրել և քիթը վեր առկած, հոտոտում եր ոդը. փնտռում եր ոդի ալիքներում ինչվոր ծանոթ մի բան, բայց, կարծես, չեր գտնում։ Նրանից յերկու նստարան այն կողմը նստել եր կոշկակար Սիմոնը — Կուբի Մեյմունը։ Վարսավիր Վասիլը նրա յետևում դրված նստարանն եր ընտրել և, նայելով կոշկակարի ծոծրակին, շոյում եր մորուքը։ Բացի այս հարգելի նայիրցիներից, յեթե Հաջի Մանուկոֆին, ռեալականի և որբորդաց գիմնազի մի քանի ուսուցիչ-ուսուցչուհիներին, ծխականի վարժապետ-վարժուհիներին, տեր Հուսիկ քահանա-խաչագողին և պ. Արոմաբշին ել թվենք — սրանով համարյա թե սպառած կլինենք չափահաս քաղաքացիների կոնտինգենտը. յեթե, ինարկե, այդպիսիների շարքին չդասենք մի քանի ուսանող-ուսանողուհիներին և մի շարք աշակերտներին (մեծ մասը Գևորգյան ճեմարանից), որոնք կարծես թե իրենք ել զգալով իրենց անչափահաս լինելը՝ շարվել եին պատերի յերկայնքին և բռնել եին մուտքը՝ չնայած որ դահլիճում դեռ, բավականի թվով, մնացել եին դատարկ նստարաններ։

Տասներկուսից տաս անց Մազութի Համոն անհանգստացավ. նայեց ժամացույցին, նայեց ընկ. Վառոդյանին. «Հարկավոր է սկսել» — ասաց ընկ. Վա-

ողջանին Մաղուքի Համոն Ընկեր Վառոդյանը դուրս չեկավ մի վայրկյան, ծառային կարգադրեց — և ահա, յերբ կրկին վերադարձավ և հայտնեց Համո Համբարձումովիչին, որ իսկույն կսկսեն — դրսից, ակումբի դռնից, լսեց դանդի ձայնը, որից հետո դահլիճ մտնել սկսեցին մի քանի նոր անձնավորություններ, մի յերկու ուսանող, մի յերկու չինովոր ազատներ. վերջին մտնողը պ. Մարուքին էր՝ լեռնից կարս Դարայանը, որ տեղավորվեցին վերջին շարքի նստարաններին. ապա դուռը փակվեց և վարագույրը բարձրացավ...

Ցեմ ահա այստեղ էր, որ հանդիսականների աչքին ներկայացավ մի բավական տարօրինակ, անսպասելի տեսարան. բեմի աջ անկյունում դրված էր ամբիոնանման մի հարմարություն, որի կողքին կանգնած էր Մաղուքի Համոն, իսկ բեմի կենտրոնում, նույն ճակատագրական կանաչ սեղանի առաջ (ուրիշ սեղան յերևի չէր ճարվել ակումբում) նախագահական աթոռի վրա նստած էր, որպես նախագահ, — յերևակայո՞ւմ եք — բնկ. Վառոդյանը... Վա՜ս, վա՜ս նոս եր վիշում, ինչպես հետագայում ասում էր պ. Մարուքին, նայիրյան այդ ժողովից — ասում էր ինչպես ասացինք, հեռագրում, յերբ արդեն պատմության գիրկն էր անցել այդ ժողովը և արդեն ակնթարթ էլին դարձել, նույնիսկ Մեռելի Ցեղոքի աչքին, նրա ողնաշարը վառոդները... Բայց ոչն, ոչն ժամանակ վերջը հասկանար այդ «այդ վատ հոտը» — չասենք Մեռելի Ցեղոքը, որն ընդհանրապես քիչ բան էր հասկանում, այլ, ասենք, հենց մանրավաճառ Կոլոպոտյանը, որ իսկի չէր եկել յեկել ժողովի, կամ Նայիրցի արհեստավորը, որ չէր եկ լսել այդ ժողովի մասին և յեթե լսեր էլ — քիչ բան

պիտի հասկանար։ Վո՞նց, վո՞նց իմանար նեխած ձկան նման վագոնները լցված նայիրցի տրեխավոր, վո՞նց հասկանար այդ «լաց հոտը» նա, վոր առաջին անգամն եր, յեչած իր մուքը խուղից, յերկաթադիծ տնտնում, և նրա անհայտ հեռուներից սարսափահար՝ լալիս եր պառավանման և յերգում եր, պառավաձայն, վայրենի իր «Տաքիրմը» — փակ, անդուռ վշտի հանճարեղ այդ վոռնոցը, վոր պատիվ կարող եր բերել ամեն մի, ձմռան կես գիշերին դունչը լուսնին տնկած, սարսափահար գայլի...

Տասներկուսից տասնհինգ անց այդ ժողովը բացվեց։

«Ընը, ընը», — յերկու մատը շրթունքներին տանելով, չոր հազաց ընկ. Վառոդյանը. և ասաց բացման խոսքը, կարճ և ազդու։

«Տիկիններ յեվ պարոններ», սկսեց իր խոսքը ընկ. Վառոդյանը, թեկուզ, կարծեմ, վոչ մի տիկին չկար դահլիճում, յեթե, իհարկե, չհաշվենք ծխականի վարժուհի որ. Սաթոյին, վորին փոխաբերական մաքով միայն, թերևս, կարելի յեր «տիկին» անվանել, և այն էլ յեթե նման մի անքաղաքավարություն թուլատրելի լիներ նայիրյան ժողովներում։ Ընկ. Վառոդյանը իր բացման խոսքում, մոտավորապես, ասաց, «մեծ ոչեր» են յեկել, նշանակալից որերը ամեն մեկի համար, բոլոր ժողովուրդների համար և, մասնավորապես, նայիրյան ժողովրդի համար։ Նա հայտնեց, վոր պ. Համազասպը կդեկուցե այդ նշանակալից որերի ամբողջ կարևորության մասին և համոզված է, վոր արդո հասարակության միանգամայն հասուն, աչալուրջ վերաբերմունք կցուցահանե դեպի դրված խնդիրները։ «Խոսքը զեկուց-

մաճ համար, տրվում է պ. Համազասպին» — ասաց ընկ. Լաստոդյանը և նստեց։ Ցեմ մինչև կմոտենաք ամբիոնին պ. Համազասպը, մինչև կխմեր ջուրը — դահլիճում, Գեներալ Ալոշի առաջնորդությամբ, ներկաները հազալ սկսեցին և կոկորդները մաքրել, կարծես իրենք պետք, բոլորը մեկ, առնախոսելին։ Բայց շուտով տիրեց լիակատար լռություն և Համո Համբարձումովիչը — Մազութի Համոն, վերջապես սկսեց...

Ցեռ չեմ կարող, ինարկե, արտադրական ճշտությամբ վերարտադրել այստեղ Մազութի Համոյի այդ պատմական, այդ նշանավոր ճառը։ Բայց ձևականը, այսինքն նրա շարժումների, ձայնի, առոգանության և այլ նրբությանց նկարագրությունը մի կողմ թողնելով, վերոհիշյալ, սիրելի ընթերցող, դա վեր է իմ ուժերից, — յես կաշխատեմ պատմել, ամենայն ճշտությամբ, նրա այդ պատմական ճառի բովանդակությունը, կամ ավելի ճիշտ կլինի ասել՝ կորիզը, — և թող ներե ինձ Համո Համբարձումովիչի տառապյալ տվիրը, յեթե յես, ինձնից անկախ պատճառներով, թուլ տամ թեկուզ ամենաանշան, մաղաչափ անճշտություններ։

«Հայաստան Աբովյանը, «Վերք Հայաստանի, վոր հայրենասիրի» իր հայցի վերում պատմում է, թե ինչպես Լիդիացվոց Կրեսոս թագավորի համար լեզուն բացվում է մայրենի լեզվի հրաշալի հրաշքով։ — Այսպես մանվածապատ, այսպես բանաստեղծական սկսեց իր այդ նշանավոր ճառը Մազութի Համոն։ Իմաստն այն է, պարզաբանեց նա հետո, վոր հայրենազուրկ մարդուզությունը մի վերք է, մի յարա, իսկ մայրենի լեզուն — հրաշարար բալզամ։ Դուք գիտեք, թ ինչպիսի՞ մեծ

սիրով, ինչպիսի մեծ վոգեորութիւամբ քնարերգել են բոլոր մեծ բանաստեղծները, ինչպես մեր Ալիշանը յեվ Գամառ Քաթիպան — շարունակեց հեռո Մազութի Համոն, — իրենց հայրենի յերկիրը, իրենց հայրենի աշխարհը — իրենց հայրենիքը: Ինչու, — հարցը, շեշտակի, դրեց Մազութի Համոն, — վորովհետև ինչպես հայտնի յե բոլորին և ինչպես համոզված և ինքը — այդ յերկու զաղափարները, այդ յերկու հասկացողութիւնները են — մայրենի լեզու և հայրենի յերկիր — վոր հարմոնիկ կերպով օդիպպկեղով իրար, ստեղծում են այն մեծ, այն, ամեն մի ժողովրդի զարգացման պատկը կազմող, նոյնպես ինքը, վոր կոչվում և ազգություն: Հայրենի յերկիր և մայրենի լեզու. ահա այն յերկու հզորագույն ազդակները, վոր շաղկապվելով իրար, ամեն մի զարգացած ժողովրդից, ամեն մի ցաք ու ցրիվ ցեղից կազմում են անքակտելի մի միավոր, — կազմում են ինչպես ասաց, կենդանի մի որգանիզմ — մի ամբողջական ազգություն: Բայց հարց տանք, հարց տանք մեզ ամենից առաջ, թե ինչ և կոնկրետ կերպով իրենից ներկայացնում ազգությունն միավորը կազմող իր առաջադրած անդամներից առաջինը — հայրենի յերկիրը: Ցեղ, ինարկե, վոչ վոքի համար նորություն չի լինի, յեթե ասի, վոր դա այն հողն և, վորի վրա ապրել են ավյալ ժողովրդի նախնիները, այն հողն ու ջուրն են, վորով սնվել են, դարերի ընթացքում կլանել են ստացել ավյալ ժողովրդի պապերը, պապերի պապերը, և նրանց էլ պապերը ու պապերի պապերը: Ինքը նրա համար և այնքան անգամ կրկնում «պապերը», վորովհետև ցանկություն ունի արդեն հասարակության առանձնակի ուշադրությունը հրավիրել այն, ավելի քան

կարևոր և ավյալ դևպքում ճիմնական հանգամանքի վրա, որ «հայրենիք» գաղափարը կապված է մի ինչ մի այն հողի, այն յերկրամասի հետ, որի վրա ապրում և ինքա ավյալ ժողովուրդը. ո, վոչ, ինարկե վոչ, հարգելի հանդիսականներ։ Այստեղ ինքը, Մազութի Համոն, հարկադրված է կիրառել ազգային ճարցի շուրջ գոյություն ունեցող գիտական գրականության այն հիմնական տեսակետը, որ կոչվում է «պատմական տեսակետ»։ Բանն այն է, այն է, հարգելի հանդիսականներ, որ հայրենիք կոչվածը մի առում չի ելնվում. մի որում չի կազմակերպվում, հայրենիքը կազմվում է դարերի ընթացքում և ժառանգություն է մնում դարերի ժառանգներին։ Եթե որինակով խոսելու լիներ, մի՞թե միայն ան, մի՞թե միայն փոքրիկ այդ քաղաքն է իրենց հայրենիքը... Մի՞թե կլիներ, յեթե այդպես մտածելին։ Ո, նա պիտե, Մազութի Համոն համոզված է միանգամայն, որ մի ինչ որ արդո հանդիսականներից այդպես չի մտածում։ Բայց ինչո՞վ, ինչո՞վ պիտի հաստատեն իրենք, որ այսինչ կամ այնինչ յերկրամասը, որի վրա ապրում են այսոր բոլորովին տարբեր, ոտար ցեղեր — ինչի՞ հիման վրա կարելի յե պնդել, որ այդ յերկրամասը ևս կազմում է այսինչ ժողովրդի հայրենիքը, նրա որինական սեփականությունը։ Վոչ այլ ինչով, յերբ վոչ կենդանի պատմությամբ, գոյություն ունեցող այն պատմական ճեռքերով, որ թողել է ավյալ ժողովուրդը ավյալ յերկրամասերում. ահա թե ինչ, ահա թե վարեղ է ճարցի կենտրոնը, հարգելի հանդիսականներ։ Ուրեմն, պարզ ասած, հայրենիք գաղափարի հիմքն և կազմում ավյալ ժողովրդի կուլտուրան, կուլտուրական անցյալը — ահա ամենաեյականը։ —

«Ուրեմն, հիմնական այս տեսակետը պարզաբանելուց հետո, պարզ պիտի լինի ամեն մեկի համար, որ այսինչ ցեղը, կամ ժողովուրդը, վար, դեպքերի բերումով դարերը շարունակ տիրել և ավյալ յերկրամասին և իր ապրած վայրում վոչ մի հետք, վոչ մի կուլտուրական արձան չթողնելուց բացի՝ հանդիպ և այդ մինչև ուրեմն տեղում ապրած ու վաստակած ժողովրդի հնագույն հետքերը.— պարզ և, հարգելի հանդիսականներ, վոր նման մի ցեղ վոչ մի իրավունք չունի խոսելու իր այդ ժամանակավոր ապաստանի մասին, վորպես «հայրենիքի»։ Ներկայս-յերկայս խոսեց այս ուղղությամբ Մաղութի Համոն, բերեց կոնկրետ որինակներ, ինչպես «մեզ յեվ վոսախը», և ապա անցավ իր առաջադրած գլխավոր հասկացողություններից» յերկրորդին—հայրենի լեզվին։ Ինչպես հոգին է՝ մարմնի մեջ, ինչպես հոգին է շնչավորում չոր մարմինը և կենդանի կապակցություն ստեղծում մարմնի բոլոր մասերի, բոլոր անդամների, բոլոր բջիջների մեջ—այնպես էլ լեզուն, հայրենի լեզուն, այն հոգին, այն, ավելի լավ է ասել՝ ցեմենտն է, վոր միացնում է ավյալ ժողովրդին իր, դարերից ժառանգություն մնացած, հայրենիքում, կապում այդ ժողովրդի անհատներին իրար, կերտում է նրանցից այն ամբոխների միությունը, վոր կոչվում է «ազգություն»։ Ահա թե ինչպես և լուծում լեզվի յեվ հայրենիքի, այսինքն, մի խոսքով ասած՝ ազգության պրոբլեմը ժամանակակից գիտությունը, հարգելի հանդիսականներ։ Ուրեմն, պարզ ասած «հայրենիքը» ավյալ ազգության մարմինն է, իսկ «լեզուն»—հոգին։ Ուրեմն, հարգելի հանդիսականներ, յեթե մենք հարցը կանկրետացնենք և կիրառել ուզենանք մեր հայրենի իրականությանը,

պիտի ասենք՝—ահա՛ մեր հոգին, ահա՛ մեր մարմինը: Վազեց, վազեց և արդեն, վոր բաժանված է մեր հոգին մեր մարմնից, բայց, հարգելի հանդիսականներ, քանի դեռ կենդանի յե հոգին—կենդանի յե յեվ մարմինը: Ինչքան էլ գեղուն յեվ «հայրենիքը» անքակտելի ոգեկներ կազմեն ազգությունն կոչված կենդանի միավորը, բայց պատմությանն մեջ շատ անգամ պատահել են դեպքեր, յերբ վորևե ազգություն, դեպքերի դժբախտ բերումով զրկվելով մեկից՝ կառչել է մյուսին և այդպիսով հնարավորություն է ունեցել չձուլվել ասարներին, պահել իր ազգային դեմքը, ինչպես մենք, արդեն հանդիսականներ, ինչպես նայիրցիներս: Ցեղ այսոր, բայց ավելի լավ ե՞ սեր մինչև որս, վորովհետև ո՞ր, ո՞ր յեվ պայծառ ճեռանկարներ են բացվում այսորվանից մեր առաջ, հարգելի հանդիսականներ,—ինչ, ինչ էլինք մեզանից ներկայացնում, վորպես ազգություն. յես կասեի՝ հոգի առանց մարմնի. հոգեվոր ազգություն: Վորովհետև, այո, մայրենի լեզուն է միայն, վոր դեռ պահում ենք մենք, պաշտպանում ենք ձուլման վտանգից—և նրան, նրան շնորհիվ ենք միայն, վոր մենք ուրիշ շատ և շատ ազգերի, ինչպես, որինակ, Անորեստանի յեվ Բաբելոնի նման կորստյան չմատնվեցինք... Վերն ենք, վերն ենք Նայիրին մինչև որս, հարգելի հանդիսականներ. վերն ենք, այո,— կենդանի Նայիրին:—Նայիրին յե՞ս էլի, հարգելի հանդիսականներ, Նայիրին դո՛ւք էլիք և բոլոր ճիանք, վորոնք մեզ նման խոսում էլին հայերեն լեզվով, վորի մասին այնպիսի հրաշքներ է պատմում խաչատուր Աբովյանը... Ցեռ հիմա խոսում եմ,—հիշում եմ, ձայնը բարձրացնելով՝ մարգարեական հուզմամբ բացականչեց, վոգևորված, Մա-

զութի Համոն. — յես խոսում եմ հիմա Հոգեվո՛ր Նայիրի մասին, հարգելի հանդիսականներ,— և այս իմաստով յես կարող եմ ասել, որ Նայիրին այնտեղ է, վորտեղ կա գոնե մի նայիրցի: Առաջին՝ մարմնավորի, նայրենիքի իմաստով՝ Նայիրին այնտեղ է, վորտեղ ապրել են մեր պապերը, մեր պապերի պապերը յեվ նրանց էլ պապերի պապերը, հարգելի հանդիսականներ,—այնտեղ է, ասենք—Վանում, Բիբլիսում, Դիարբեքիրում, այնտեղ է—Կիլիկիայում, Դերսիմում, Գարսնիսարում, իսկ յերբեկրորդ՝ լեզվի, հոգեվորի իմաստով—Նայիրին, կրկնում եմ, այնտեղ է, վորտեղ կա, վորտեղ ապրում է այսոր գոնե մի նայիրցի: Իսկ վորտե՞ղ, վորտե՞ղ, ասացեք խնդրեմ, չկա, չի ապրում հիմա մեր յերբայը Նայիրցին... Վորտե՞ղ, աշխարհի վրա, թեկուզ և ամենահեռավոր անկյունում, չկա, վոտք չի դրել նայրենազուրկ Նայիրցին... Տարել է, իր նպատակած ուղիներ, տարել է աշխարհից աշխարհ բուխարակոն նայիրցին: Ցեղել է նա, Նայիրցին հինգ դար առաջ—հինգ դար առաջ հայրենի աշխարհից ու թողել է հնամյա իր անունը աշխարհի բոլոր կողմերի վրա բուխարակոն նայիրցին: Ցեվ այսոր ահա արդեն նինչում է ժամը, հարգելի հանդիսականներ. ժամանակ է արդեն, վոր գա, յես դառնա նորից նիմամյա իր յերկիրը ասանդակոն նայիրցին: Ցեվ արդեն—արդեն՝ աշխարհի հեռու, ամենախուլ անկյուններից պարզում է իր ձեռքը դեպի իր հայրենիքը, պարզում դեպի հայրենի Նայիրին—ասանդակոն զավակը. մարմինը կորցրած ուրվականի նման՝ մարմնանալ է ուզում հազարամյա Նայիրին... Բայց ի՞նչպես, ի՞նչպես, ի՞նչպես մարմնանա...»—Այս-

տեղից եր տեսա, վոր անցավ Մազութի Համոն ցնորկա մոմենտիցն:

Պետք և, սակայն, նկատել, վոր Մազութի Համոյի այդ պատմական բանախոսության առաջին, տեսակցի մասը բավականին քիչ, հաճարյա աննկատելի ուշադրության արժանացավ հանդիսականների կողմից: Հանդիսականները, ճիշտ և, չելին աղմկում, չելին էլ հազում, կամ անհանգստանում տեղերում, այլ այնպես, կարծես թե չկային, կարծես թե, ինչվոր մի անխուսափելի պարտականություն կատարած լինելու համար՝ ականջները դեմ էին տվել սասցնի ջրապցի. վոչ զուր եր լցնում ականջները, վոչ մտի հատիկ: Բանախոսության ընթացքում մասը, սակայն, բավականին հետաքրքրվեց և նուրբնիկ այն սատիրանի հուզից հանդիսականներին, վոր մինչև անգամ Գինտասուրի Սիմոնը—Կուրի Մեյմունը ձայն առավ և... համարյա թե խոսեց:

«Դուք գիտեք,—ասաց Մազութի Համոն հարցի դրծնականին անցնելով,—վոր, ընկերոջ շաբաթն և արդեն, ինչ պատերազմ և հայտարարված մեր դարավոր թշնամուն — վոսոխին: Մեր հաղթապանծ զորքերն արդեն մտել են թշնամու սահմանները,—մեռա և, մեռա և արդեն փառավոր այն որ, յերբ մեր փառավոր զորքերը Երզրում կմտնեն: Մանրուքյան կենտրոնը հիմա նրանումն և, վոր մենք, նայիրցիներս, հարկ յեղած լրջությամբ դիտակցենք, հասկանանք լիովին այն խոշոր նշանակությունը, վոր ունեն այդ անցքերը և կարող են ունենալ մեր հարցի համար: Բավական և դիտակցել այս հանգամանքը միայն, վորպեսզի հասկանանք, վոր չի կարելի այսորը, այն, չի կարելի

ձեռքերը ծալած նստել. *հարկավոր է ցույց տալ մեզ բոլորիս համար* նվիրական գործին *ամենայն ջանկցություն*, լիակատար աջակցություն: *Թե բարոյական, և թե, մանավանդ,* նյութական: Դուք գիտե՞ք,—ձայնը *բարձրացնելով և խորին հուզմունքով բացականչեց հանկարծ Մազութի Համոն,—վոր յես հայտնեմ պիտի հիմա մի ուրախալի, մի, բացառիկ նշանակություն ունեցող, խոշոր նորություն.*—բազալոր կայսեր սառազրությամբ *գրություն է սարքվել* փոխարքայի հացեյով, վորով բույլատրվում է մեզ կամավորական բանակներ կազմակերպել—*ուրիշ խոսքով ասած՝* մեր սեփական,—*այո*—հայիրական զորքն ունենալ՝ *մեր հին* հայրենիքի գրավված վայրերը պաշտպանելու համար...»:

Դեռ չեր վերջացել իր այս նախադասությունը Մազութի Համոն, յերբ, կարծես բժիշկ Սերգեն Կոստարբինի նշանով, դահլիճում ծայր առավ մի կատաղի ծափահարություն. Հանդիսականներից շատերը, ինչպես Կինեստուրի Սիմոնը յեվ Վարազիր Վասիլը, *վոգևորությամբ այն սահմանին հասան, վոր սկսեցին վոտքերը գետնին խփել և բացականչություններ անել: Բայց հնչեց նախագահի,— չոր, հատու,—հնչեց ընկ. Վարդյանի զանգը նախագահական տեղից. դահլիճում տիրեց լռություն: Բաժակից ջուր խմեց, առիթից ոգավելով, Մազութի Համոն և շարունակեց.*—«Մա նշանակում է, վոր կայսեր իրական ճողի վրա չի դրվում այսորվանից մեր հարցը—յեվ մեզ մնում է գրկաբաց առաջ գնալ ստեղծված հնարավորություններին՝ անմազարեղ կազմակերպված դիմավորել մեր տառապյալ հայրենիքի վերջնական ազատագրմանը:—*Այստեղ նորից, չնայած մի վայրկյան առաջ եր խմել— բաժակից ջուր խմեց*

Մաղութի Համոն և—«Այլ դեռ յիս չեմ նայեցեալ, հարգելի հանդիսականներ, ամենամեյակաները»—ասաց Մաղութի Համոն խորհրդավոր ձայնով. յերևում եր, վոր ուզում եր հայտնել չափազանց կարևոր, նշանակալից մի նորություն, բայց դժվարանում եր ձևավորել։ «Ինչ պիտի նայեցնեմ ձեզ, հարգելի հանդիսականներ»—ասաց, շրթունքները սրբելով, նա վերջապես—«վոր նույն այդ բարձրագույն գրությամբ—ամենանվաստի աղբյուրից մենք տեղեկություն ենք ստացել—բավականին, այո՛, բավականին վորոշ խոստումներ են տրվում ապագայի նկատմամբ—յեվ մենք ամենայն վճռականությամբ կարող ենք ասել, վոր բացի բնդհանուր բարյացակամ վերաբերմունքից դեպի մեր «Հարցը»— մենք արդեն ունենք յեվ իրական, ապա ուրեմն պատեստական յերաշխիքներ ամենաբարձր ինստանցիաներից գրավոր տրված...»։

Այստեղ նորից, նորից դղրդաց դահիճը հախուռն ծափահարությունները, ապա անցնելով բանախոսության վերջաբանին, դեպի հասարակությունն լեկավ, ամբիոնի մոտից հեռանալով, Մաղութի Համոն և ասաց, մոտավորապես, հետևյալ. «Մեծ, վճռական, պատմական արևը ենք ապրում, հարգելի հանդիսականներ,— և հարկավոր և, վոր մենք, պարզ ու վորոշ կերպով, ցուցահանենք մեր կազմակերպված վերաբերմունքը դեպի կատարվող անցքերը։ Պետք և գիտենանք ոգավել առիթից—շնչանց, խրատական շնչառով, Մաղութի Համոն։ Հարկավոր և գործել, այո, և վոչ թե խոսքով, ոգնություն գալ այդ հայրենիքի ազատագրման նվիրական գործին, պարզ ասած՝ պետք և ժողովրդական ամենալայն խավերի սեփականություն դարձնենք կոմունիստության գաղափարը։ Թող գրվի՛, ով վոր կարող և, ով

վոր ընդունակ և զենք վերցնելու—թող գրվի նա կամավոր, — և այն ժամանակ գալիք սերունդների առաջ մենք, հպարտությամբ, այո, իրավունք կունենանք ասելու, վոր ապրինք, ինչ վոր պահանջվում եր մեզանից պատմական այս ծանր վայրկյանին, — կատարեցինք, այո, վորդիական, մեր պարտք դեպի մեր թանկագին հայրենիքը, դեպի, յես հավատում եմ, այո, ի, չեմ կասկածում—ալիրածնվող Նայիրին...»:

Այսպես, մոտավորապես, վերջացրեց իր պատմական այդ քանախոսությունը Մազութի Համոն և հանդիսականների կողմից, ինչպես և կարելի յեր սպասել, արժանացավ բուռն, անսահման ծափահարության։ Ի՞վ եր, ով եր, չգիտեմ, սկսողը, բայց, մի վայրկյան չանցած, ամբողջ դահլիճը, վոտքի յելնելով, յերգում եր Նայիրյան հիմնը. դահլիճը, մի մարդու նման, Սերգե Կասպարիչի ղեկավարությամբ, յերգում եր «Մեր Հայրենիքը»:

Հետո սկսեց մաքերի փոխանակությունը: Մաքերի փոխանակությունն սկսեց Սերգե Կասպարիչը, բժիշկը։ Ապա խոսեցին՝ Ռաֆի Նարիմանովը, Արամ Անտոնիչը, պ. Արամաիսը, տեր Հուսիկ քահանան — Նայազարը։ Բոլորն ել համամիտ եյին պ. Համազասպին. բոլորն ել ցանկություն եյին հայտնում, ուժեր ներածին համեմատ, ազնվության գալ «ընդհանուր գործին»։ Ամեն ինչ լավ եր գնում մինչ այդ, ամեն ինչ գնում եր, ինչպես հալած յուղ, արդեն պատրաստվում եր իր գործնական առաջարկը մատնել ընկ. Վառոդյանը, յերբ, հանկարծ, միանգամայն անսպասելի, աննախազուշակելի կերպով, պատահեց բավականին անախորժ, աներևակայելի մի

թյուրիմացություն։ «Կարելի՞ յե մի խոսք»—հնչեց հանկարծ նեբկանների 90, գուցե և 99 տոկոսին անծանոթ մի ձայն դահլիճի ամենածայրից. բոլորը յետ նայեցին, իսկ Մազութի Համոն և ընկ. Վառոդյանը — առաջ. անտեղի լեր այդ ձայնը և անապատելի։ Նայեց, ճարպտա վիզը հաղիվ յետ շրջելով — նայեց դեպի ձայնը և Արամ Անտոնիչը. նա միակն եր, գուցե, դահլիճում վոր ճանաչում եր այդ ձայնը։ Ձայն խնդրող ձայնը Արամ Անտոնիչի «սանիկիինն» եր — Կարո Դարայանցիցը։ Դուշակեց Արամ Անտոնիչի սիրտը, վոր լավ բան չի կարող պատահել, և դեմքը հանկարծակիի լեկավ — Արամ Անտոնիչի դեմքը անհամբերություններց ծռվեց։ «Ուֆ... ինչի՞ մասին եք ուզում խոսել» — հարցրեց, վոտքի կանգնելով, ընկ. Վառոդյանը։ — «Ցեռ մի հարց միայն կուզեյի տալ պ. Ասլվածատրյանին» — պատասխանեց Դարայանը. — «Կարելի՞ յե»։ — Նայեց, հարցակեն հայացքը գցեց Համո Համբարձումովիչի դեմքին ընկ. Վառոդյանը։ Համո Համբարձումովիչի հայացքը անհասկանալի ճնաց ընկ. Վառոդյանին։ «Խնդրեմ» — ասաց ընկ. Վառոդյանը, գանգը վերցնելով. — «Միայն թե կարճ»։ Դահլիճը, անհամբերություն կորած, սպասում եր Դարայանին։ Կիսաղարմացակեն, կիսահեգնակեն ժպիտը դեմքին՝ նայում եր Դարայանին Համո Համբարձումովիչը. «— Ո՞վ ե այս լուսնից ընկածը» — մտում եր կարծես հեգնախառն հայացքը Մազութի Համոյի։ «Ցեռ մի հարց միայն կուզեյի տված լինել պ. Ասլվածատրյանին» — ասաց Դարայանը — «Չե՞ս կարող արդյոք պ. Ասլվածատրյանն ասել, թե ո՞վ ե տեսել այն գրությունը, վորի մեջ, իբր թե, «իրակաև խոսքումներ կան տրված ամենաբարձր ինստանցիաներից» յեվ, յեթե այդպի-

սին, այսինքն գրությունը կա՝ ինչպե՞ս են ձեվակերպված այդ խոսքումները — բառացի...»։

Ինչպես քարը, այն, սարից գլորվելով և ընկնելով գետը՝ առաջ և քերում շառաչուն ջրհուզում, ինչպես Ֆուտբոլի գնդակը, խաղընկերներից մեկի անշնորհք հարվածից խաղի ամենատաք վայրկյանին պայթելով՝ առաջ և քերում ընդհանուր անաճություն և ընդհանուր ցասում — այդպես ել Կարո Դաբաչյանի անտեղի այդ հարցը, սրահի ընդհանուր, լարված վոգևորությանն մթնոլորտում պայթելով՝ առաջ բերեց — բարկություն ու հեգնանք ասեմ, չգիտեմ, թե՞ — հեգնանք ու բարկություն։ Սերգե Կասպարիչը և Ռաֆի Նարիմանովը վեր թռան տեղերից, զարմանքը դեմքերին՝ հասարակությանը նայեցին Սերգե Կասպարիչը և Ռաֆի Նարիմանովը։ «Ո՞վ է այդ յերեխան, վոր նման մի տհաս, յերեխայական հարց կարող է տալ նման մի ժողովում» — ահա այս եր գրված բժշկի Սերգե Կասպարիչի և հաշտարար դատավոր Ռաֆի Նարիմանովի հայացքներում։ Նրանց հետևելով՝ նույնպես վոտքի կանգնեցին Գեներալ Ալոշը, պ. Աբոմարշը, Կինատուրի Սիմոնը և Արամ Անտոնիչը. վերջինիս դեմքը մի այնպիսի արտահայտություն եր ստացել, կարծես ասելիս լիներ. — «Ներեցեք անարժանիս՝ յե՛ս եմ մեղավորը...»։ Մեկը, Համո Համբարձումովիչ կարծեմ, հեգնական ծիծաղեց. և ամբողջ դահլիճը, մի մարդու, այո, մի բերանի նման՝ հեգնախառն փութիկաց։ Ը՞նդ, ծը՞նդ, ծը՞նդ, — հնչեց նախագահի զանգը, մեղմ ու զիջող. — «ծիծաղեցե՛ք, բայց լռել ե՛լ է հարկավոր» — ասում եր այդ զանգը կարծես ընկ. Վառոդյանի ձեռքում։ «Լռեցե՛ք, պարոննե՛ր» — բացականչեց ընկ. Վառոդյանը, մի քայլ առաջ գալով, —

և, ինքն էլ, կարծես չկարողանալով զսպել ծիծաղը փոթիկաց։ — «Լռություն, լռություն» — ոգնության յեկավ նրան, արդեն բոլորովին լրջացած, Մաղութի Համո. «Նստեցեք, պարոններ» — ու ցույց տվեց ձեռքով թե ինչպես հարկավոր է նստել, Համո Համբարձումովիչը։ Բոլորը, աղմուկով ու հրհոցով, վերջապես նստեցին։ Ապա առաջ յեկավ, ծանր ու լրջադեմ, Մաղութի Համոն — և տվեց արժանի պատասխանը. — «Ցես պիտի ասեմ հարցասեր յերիտասարդին, վոր նման հարցեր կարող են տալ միայն — թող նեռե ինձ հարցասեր պարոնը — դպրոցական աշակերտներ...»։ Ցեվ դահլիճը թնդաց, վորոտաց ծափահարությունից։ «Թույլ տվեք» — ինչքան վոր ձայն ուներ, բղավեց, շփոթված, Կարո Դարայանը. «չի՛ կարելի, հասկանո՞ւմ եք, մարդկանց խաբել...»։ Ցեվ այստեղ եր ահա, վոր, ինչպես ներքևում ասեցինք, ձայն առավ — յերևակայում եք — Կլուբի Մեյմուանը, — այսինքն՝ վեր թռչելով տեղից՝ ձայն տվեց ինքն իրեն Կլուբի Մեյմուանը և — «Դո՛ւրս արեք եղ իսու հայվանին» — բացականչեց, հոգու խորին վրդովմունքով, կոշկակարը ու առաջ պրծավ, ուզեց նետվել դեպի Դարայանը, բայց... վարսավիր Վասիլը, ոգտվելով հանդամանքից, իրը թե պատահմամբ, դեմ տվեց վոտքը Կլուբի Մեյմուանին. Կլուբի Մեյմուանը, գերանի նման, տարածվեց հատակին։ Տիրեց ընդհանուր իրարանցում. աղմուկ, հրհոց։ Հետո ինչ պատահեց — հետաքրքիր չե, ընթերցող, վորովհետև, այո, պատահեց անխուսափելին. Ոսկի Նարիմանովի առաջարկով քվեարկության դրվեց, դահլիճը բավականին հանդարտվելուց հետո, որինական առաջարկը Կլուբի Մեյմուանի. Համո Համբարձումովիչը յերկու հակիրճ խոսքով խայտառակու-

թյան սյանը դամեց, Դարբայանին հասարակության միաձայն վորոշումով դահլիճից հեռացնելուց հետո, Դարբայանի նման «տխմար յերիտասարդներին». ընկ. Վառոդյանը հայտնեց ի լուր հանրության, վոր մոտ որերում յեկեղեցու մոմավաճառքի խանութում կսկսվի կատվարների ցուցակագրությունը. հետո ժողովը փակված հայտարարվեց և հասարկությունը ցրվեց։ Բայց վոչ-մոտացա մի հանգամանք ևս ժողովը փակված հայտարարվելուց առաջ Մաղութի Համոն, չնայած վոր այդ մասին արդեն քաղաքում փակցված կային հայտարարություններ — Մաղութի Համոն, չնայած այդ հանգամանքին, հարկ համարեց իր կողմից ևս հիշեցնել հարգելի հանդիսականներին, վոր յերեկոյան ժամի 9-ին, այդ միևնույն դահլիճում, մայրաքաղաքից հյուր յեկած հայտնի գինվորական, գեներալ-պրոֆեսոր Այսինչ — Այսինչը կարդալու յե դասախոսություն «Նայիրյան նարցի ապագայի» մասին. խնդրում ենք ներկա լինել և հարգել նրա, հատկապես այդ նպատակով մեր քաղաքը յեկած այդ ոտարազգի բարեկամի այդ գեներալ-գիտնականի քարյացակամ վերաբերմունքը դեպի նայիրյան դասը։

Ժամը չորսը կլիներ, յերբ ժողովը վերջացավ։

Գ. Մարուքեն և Կարո Դարայանը. լավ դանել նլին իրար այդ «հոի գլուխներըդ», ինչպես կենքել եր նրանց Արամ Անտոնիչը — դպրոցի տնտուչը։ «Մի մաս յուղ» նլին դարձել վերջին որերում նայիրյան այդ քաղաքում այդ յերկու պարոններըդ։ «Խուփը գլորվել — գտել եր պուտուկը» — ասում եր նրանց մասին տեր Հուսիկ քահանան — խայտառակը։ Բայց պ. Մարուքեն, այսպես թե այնպես, նլի «իրենց տունն» եր — վերջին հոգին։

ջումը պատկանում էր իրան՝ վարսավիր Վասիլին, — իսկ ով էր այդ նոր «կապից ելած», այդ, ինչպես ասում էր նրա մասին Արամ Անտոնիչը — Մոսկովսկիում փչացած անասունը։ Ո՞վ էր, այո, այդ հիմար պարոնը, որին հասակավոր քաղաքացիներն էլին միայն հիշում փողոցներում վեզ խաղալիս և որը վերադարձել էր տնա իր հայրենի քաղաքը, որպես ոտարական, որպես անտուտակ վուրդի։ Ո՞վ էր նա, ինչով էր զբաղվում, ո՞ւմ ճացին էր յուղ քսում — գեներալ Ալոշից սկսած մինչև վարսավիր Վասիլը։ Վարժապետ էր նա, բժիշկ, ինժեներ. չե. — արվեստագետ էր, չարչի, «լամպի ծուռա՞» — ով իմանար։ Ահա բնակիչ հարցեր. որ, մանավանդ վերջին հետաքրքիր թյուրիմացությունից հետո, ուրիշ էլին իրենց հետաքրքիր քաղաքացիներին։ Հարցեր, սակայն, որ ճիշտ էլին անպատասխան։ Մնում էլին անպատասխան այն հասարակ իմաստով, որ հաղարավ մի պատասխան ճյին գտնում զանազան ուղեղներում՝ նայած ովքեր ուղեղի ցանկությանն ու խառնվածքին։ Որինակ, վարսավիր Վասիլի ուղեղում այն կարծիքն էր նստել, որ Կարո Դարբայանը վոչ այլ ինչ է, յեթե վոչ — «համի բացնող», իսկ թե ինչ է նշանակում «համի բացնելը», — հարկավոր էր իրենից իմանալ։ Այնինչ Հաջի Ռենիկ եֆենդի Մանուկոֆը արամադիր էր հակառակը կարծելու. — վոչ թե «համի բացնող» է Կարո Դարբայանը, ասում էր նա, այլ «համի ուտող», կամ, բառացի՝ «համի կուլ տվող», իսկ թե ինչ քամիներ էր ուտում, կամ կուլ տալիս Կարո Դարբայանը — այդ էլ հարկավոր էր Հաջուց հարցնել։ Ճիվ յեթե հարցնող լիներ — նա, Հաջի Ռենիկ եֆենդի Մանուկոֆը, այդ պատկառելի նայիրցին, շատ պատկերավոր

կերպով կբացատրեր, թե ինչ է հասկանում ինքը «Համի» ասելով։ «Աս համիները սատանայի մեջ կոխնվին. Ռուսը անուշանոսություն կրսեն ասոնց երզումցիք...» — կասեր քահանան ծիծաղալով, հայտնի անդլիագետը։ Բայց հարցը, իհարկե հիմնովին փոխվում և միանգամայն «իրական» հողի վրա է դրվում, երբ վարագիր Վասիլի և Հաջի Ոնոիկ եպիսկոպոս շնական ուղեղներից տեղափոխվում էր Գեներալ Աղոշի, Մաղուքի Համոյի, բժշկի, Ոսկի Նարիմանովի, կամ ընկ. Վառդյանի «զարծնական» ուղեղները։ Այս հարցը միանգամայն տարբեր բնույթ էր ստանում վերջիններիս ուղեղներում։ Ամենից առաջ շատ բան ուներ ասելու Արամ Անտոնիչը, դպրոցի տեսչի ուղեղը այն պայծառ պատճառով, որ նա, Արամ Անտոնիչը, նախ՝ հարազատ «Հեռին» էր Կարո Դարայանի, և ապա՝ նա, Արամ Անտոնիչը միայն գիտեր, տեղեկություններ ուներ ստացած, թե ինչով էր զբաղվում իր «յեզանը», այսինքն մորեղբորորդին, Մոսկվայում ու Բագվում։ Այո՝ նախ Արամ Անտոնիչը և ապա Մաղուքի Համոն։ Գրել էր, ամենից առաջ Արամ Անտոնիչին էր գրել իր անարժան սանիկի „տխմար արարքների» մասին Արամ Անտոնիչի հարազատ յեղբայրը — Գարասիմ Անտոնիչը, որը գլխավոր հաշվապահի պաշտոն էր վարում «Հույս» նավթարդյունաբերական ընկերության կենտրոնական վարչության՝ Բագվի գրասենյակում։ Նա, Համի կուլ տվող այդ հասցագուխ էր — յերևակայում եք — քարի բանվորներին և գրգռելիս յեղել նավթարդյունաբերական նայիրյան այդ ընկերության դեմ. — «հան թե ինչով և զբաղվելիս յեղել այդ տանբան անասունը» մինչև այդ քաղաքը գալը, սիրելի ընթերցող։ Եվ այն էլ, ինկատի ու-

նեցնը, մի ընկերութեան, որոնք կենտրոնական վարչութեան նախագահն էր այն ժամա, իսկական «Ընկերութեան» — կենտրոնաուղղասարդի կենտրոնական թելերից մեկը՝ Հայենի անունը։ Ահա թե ինչպիսի սխալ տեղեկութիւններ էր տացել իր «Հոգեժառանգի, իր անարժան տանիկի» մասին, զժբախտաբար յերկու ամիս միայն առաջ, Արամ Անտոնիչը, և այն էլ այնպիսի մի անձնամոռութիւնից, որին չեր կարող, իրավունք չուներ չհամարել Տացել էր այդ շմեցուցիչ տեղեկութիւններն իր հոգեզավակի մասին Արամ Անտոնիչը և որոշել էր վոչ վոքի չհայտնել, բայց մեծ ցեղավ նրա դարմանքը, յերբ, այդ սխալ նամակն ստանալուց յերկու որ հետո, յերեսց նրա դրասենյակում Մաղուխի Համոն և, մի-յերկու սովորական հարց ու փորձից հետո, — բալպակոնին նեսմրէիր նուրյուներ եմ լսում «ինգանա-իդ մասին, Արամ Անտոնիչ» — ասաց, իր շեղ, հեգնական հայացքի նման, ասոթահար ակնարկը Արամ Անտոնիչի դեմքին Մաղուխի Համոն։ Արամ Անտոնիչի դեմքը, գաճած պատի նման, սպիտակեց։ Ցեվ գրից, այդ նույն յերեկո, Մաղուխի Համոյի հեռանալուց հետո գրեց իր վերջին նամակը, առանց ստորագրութեան, Արամ Անտոնիչը, նախատեց, անարգանքի սյան գամեց իր վերջին նամակում Դարբանին Արամ Անտոնիչը։ Ցեվ պատվիրեց, խստիվ պատվիրեց այդ վերջին նամակում, որ չլինի թե յերբեքից հիշե իր քեռուն այդ փուչ գավառանը. չլինի թե յերբեքից իր աչքին յերևաս Ցեվ ահա — արդեն լռել էր, արդեն, մոռացած, էլ չեր խոսում անհաճո այդ նուրբի մասին Արամ Անտոնիչին հանդիպելիս Համո Համբարձումովիչը, յերբ, ինչպես գիտենք, անամոթաբար բուսանեց,

յերևաց հանկարծ իր հայրենի քաղաքում Կարո Դարայանը... բայց այս մասին մենք, բավականին մանրամասն, արդեն պատմել ենք վերևում, պ. Մարուքեյի հետ քաղաքային այգում տեղի ունեցած այն անպատվաբեր դեպքը նկարագրելիս։ Այդ հիմա, յերբ անհրաժեշտ գործունեության եր սկսել, հանձինս Մարուքի Համալի և ընկ. Վառոդյանի, Տեղական Կոմիտեն — ինչ, ինչ մխիթարանք կարող եյին պատճառել այդ թշվառ ասելին, մեզմ ասած՝ տղայական արարքները Արամ Անտոնիչին՝ նրա քեռուն, «ճոգեոորը»։ Նա, Կարո Դարայանը, հասկանում եք՝ համարձակվում եր ինչ-վոր փայտիկներ խրել «Ընկերության անիվը, — այդ վոզորմելի ճիճուն, այդ «Կարո Դարայանը»։ Դարայանի անվան սկզբնատառը այդպիսի մի յերևակայելի կերպարանափոխության յենթարկողը նույն անձնավորությունն եր եյի, նույն ընկ. Վառոդյանը, վոր առանձին մի շնորհք, մի փոքրիկ թուլություն ուներ դեպի նաան, այո, ցերկվեա հանաքները. նա չեր, նա չեր մի թե, վոր «Գա»-ի յեր վերածել պ. Մարուքեյի պատմական ապգանվան սկզբնատառը «Գրատամատ» փոխելով արքայական «Գրատամատը». նա, նա յեր եյի, ինչպես առիթ ունեցանք վերևում հիշելու — գավառցի չնչին վարժապետից արդեն «տանձնավորություն» դարձած այդ ընկ. Վառոդյանը...

Յերեկոյան դեռևս ութ և կեսին լինքն իր, ծայրիծալը լինքն եր արդեն ամառային ակումբի դահլիճն այդ յերեկո։

Առաջին շարքի նստարանները բռնված եյին արդեն քաղաքի վերին, այո՝ ամենավերին խավերով։ Այդպիսի հասարակություն շատ սակավ եր հավաքվում, սարինը

մի-երկու անգամ հաղիվ եր հավաքվում քաղաքի ակումբներում։ Բայց, ասենք, քաղաքի ակումբներում (նայելով այդ քաղաքը քանի ամառային ակումբից ուներ և ձմեռային) — երբեք էլ չեր հավաքվում նման հասարակություն. նման հասարակություն, լինում եր, վոր տարին մի անգամ, և այն էլ Մազութի Համոյի բնակարանում, հավաքվում եր, այո, նրա անզուգական դստեր՝ Սեվաչյա Գրիմադոնցայի ծնդյան որը, յերբ ներկա լեր լինում ինքը զավառապետը և համարյա թե քաղաքի ամբողջ ավերին խավը, ընտրվի հասարակությունը։ Այդ որերին, ինարկե, տեղ չունեյին նրա, Մազութի Համոյի, ընտանեկան սեղանի շուրջը Կինցատուրի Սիմոնը յեվ վարսավիր Վասիլը, վորոնք ներկա եյին հիմա ակումբի գահլիճում. բնկ. Վառոդյանն անգամ չեր համարձակվի գլուխը ներս խոթելու Համո Համբարձումովիչի բնակարանն այդ բացառիկ որերին, թեկուզ հեռադալում, նկարագրածս դեպքերից հետո, բնկ. Վառոդյանը ևս սկսել եր տեղ ունենալ Մազութի Համոյի սեղանի շուրջն այդ բացառիկ որերին և նույնիսկ, յերևակայում եք՝ ասում են, բժիշկ Սերգեի դատապարտյից, յերևի՞, որինակ վերցնելով, սովորել եր համբուրել Սեվաչյա Գրիմադոնցայի ձեռքը վերջինիս շնորհավորելիս. — չափից, այո, չափից արդեն անցնել եր սկսել այդ ասացած վարժապետը վերջին ժամանակներում...

Ներեկոյան, ինչպես ասացինք, ինքը չկար, յերբ արդեն նստած եյին, առաջին շարքում նստած եյին արդեն — Գենեռալ Ալոսը, քաղաքի պարեսը՝ բարձրահասակ մի ապա, վոր վերջին ժամանակներս մի առանձին ուշադրություն եր սկսել արժանանալ Համո Համ-

բարձումովիչի դատը — Սեվայյա Պրիմադոնինայի կողմից — բժիշկը, Արամ Անտոնիչը՝ իրա կնոջ — Շիկահեր դդումի կողքին, Ոսկի Նարիմանովը, Հինգճարեանի Շենգի համարյա թե բոլոր աչքի ընկնող պաշտոնյաները — վերը թվեմ։ Սպասում էին Գալատապեսին յեվ կնոջը, որոնց բերելու համար անձամբ, Սեվայյա Պրիմադոնինայի ուղեկցությամբ, գնացել էր ինքը Մաղութի Համոն։ Այստեղ էր նաև Անգինա Բարսեղովնան, Համո Համբարձումովիչի հարգելի ամուսինը, որին զբաղեցնում էր Մաղութի Համոյի բացակայության պատճառով, պարեսը՝ բարձրահասակ սպան. անտարբեր չէր, այո, ասում էին չար լեզուները, վերջին ժամանակներում դեպի այդ բարձրահասակ յերիտասարդը Անգինա Բարսեղովնան, որը, իր հերթին հատուկ ուշադրություն էր սկսել արժանանալ, չնայած իր պատկառելի տարիքին, սպայի կողմից։ «Զվածեղի սիրուն՝ թավի պոչը կլիզե» — ահա վարսավիր Վասիլի չարամիտ կարծիքն այդ նուրբ հանդամանքի մասին. չար, չար, ոձի լեզու ուներ այդ «ուսաղբաց պերպերը» — ինչպես բնորոշում էր նրան, վարսավիր Վասիլին, դահլեճի Սեթոն։

Ո՞վ, ոչ ասես, որ չեր յեկել, Գեներալ պրոֆեսորին լսելու ցանկությամբ, այդ յիրենց. նույնիսկ Բարսեղ Աբգարիչը, թվաբանության ուսուցիչը, որ թոքերի պատճառով, բավականին «ծուլլ» էր հասարակության մեջ յերևալու խնդրում — նա ևս, նրա կինը՝ «ծուտը», կնոջ ընկերուհին՝ Վարյա նոգլակը — բոլորը կային, բոլորն էլ, անխտիր, վերին խավից։ Նրանց մեջ էին, խառնված նրանց՝ նստել էին դահլիճի մի ինչ կարգերում — Հաջի Ոնիկ եֆենդի Մանուկոֆը, ոչ. Արամաբեը,

տեր Հուսիկ քահանան — խաչագողը, — և նույնիսկ, թեկուզ արդեն մուտքին բավականին մոտիկ, բայց և այնպես այս բարձր հասարակությունից վոչ այնքան էլ հեռու — բաղմել էին... ծխականի վարժապետ — վարժուհիներ. — Բյուզանդ Վարդիրեսյանը, հայերենի դասատուն, վոր աշակերտել եր Մանուկ Աբեղյանին և պարծենում եր դրանով, — որ. Վարդուհի Զատիկյանը, վոր չեր կարող «տանել» որ. Նվարդին, — նույն այդ որ. Նվարդ Լուսպարոնյանը՝ «մազը կտրածը» — պ. Աստի կողքին, այն ճեմարանավարտ պ. Աստի վոր արդեն սկսել եր, դեպքերի բերումից ավելի ևս վոգեվորվելով, «Նայիրյան լեզվի պրոպագանդը ռուսախոս յերիտասարդների շրջանում» և արդեն իսկ ուներ, մանավանդ վերջերս, բավականին հաջողություն։ Սրանց հետ խառն և սրանցից հետո — դահլիճը ծայրեծայր լցված տեղավորվել էին արդեն այլևայլ հասարակ քաղաքացիներ, ինչպես մանր խանութպաններից շատերը՝ Կարապետյանը, Հովհաննեսյանը, Պողոսյանը, Պողոսյան յերկրորդը, Կարապետյան, յերրորդը, — ուսանողներ, աշակերտներ, ճեմարանցիներ, (վերջիններս ուսանողների և աշակերտների մեջտեղ զտնվող մի ուրույն կատեգորիա էին կազմում նայիրյան այդ քաղաքում — ինչպես, յերևի, և բոլոր քաղաքներում, — և հատուկ ատելություն էին յենթակա ռուսական դպրոցների տանների կողմից, դեպի վորոնք իրենք ևս առիթ չեին կորցնում իրենց ծայրահեղ զզվանքը հայտնելու)— մի խոսքով՝ մարդ չկար, վոր այնտեղ չլիներ. պակասում էին, թերևս Մեռելի Ցեցոքը յեվ քոռ Առուրբ միայն, բայց նրանք էլ, դե, յերևի դեռ զբաղված էին իրենց յեռանդուն առևտրով՝ — վազգալի ժեյդանում։

Ժամը իններից հինգ բռնե պակաս զանգիճը, վորպես ծփուն մի արտ, ծփաց ու որորվեց. բոլորը շուռ ավեցին գլուխները դեպի մուտքը. արդեն մանուկ եյին, զուգված ու շողշողուն, գավառապետը, նրա կինը՝ Ազրիպպինա Վլադիսլավովնան, Սեվաչյա Գրիմաղոննան լեվ Մազուրի Համոն... Մինչև նշանակված տեղերն ուղեկցեց նրանց, հասարակության հիասարսուռ հայացքների ներքո, Մազուրի Համոն և դուրս չեկավ նորից զանգիճից, չգիտեմ թե ինչու՝ նորից անհետացավ...

Ժամը ճիշտ իններին վարագույրը բացվեց։ Բեմը դատարկ եր՝ վոչ-վոք չկար։ Նույն թղթախաղի սեղանը, բայց այս անգամ արդեն կարմիր մահուդով ծածկված, դրված եր բեմի մեջտեղում. մոտը յերկու աթոռ. իսկ բեմի 'աջ կողմը — նույն ամբիոնանման հարմարությունն եր, վորի կողքին կանգնած բանախոսում եր, չորս ժամ առաջ, Մազուրի Համոն։ Ցավ ահա, վարագույրը բացվելուց ամիջապես հետո, ձախ կողմից յերևացին՝ Մազուրի Համոն — Գեներալ պրոֆեսորի թևը բռնած... ԱՀԽ, հառաչեց զանգիճը հիացքից ու ահից. ծափահարությունն եր, չգիտեմ, թե բերդը պայթեց... Ջանանված, այո, անհրաժեշտ ուշացիա յեր, վորին արժանացան Գեներալ-պրոֆեսորը և Մազուրի Համոն։ Ցավ ահա — Թռավ, Գեներալ-պրոֆեսորի վոտքերի մոտ ընկավ թարմ ծաղիկների փարթամ մի փունջ. Սեվայյա Գրիմաղոննան եր՝ վոր գնալի պրոֆեսորը հետեց ծաղիկների այդ փունջը իր նազելի ձեռքով, վերցրեց, վերցրեց, դատեր գցած փունջը Մազուրի Համոն և, խոնարհ գլուխ տալով, մատուցեց թանկագին հյուրին։ — Այսպիսի ահա չտեսնված մի փառքի արբ-

ժանեցավ Գենեռալ-պրոֆեսորը դեռ բնախոսությունը չսկսած։ Եվ դղրդում եր դահլիճը հախուռն ծափահարությունից, որին, դլխի «ցաղրա» սրխափայլ պըսպղացնելով, պատասխանում եր Գեներալ-պրոֆեսորը խորապես հուզված։ Գեներալ-պրոֆեսորին յերկու հակիրճ խոսքերով հասարակությանը ներկայացնելուց հետո — մոռեցավ, նատեց նախագահական աթոռին Մաղուքի Համոն՝ ձեռքը դանդին և աչքը, ծուռ դեպի նստարանների շարքը հառած, դեպի Անգինա Բարսեղովանայի լիքը թևը, որ հպվել եր, յերկնային մի անմեղությամբ, բարձրահասակ ապակի մահուդե թևին։ «Ծրնգ — ծրնգ — ծրնգ» — հնչեց Մաղուքի Համոյի — նախագահի դանդը. ծափահարությունը դադարեց. դահլիճը պապանձվեց՝ ուշադրություն կարեց։ Բայց հենց այդ վայրկյանին պատահեց մի փոքրիկ թյուրիմացություն, որի վրա թիկունք ուշադրություն չկարողացան դարձնել առաջին կարգերը, բայց դրան մոտ նստածները նկատեցին և հաջորդ որը քաղաքում ամենայն մանրամասնությամբ պատմում եյին իրար։ Դեպքը, կամ թյուրիմացությունը վոչինչ, առանձնապես, չեր ներկայացնում իրենից. նրա կատարման ընթացքում, առանց այն նկատելու, սկսել եր Գեներալ-պրոֆեսորը իր հետաքրքիր բանախոսությունը, բայց և այնպես թեր և դեմ դրուցողների բավականին նյութ տվեց այդ «դեպքը» հետազայում, նույնիսկ գրված դառան հետագայում, Հինգհարկանի Շենքի «մութ սեյնակում», ընկ. Վառդյանի պատվի հետ ինչ-որ առնչություն ունեցող հետաքրքիր գրություններ՝ այդ «դեպքին» վերաբերյալ... բայց այդ մասին հետո։ Բանն այն և, որ վարագույրը բացվելուց ամիսներս հետո, յերբ գահ-

լինը թնդում էր ծափահարությունից, դահլիճի դուռը, որը փակվել էր արդեն, բացվեց և մտան, կամացուկ, այնպես որ դռան մոտ նստածներից մի յերկուսը միայն նկատեցին նրանց — Կարո Դարյանը և պ. Մարուքեն։ Վոչինչ չկար տարորինակ որոշ որք էլ, ինչպես ասացինք, համարյա թե ուշադրություն չդարձրեց այդ սովորական հանգամանքի վրա. բայց նրանց մտնելուց անմիջապես հետո, նույնպես համարյա թե աննկատելի, ներս մտավ նրանց յետևից անծանոթ մի անձնավորություն և առաջարկեց նրանց, այդ անձնավորությունն առաջարկեց պ. Մարուքեին և Կարո Դարյանին ոմի վայրկյանով ճեռեվել իրեն՝ դուրս գալ դահլիճից։ Թե ինչ էր պատճառը, որ առանց բողոքելու հետևեցին նրան. թե ինչու նույնիսկ չբողոքեցին նրանք, Կարո Դարյանը և պ. Մարուքեն — դժվար է ասել, բայց փաստը մնում է փաստ, որ դահլիճից դուրս գալուց հետո նա այնպես պատահեց, որ, առաջ ընկած, քայլեց դեպի քաղաք անծանոթ անձավորությունը և — մինչ արդեն, վոգևորված նայիրյան հնագույն պատմության հնագույն դրվագներն էր վեր հանում ակումբի դահլիճում Գեներալ-պրոֆեսորը, — թոկով կապածների նման այդ նույն վայրկյանին հեռանում էին անծանոթ անձնավորությանը, հլու գնում էին նրա յետևից Կարո Դարյանը և պ. Մարուքեն։ Գնում էին — այո, այդ նրանք հասկացել էին արդեն — անծանոթ անձնավորության յետևից «Մութ տեղն» էին գնում Կարո Դարյանը յեվ պ. Մարուքեն...

Ընկ. Վառոդյանը զանվում էր այդ պահուն Համո Համբարձումովիչի ընակարանում։ Նրա վրա պարտա-

կանութիւն եր դրված պատրաստութիւն տեսնել «բանկետի» համար. դասախոսութիւնից հետո ընթրիքի պիտի հրավիրվեր Գեներալ-պրոֆեսորը Մազութի Համոյի ընակարանում։ Եվ ահա, իր պարտականութիւնները լիովին իմացող հեղափոխականի նման — անդրա, պատրաստութիւններ եր տեսնում, միանգամայն դիտակցելով գործի մեծագույն նշանակութիւնը նայիրյան ապագայի համար՝ Մազութի Համոյի պալատ-ընակարանում ընկ. Վարդյանը։

Հենց այդ ապագայի մասին, նայիրյան ցեղի պայծառ ապագայի մասին եր խոսում այդ նույն վայրկյանին տիրոջի դահլիճում Գենեռալ-պրոֆեսորը։ Թափվում եյին, այո, հեղեղանման հոսում եյին վարդագույն խոսքերը դեպի յերջանկացած սրտերը հանդիսականների։— Գենեռալ-պրոֆեսորի սոխանման գանգից, ուղիղ յերկնքով՝ բացվում եր, պայծառ ու լուսավոր, նայիրյան ապագան։ Եվ այդ պայծառ ապագայի հոսող ջերմութիւնից հալչում եր սիրտը Անգինա Բարսեղովնայի։ — Նայիրյան պայծառ ապագան եյիկարտական բորբ հոսանքի նման լցվելով սիրտը Անգինա Բարսեղովնայի՝ անցնում եր այնտեղից դեպի մահուդեթը խալաֆի պարեսի։ Ու նույն այդ լուսավոր, նույն այդ նայիրյան պայծառ ապագայի քայլից բոցկլտուն, նայում եյին, հրացայտ, նայում եյին, այո, գալիք ուրերի հուլյերով շողշողուն — նախապահական սթոռի բարձունքից նայում եյին Անգինա Բարսեղովնայի և բարձրանասակ ոպայի մեջտեղ հպված թևերին մեծախոհ աչքերը Մազութի Համոյի։

Վաղուց, վաղուց, արդեն առավոտյան սովորական ժամերին, ինչպես այդ անում եր նա առաջ — վարսավիր Վասիլի վարսավիրանոցը վոտք չեր դնում այլևս պ. Մարուքեն. դպրոց մտնելուց զրկվելով՝ զրկվել եր նաև վարսավիրանոց մտնելու սովորությունից պ. Դրասառամատյանը։ Կարո Դարայանի Մոսկվայից բերած բավականին «բուրթ» ածելին քերում եր արդեն պ. Մարուքեյի ալտերն ու կզակը և հարկավոր և ասել, վոր պ. Մարուքեն վաղուց արդեն չեր վայելում այն խոնարհ հարգանքը, վորպիսին տածում եր վարսավիր Վասիլը դեպի նա առաջ։ Այնպես վոր, թող ամենին զարմանալի չթվա, վոր այդ առավոտ, յերբ, մոտավորապես ժամը 11-ին, դուրս յեկան Կարո Դարայանը և պ. Մարուքեն «Դառնության կենտրոնից» և, տուն վերադառնալով, անցնում եյին արդեն վարսավիրանոցի մոտից — «Անուշե՛ր» — հեգնախառն ասաց վարսավիր Վասիլը պ. Մարուքեյին — և դա ծաղր եր, ծաղր եր, շարունակ ակնարկ եր պ. Մարուքեյի հասցեյին։ Ցավ պ. Մարուքեն, իհարկե, հասկացավ վարսավիր Վասիլի այդ հեգնանքը. պ. Մարուքեն հասկացավ, բայց լռեց։

Դառնություն, այո, դառնություն ու անանկալի մի առավոտ եր այդ առավոտը պ. Մարուքեյի և, մասամբ նաև, իհարկե, Կարո Դարայանի համար։ Դեռ չեկին անցել նրանք վարսավիր Վասիլի վարսավիրանոցից, յերբ դեմից բուսանեց, ուրիշ մի աշխարհքից անսպասելի ընկած հրաշքի նման դեմ յելավ նրանց... յերևակայում եք՝ Մարտիկոզ Նշանը, այն Նշան Մարտիկոզյանը, վոր «Զարտուղական ապրանքներ» խանութ ուներ առաջ Ա-լեքսանդրյան փողոցում, բայց, մի գեղեցիկ որ, փակեց իր խանութը և «Պուլկարիա» գնաց զանազան

գործերով: Ընթերցողը, անշուշտ, հիշում է սուրն այս վերջին առաջին մասից, թե, իրոք, ինչու փակեց խաղուքը Մարանկոզ Նշանը. խայտառակ փախուստ եր դա իրոք և ուրիշ վոչինչ, խայտառակ փախուստ եր ու չեզոքացում, վոր հետևանք եր, ինչպես գիտենք, Մազուքի Համոլի հզոր ազդեցությանն, վորից նա, այդ խեղճուկ վանեցին, ձգտում եր խլել «նայիրյան գործերի ղեկավարությանն առաջնությունը։ Եվ նա հիմա, իր այդ խայտառակ անկման ու փախուստից հետո, վերադարձել եր տհա նալբերյան այդ քաղաքը և այն եր — գինված ու փափախալոր... Հետո եր յերեքը չորսը՝ յերեքը, չորսն եր իրա, Մարանկոզ Նշանի նման, գինված ու փափախալոր։

«Մանրացե՛ք» — ասաց Նշան Մարանկոզյանը պ. Մարուքեին մի լավ համբուրելուց հետո. — «Գուլկարանայ ուստանոզ, այժմ կամավոր — Հրանտ Կյուլպենկյանցուցիր՝ ոնցիկ ուզունպանաղյան. — ասիկա մեր «Գուլկարացին ե» — ցույց տվեց, խորհրդավոր ժպիտը դեմքին, յերբորդ փափախավորին Նշան Մարանկոզյանը և ասա — «սա ալ մեր ընկ. Թափառականը» — վերջացրեց այնպիսի մի շեշտով Մարանկոզ Նշանը, վոր հուշնիկ կարծես Դարբայանը, վոր չեր ճանաչում վոչ միայն դրանց, այլև իրան՝ Մարանկոզ Նշանին — աչքերը հառեց ընկ.Թափառականի դեմքին։ Այդ դեմքը, ի դեպս, շատ քիչ եր նման թափառականի դեմքի. սափրված, կոկ, ավելի շուտ սալոնային լակեյի դեմք եր դա, քան հեղափոխական թափառականի: Թող չվիրավորվի ընկ. Թափառականի պայծառ հիշատակը իմ այս վերջին համեմատությունից, քանի վոր դրանով յես վոչ թե նրա ներքինը, այլ արտաքինը միայն նկարել կամեցա. նե-

ընչի յեն նման միջոցները գրիչի մշակներին, որոնք վոչ ներկ ունեն և վոչ ել ածուխ իրենց տրամադրության տեր, այլ միայն բառեր, որոնց տասնյակներ չեն կարող, իհարկե, ընթերցողի աչքին առել այն, ինչ վոր վրձինի մի շարժումը կառեր, ածուխի մի գիծը։ Ներշանիկ են, բյուր անգամ յերշանիկ են այս տեսակետից քանդակագործները, նկարիչները կամ նույնիսկ հասարակ լուսանկարիչները, սիրելի ընթերցող, որովհետև շատ հաճախ պատահում են դեմքեր, որոնք բաց են ինչպես գիրքը՝ նայիր ու կարդա, ինչպես գիրքը, այո՝ վերցրու ու կարդա։ Այդ դեմքերից եր ահա և ընկ. Թափառականինը. ընկ. Թափառականի դեմքը հարկավոր եր տեսնել։ Վայել եր այդ դեմքին յեվրոպական ծղոտե գլխարկը, նուրբ «պանամա»՝ սպիտակ ու լայնեղը, բայց ծածկել եր այդ դեմքը — ահռելի մի փափախ, իսկ կողքից կախել եր ընկ. Թափառականը պատկառելի մի զենք, որը հետապատում խորհրդանշանը դարձավ ամբողջ մի «պետական կազմակերպության»։ Զենք, հազար ու բյուր անգամ չեր սազում այդ զենքը ընկ. Թափառականին, բայց ընկ. Թափառականը, ինչպես նա ցույց ավեց այդ հետապատում, արժանի յեր, այո, այդ զենքը կրելու։

Մանրթացավ, իր հերթին պ. Մարուքեի կողմից ներկայացվելով նրանց, Մարանկոզ Նշանին ու խմբին, և՛ Կարո Դարայանը. հետո նրանք բաժանվեցին։ «Ինչի՞ են դրանք» — հարցրեց Կարո Դարայանը, յերբ մոտում եյին արդեն պ. Մարուքեի բնակարանը։ — «Նացիոնալ դեմոկրատներ» — պատասխանեց պ. Մարուքենն տեղյակ անձնավորության անփութությամբ

և հետո պատկերավոր վոճով պ. Մարուքեն բացատրեց, վոր դրանք նայիրյան հատարակական կյանքի դաշնամուրի վրա «Ընկերության» դաշնակցերին հակադրելով՝ նվագում են իրենց ճնշակցերը: Հետո նրանք մտան պ. Մարուքեյի սենյակը։

Սենյակում սպասում էր նրանց, վեպիս առաջին մասից մեզ արդեն հայտնի՝ յերկրորդ ծխականի վարժուհի որ. Սարոն: Դա այն «պսակի չարժանացած» որ. Սաթոն էր, վոր, մեզ արդեն հայտնի պատճառով, հնարավորություն չեր ունեցել վերջացնելու գիմնազը. ինչպես արդեն գիտենք՝ այս տխուր հանգամանքում մեղավոր էլին նրանք — Ռաֆի Նարինանովը և Գեներալ Ալոշը։ Բայց արդեն անցած, մոռացած պատմություն էր այդ. այժմ «պսակի չարժանացած» որ. Սաթոն փաստորեն արժանացել էր, թեկուզ վոչ պաշտոնական, բայց և այնպես «պսակի.» անտարբեր չեր, ասում էլին, դեպի պ. Մարուքեն որ. Սաթոն և պ. Մարուքեն էլ, մանավանդ դպրոցից հեռանալուց հետո, չեր խուսափում նրա, որ. Սաթոյի, ընդուշ վերաբերմունքից։ Շատ-շատ էր տառապել այդ գիշեր, պ. Մարուքեյի անկողնի վրա ընկած, մինչև առավոտ, մինչև նրա գալը, որ. Սաթոն. բայց, տարբերությունն այն է, վոր պ. Մարուքեյի վիրավորանալուց հետո, քիչ էլին նման սիրային դրությունները որ. Սաթոյի դրությունները. նա նույնիսկ չհարձակվեց, չփաթաթվեց սիրած ասպետի պարանոցին, չհամբուրեց նրան։ Այլ... ֆա՛ն-ֆա՛ն ծիծաղեց որ. Սաթոն, յերբ մտան պ. Մարուքեն և Կարո Դարբանը. շնորհավորեց նրանց «հարսանիքը» — և ապա, արագ-արագ, սկսեց խոսել... «Ընկերության» մասին։

«Ընկերությունը», ասում էր որ. Սաֆոն, վաղուց արդեն սկսել է գործել Արդեն ընկ. Վառոդյանը ամեն որ առավոտյան տասից «համավարներ» էր գրում մոմավանաքի խանութում։ Արդեն պատմում էր, շշուկով պատմում էր արդեն ընկ. Վառոդյանը մոմավանաքի խանութը մանողներին — բարձրագույն ինստանցիաներից տրված խոստումների մասին հետաքրքիր նորություններ։ Եվ արդեն, հայտնի նկատումներով, «Մաքր Վարկի Ընկերություն» էր կազմակերպում Համո Համբարձումովիչը — Մաղուխի Համոն։ Վերջինս, մանավանդ, զբաղված էր տենդային գործունեությամբ։ Անձամբ յեղել էր կենտրոնում և նահանգապետից թույլտվություն էր ստացել «Մաքր Վարկի Ընկերություն» կազմակերպելու, վորով, ինչպես ասել էր հիմնադիրների ժողովին ինքը Մաղուխի Համոն — նախագահը՝ ձգտում ունեցին ոգնություն հասնել շրջանի գյուղացիներին, մանավանդ գյուղացիներին։ Այդ գործը գլուխ բերվելում մեծ աջակցություն էր ցույց տվել նրան, Մաղուխի Համոյին, գավառապետը. նա գրել էր, այո, Մաղուխի Համոյի՝ նահանգապետին ուղղված խնդրագրի վրա — «Արգելներ չեմ գտնում» կարուկ մակագրությունը։ Իսկ, վոր ամենակարևորն է — շարժվել էր արդեն, իր անհայտ տեղում, Կենտրոնատարդը, իր անհայտ անկյունից պարզել էր ցանցերն արդեն աշխարհից-աշխարհ։ Գարզել էր — Վան, Բիրիս, Բաւրեռ. Նյու-Յորք. ստացել էր «համաձայնություն»։ Եվ գալիս էին արդեն, հավաքվում էին արդեն սահմանամոտ վայրերում — «ազդեցիկ անուններ»։ Ազդեցիկ անուններ էին հետները փափախավոր խմբեր... Նույն իսկ այդ

ծիծաղելի ընկ. Մարանկոզյանը, ասում էր որ. Սաթոն, վերադարձել և արդեն. բերել և հետը — փափախավոր մարդիկ. ուղում և շուտով ճակատ մեկնել ընկ. Թափառականի խմբապետությամբ։ «Իսկ մե՞նք» — հարց տվեց, վերջապես, որ. Սաթոն, այդ «պատակի չարժանացածը» հուզված — «ինչու չենք ասխատում...»։ Պ. Մարուքեն և Կարո Դարբայանը նայեցին իրար. տխուր մի հարցական կար, մութը մի հարցական նրանց հայացքներում։ Իսկ Կարո Դարբայանի աչքերում բացի հարցականից — և հեղնախառն ժպիտ։ Որ. Սաթոն, դե, վոգևորվում էր. չերխատարդ արյունն էր հուզվողը։

«Ցերկու որից յես մեկնում եմ բանակ»—հայտնեց Կարո Դարբայանը. հենց այդ նպատակով էր մայրենի քաղաքը լեկել նա.—վորպես զորակոչի յենթակա՝ նա «կանչվում» էր իր ծննդավայրում։

Ցերկու որից հետո Կարո Դարբայանը մեկնեց բանակը։

Անցավ յերկու, յերեք, չորս որ, անցավ մի շաբաթ, վոչինչ նոր չպատահեց քաղաքում, բացի, թերևս, նրանից, վոր կիրակի, պատարագից առաջ, մի վոգեշունչ հարոզ, մի, յեթե կարելի յե այսպես ասել՝ հայրենասիրական կոչ կարդաց ս. Աստվածածին յեկեղեցու ամբիոնից տեր Հուսիկ քահանան—հաչագողը։ Հիշեցրեց իր հոտին տեր Հուսիկ քահանան այն խորհրդավոր ու նշանակալից «ռանցքերը», վոր, ինչպես գիտենք, գոյություն ունեցին Բերդի, Առաքելոց յեկեղեցու և Վարդանի Կամուրջի մեջ։ Խորամանկ, հանճարեղ են յեղել նոյիրցի աղքատները, ասաց տեր Հուսիկ քահանան.— նրանք խմացել են կապել հոգևորն ու մարմնավորը,

սուրը և խաչը, կրանն ու ասղամակն կորովը։ Որա-
մանկ, հանճարեղ են յեղել նրանք, բայց, դժբախտա-
բար, յեսակաձն ու անկիաբան, և այդ էր, վոր կործա-
նեց յերկիրը հնամյա—հաղարամյա նայիրին։ Սառը,
ենենգ, յեսական դավաճանությունն և յեղել մեղ կոր-
ծանողը. անձնամոլ վասակներն են յեղել մեր ազգը
քանդողը—ասաց, անարգանքի փրփուրը շրթունքնե-
րին, տեր Հուսիկ քահանան—խաչագողը։ Բայց հիշե,
թող հիշե էր սիրելի հոգը Վարդան Մամիկոնյանի և
Սանտակ Գարբիկի գայծառ անունները—և թող խրատ-
վի, վոգևորվի և զոռեղանդվի։ Լավ է մարդ պատվով
ընկնի պատերազմի դաշտում իր արքայան կրոնի և
հայրենիքի համար, քան քարշ տա անասնական գերու-
թյուն, ինչպիսին քարշ ենք տալիս մենք հինգ դարից
ավելի։ Բայց ահա հասել և նորից վայրկյանը վերա-
ծնության յեկ դեպի ո՞ր Ավարայր, ո՞ր Վարդանանց պա-
տերազմ և կանչում էր բոլոր ազնիվ զավակներին մեր
տառապյալ հայրենիքը։ Կանչում և այսոր նորից, կան-
չում և վերջին անգամ, ճեմարյան զնդանների, դարերով
անարգված, դարերով վոտնահարված նայիրյան վոգին։
Կանչում և կիսամեռ վանքերից, պապենական արքա-
վայրերից, նահատակների մոռացուլը շիրիմներից
կանչում և ձեզ վերջին բարբարոսների անարգ վոտ-
քերով վոտնակոխ արված ձեր հայրերի կրոնը, ձեր
պապերի հոգեատը, ձեր հայրենիքի փառքը։ Կանչում
և ձեզ, արիներ ու պարմանիներ, ձեզ, վոր չեք մոռա-
ցել դեռ ձեր սուրբ կրոնը յեվ հայրենիքի փառքը. կան-
չում և քեզ, հասարակ ժողովուրդ, վոր չունես մեծա-
տունների շահասեր սիրտը, վոր քեզ միայն պատրաստ
ես յեղել միշտ կրելու ամենայն զոհողություն՝ հանուն

կրոնի յեվ հայրենյաց։ Թող որինակ չծառայե այդ դրոող մեծատուններին անձնասեր ու յեսական որինակը իմ սիրելի հատին, քանի վոր նրանք չեն, վոր պիտի ժառանգեն յերկնքի արքայությունը։

— Ցեվ նրանք չեն, այո, սիրելի ժողովուրդ, վոր պիտի ժառանգեն յերկրի արքայությունը, ազատագրված հայրենիքը, վորովհետև դու պետք է վարես, ցանես ու մայելես նրա կենատու բարիքները և վոչ թե այդ յեսական մեծամիտները, վոր փտում են զեղխության գարշահոտ մանիկներում, վոր ուռում են փուչ անող ճացը, բոնրի անուշաբույր լավաշի փոխարեն։ — Այսպես ահա խարազանեց իր այդ նշանավոր քարոզում քաղաքի մեծատուններին, այսինքն Լորիս-Մելիքյանի խանութպաններին, ուր Հուսիկ քահանա-եպիսկոպոսը, և նա, ինքնակեր, իրավունք ուներ. դրանցից և վոչ մեկը յեկեղեցում չկար, դրանցից և վոչ մեկը մի սև ախաչիամբարձ դցած չուներ դեռևս ս. Աստվածածնի գանձատեղը։ — Հասարակ ժողովուրդն իր կազմում նրա ճոտը և նա փառաբանեց նրան իր նշանավոր այդ քարոզում, դիմեց նրա արտին, վոր անմեղ է, վորպես ասուծո դուռը, և մաքուր է, վորպես աղավնի։ Ցեվ այդ զարմով անմեղներին ահա, և—յես կասեի՝ վոչ միայն ճոգոյ աղքատներին, վորոնք, ուր Հուսիկի կարծիքով, ժառանգելու պիտի յերկնքի արքայությունը՝—նանչեց, կանչեց նրանց դեպի նոր Ավարայր ուր Հուսիկը։ Ցեվ ինչ. կոչը շատ ավելի խորունկ, շատ ավելի իրական արձագանք գտավ ունկնդիրների սրտում, քան, ասենք, հենց իրա՝ Մաղուքի Համոլի. այն պատմական կոչը քաղաքային այգում. բավականին թվով արհեստավորներ քաղաքի ծայրամասում ապրող կիսա-

գյուղացիներ հաջորդ որը «գրվեցին» մոմավաճառքի խանութում, այնպես վոր՝ «Կեցցե Խաչագողը» մոածնց ինքն իրեն դրանց ցուցակագրող ընկ. Վառոդյանը՝ թեկուզ, ինարկե, վորոշ հիմք պիտի վոր ունենային նաև այն կարծիքները, վոր այդ «ցուցակագրվելը» մի կողմից, անշուշտ, հետևանք լինելով տեր Հուսիկ քահանա — Խաչագողի քարոզի ազդեցության, մյուս կողմից, անշուշտ պայմանավորվում եր նաև նրանով, վոր «գրվողներից» շատերն այսոր—վաղը, միևնույնն և, զորակոչի պիտի յենթարկվեյին Հինգհարկանի Շեմեի կողմից. այնպես վոր նրանք, վորպես պարտականաց նայիրցիներ, գերադասել եյին «Նայիրյան տեսաբը» — սոխականից։ Եվ ապա՝ կամավոր գրվելով նրանք ազատվում եյին «կարմիր վագոններից» տարատից. այնպես վոր, գրվելուց հետո, նրանք արտի ամենայն հանգստությամբ սկսեցին սպասել, ինչպես իրենք եյին ասում՝ «Խմբի գալուն»։

«Խմբի գալուն» սակայն, միայն թե ավելի քան անհամբեր, սպասում եյին, մանավանդ, — ընկ. Վառոդյանը և Մազութի Համոն։ Եվ, թեկուզ վոչ, ինարկե, նման անհամբերությամբ, բայց և այնպես բավականին բուռն, արտառուչ հետաքրքրությամբ, սպասում եր, այո, ամբողջ քաղաքը. պիտի դար, յերկու-յերեք որից Նայիրյան այդ քաղաքը պիտի ժամաներ «Նայիրյան առաջին զորքը»։ Հայոցի Խմբապետի առաջնորդությամբ, վերցնելով հետը տեղական կամավորներին, ճակատ պիտի մեկներ Նայիրյան առաջին խումբը մոտակա որերում։

Եվ ահա — «Խումբը» քաղաք ժամանելուց յերկու որ առաջ, քաղաքում «ժողովրդական ժողովարարությունց

սկսեցին, Գեներալ Ալոսի և—յերևակայում եք՝ Համո Համբարձումովիչի ամուսին՝ Անգինա Բարսեղովնայի գըլխավորությամբ «խմբիա ոգտին։ Ժողովարարությանը մասնակցում էր հայաբյա թե քաղաքի ամբողջ «վերին խավը», նուիրական գավառապետը, Մազութի Հայոցի դրամեր՝ Սեմայյա Գրիմադոնցայի ընկերակցությամբ, մի քանի վայրկյանով յերևացին, մտան ամենանշանավոր, որ. հաջի Ոնոիկ եֆենդի Մանուկոֆի, պ. Աբոմարեի, Պարսկաստանցու և այլն—խանությունները և վոչինչ, դժգոհ չմնացին։ Հաջի Ոնոիկ եֆենդին նվիրեց սիրելի կամավորներին մի պարկ շաքար, իսկ Պարսկաստանցին՝—մի արկղ ծխախոտ և մեկ էլ «Լապոիցին» լուցկի։ Պ. Աբոմարշը ձեռնոցներ նվիրեց կամավորներին, ծղեցին—գեղարալք, յեղբ. Բալասյանները, վոր զբաղվում էին սապոնի առևտրով—սապոն, և այսպես շարունակ.—ամեն, ով ինչ վոր ուներ, ով ինչից վոր հարուստ էր, ինչպես ասում են սպիտերը։ Բայց և այնպես հարկավոր և հիշատակելի, վոր ամենամեծ նվիրատուն—պ. Աբոմարշն էր, վոր, ինչպես ասում էր հետո—«վառիլ իրա՝ այսինքն վառվել, վորովհետև տվել էր—մենք քանակը չգիտենք—տասներկու զույգ կաշվե ձեռնոցներ, իսկ դա ավելի շատ արժեր, քան Հաջու մի պարկ շաքարը, կամ յեղբ. Բալասյանների սապոնը։ Բայց, շատ վորոշ նախապատվություններով հայտնում էր հետագայում պ. Աբոմարշը, վոր այդ նվերը նա արել է վոչ այնքան կամավորներին, վորոնց, վերջիվերջո, «հերն էլ անի ծուծ»,—այլ... Սեմայյա Գրիմադոնցային։—«Ծիծիկները ուտեմ»—ասել էր նրան այդ զրույցի ժամանակ վարտավիր Վասիլը.—«Իմ մասերոկոս զար՝ հեից բերած ծղնիմ, թե պատի հայլիս չտայի»։ Ահա թե ինչպիսի ան-

ռելի, ինչպիսի հերոսական վոգևորություն եր առաջ բերել նայիրյան այդ քաղաքում այդ «ժողովրդական ժողովարարությունը»։ Ու ավել եյին՝ վիրը փող, վիրն ապրանք, Կոստոպոլսի բաժանվեր եր ավել, Ինչկա Նիկալայը - գինի,—մի խոսքով՝ ով ինչ վոր ուներ—չեր խնայել ժողովարարության մասնակցել եր նաև տեր Հուսիկ քահանան, բայց նա շրջել եր, իր խուսարարի ուղեկցությամբ, արհեստավորների խանութները, քաղաքի ծայրամասերը—և մարդիկ հետաքրքրում ինչ-վոր առնչություն եյին գտնում տեր Հուսիկ քահանայի փաղչուն կոշիկների և այդ որվա «ժողովարարության» մեջ. բայց սա քամբասանք եր կարծեմ, սիրելի ընթերցող, վոր առաջ եր յեկել վարսավիր Վասիլի կողմից նրա անվանը կպցրած հայտնի ածականից—և շարժե այդպիսի չնչին ասեկոսներով կասկածանքի սավեր գցել տեր Հուսիկի նման աղգասեր քահանայի անբասիր քղամիդին։

... Առավոտյան ժամը տասնմեկը կլիներ, երբ այնքան յերազած կոմսոմոլսկոյ խումբը, առույգ ու առնական շարքերով, վերջապես մտավ քաղաք։ Բայց նախքան նրա քաղաք մտնելը՝ դիմավորելու եյին գնացել կայարան, Մաղուքի Համոյի և ընկ. Վառոդյանի գլխավորությամբ, վոգևորված նայիրցիները։ Ո՞վ ասես, վոր չեր գնացել կայարան հերոսներին դիմավորելու. այնտեղ եյին, գեներալ Ալոշից սկսած—մինչև Մեռելի Ցեղոքը։ Մեռելի Ցեղոքը, ասենք, ինչպես Գոռ Առուրը, ուզած-չուզած այնտեղ եյին ու այնտեղ, այնինչ Գինատուրի Սիմոնը, ք. Արոմարշը, Հաջին, վարսավիր Վասիլը և մի շարք ուրիշները «զարծք կիտաs բաղեր»—

հատկապես գնացել էին «դիմակահանդես նպատակով» Բնես եկ չեմ խառում արհեստավորների և բոլոր «գրված» ներքև մասին, վորոնք լեկել էին «խումբը» տեսնելու։ Ամենատանջվածը Լորիս-Մելիքյանն էր.—Նա, այդ չաբչիների փողոցը, համարյա թե ներկայացուցիչներ չուներ այդ որը կայարանում. լերևի չաբչիներն ավելորդ էին համարել «գուրծից հոգնելը», վորովհետև միևնույնն է, խումբը ուզած-չուզած իրենց փողոցով պիտի անցներ, այնպես վոր նրանք հնարավորություն ունեին հենց իրենց խանութների առաջից դիմավորելու նրանց։ Այդ անտանելի հերոսներին։ Այնինչ, դրա փոխարեն կայարանում էր քաղաքի համարյա տամբողջ ինտելիգենցիան—ուսուցիչները, նալիբեկի սպանները, ուսանողները, պաշտոնյաների շատերը։ Ներկա էին նաև մեծ թվով աշակերտներ, վոր այդ որը զոհել էին դասը (պարապմունքները, թեկուզ փոքր ուշացած, բայց արդեն սկսվել էին դպրոցներում)—հայրենիքի գործին, բայց վերջիններիս շարքերում կային և այնպիսիները, վորոնք մասնակցում էին արդեն վեչ միայն «դասը», այլև իրենց կյանքը զոհաբերել այդ արթագույն նպատակին։

Գնացքը մոտենալուց դեռ հինգ րոպե առաջ, արդեն կանգնած էին պլատֆորմի վրա՝ Հասան Համբարձումովիչը, բնկ. Վասոդյանը, բժիշկը, Ռանի Նարիմանովը, Գենիերալ Ալոբ յեվ Կինեստուտի Սիմոնը. ամբողջ կազմակերպված խումբն էր, վոր պատասխանում պիտի դիմավորեր կամավորական խմբին։ Այդտեղ հենց, դրանց կողքին, արդեն պատրաստ կանգնած էր զինվորական ընդաժշտախումբը, վորին արդեն պատվիրել էր ընկ. Վասոդյանը գնացքը մոտենալու վայրկյանին նվագել

նայիրյան ճիմնը՝ «Մեր Հայրենիքը»։ Ամեն ինչ, մի խոսքով, մտածված եր և պատրաստած, որպեսզի որքան հնարավոր և արտաքին դիմավորեն խմբին—և ահա, վերոհիշյալ պատկառելի անձնավորությանց լեռնը կենդանի մի պարիսպ կազմած՝ աչքերը լերկաթգծի հեռուն՝ արտատրուի սպասում եյին անհամբեր նայիրցիները գնացքի մոտենալուն։ «Լուսցուի»—արդեն անհանգստանալով՝ ասաց Դենիրալ Ալոյը Մաղուքի Համոյին այնպիսի մի տոնով, որ կարծես վերջինս լիներ ուշանալու պատճառը։ Բայց հենց այդ վայրկյանին լսվեց շոգեկառքի ավետարեր սուլոցը—և բոլորը հանկարծ շարժվեցին տեղերում, հրհրեցին իրար՝ հանդիսանալու վոխարեն ավելի ևս անհանգստացան։ Զինվորական լերաժշտախումբը, ընկ. Վառոդյանի նշանով, հնչեցրեց նայիրյան ճիմնը. գնացքը, դանդաղ, մոտեցավ կայարանին։

Դժվար և, սիրելի ընթերցող, իմ անզոր գրչով նկարագրել այն անսերևակայելի վոգևորությունը, որով համակվեցին նայիրցիները պատմական այդ նշանավոր, այդ անկրկնելի վայրկյանին։ Հազիվ եր յերևացել առաջին փոփոխակոր գլուխը, յերբ ամբողջ կայարանը թնդաց բացականչությունից. ամբողջ կայարանը կարծես հոգն ցնդեց։ Իսկ յերբ կանգնեց գնացքը և դուրս յեկավ վագոնից խմբի ղեկավարը—Հայցի Անուանը,—յերբ, հապշտապ, գլխարկները ձեռներին, դեմ վազեցին նրան Մաղուքի Համոն և ընկ. Վառոդյանը և Հայցի Անուանը, ջերմագին փաթաթվելով համբուրվեց՝ նախ Մաղուքի Համոյի և ապա... ընկ. Վառոդյանի հետ,—հասկանում եք՝ ընկ. Վառոդյանի—և այդ այն ժամանակ, յերբ, խորին ակնածանքը դեմքերին՝ Հայցի

Անձնավորության ձեռքը սեղմելն եւ ինչ յերաղում բժիշկը, Ռանի Նարիմանովը եւ Գենեռալ Ալոշը—լեռ եւ չեմ խոսում Կոշկակար Սիմոնի—Կուբի Միյմունի մասին... Ասում եմ՝ յերբ կատարվել սկսեցին այս շանթահարող, այս շշմեցնող բաները—հախուռն «ուռա»-ների ձայնը մինչեւ քաղաք հասավ, այնպես վոր՝ «եկան»—ասաց Կոլոպոտյանը գնորդին եւ նրա դեմքին անգամ շողաց, լերանավեռ, նալիրյան մի ժպիտ։ Հետո դուրս լեկավ խումբը եւ խմբապետի նայիրաբառ հրամանով՝ շարք կանգնեց կայարանի առաջ։ Ցեվ ահա... Մաղութի Համոն, եղի նույն անփոխարինելի Մաղութի Համոն ըսկըսեց վոզնուլնի ճառը։ «Բարի գալուստ»—այսպես սկսեց իր վոզնուլնի խոսքը Մաղութի Համոն.—«դուք տեղ ունեք մեր գլխներին»։ Ցեվ ապա խոսեց այն մեծագույն նըշանակության մասին, վոր պիտի ունենա անմոռանալի այդ մեծ որը նայիրյան կյանքում.—«Ազգային ամենամեծ, յեկեղեցական առների շարքը պիտի դասվի պատմական այդ որը։ և, Վարդանանց առնի, Մենդյան յեվ Հարության առների նման առնե պիտի այդ որը ապագա նայիրին։ Տոնե պիտի ազա՞տ և ազկա՞ն նայիրին այնտեղ, սահմանի այն կողմը, ուր մեր տառապյալ յեղբայրները սպասում են հիմա ձեր ազատարար խմբերին... Գնացեք,—վերջացրեց իր խոսքը, համարյա արցունքն աչքերին, Մաղութի Համոն.— մեր սիրելի յեղբայրները դեռ սպասում են այնտեղ բռնության ճիրանների, մեր հայրերի յերկիրը դեռ արյուն է հեղում բարբարոսի լծից.—գնացեք, մեր քաջ, մեր անխորտակելի, մեր աննահանջ կամքի յերկաթյա զինվորներ.—գնացեք, և ձեզ շնորհակալություն կասի, ինչպես այսորը արդեն ասում ենք մենք—լեռ հավատում եմ,

այո, ապագա ազգաց ու տիկին, տիկնաշխատանք նայիրին...»:
—Բուռն, ահռելի զուարթ-ներքին ներքո վերջացրեց իր խոսքը Մաղուքի Հասան և, հուզմունքից որոշվելով, մատեցավ խմբապետին. — «Դու քաջ տղի ինձ—ասաց Մաղուքի Հասան դրկելով խմբապետին.—ցնորվել այս ճակատը, սիրելի հայրենակիցներ, վարը չի՛ վախեցել յերբեք բռնաման զենդակից, վորն ինքզինքով ի դիտարդեղ բռնաման զենդակին յեվ, յես· հանձնված եմ միանգամայն, վոր դու յերկար-յերկար տիրնչեվ ճապրանակի արդ, պիտի դիմադրես...»:

Հնչեց, թնդաց ազգակից նայիրյան հիմնը կրկին. հնչեց ազատաձայն։ Ներկայներից շատերը, նույնիսկ Մեռելի Ցենգի յեվ Գոռ Ակուրի, աչքերին յերևացին խնդության արցունքներ։ Հետո խմբապետը, յերկուչերեք խոսքով, ինչպես վայել ի զինվորականին, շնորհակալություն հայտնեց Թանկագին հայրենակիցներին, վորոնք չղլացան հանձինս իրենց՝ իրենց հարգանքը բերել նվիրական գործին։ «Բայց, —ասաց խմբապետը վերջում,— յեթե այդ հարգանքի մի հարյուրերորդը գոնե նրանք արտահայտեին գործով, գործնական ոգնությամբ նվիրական գործին—այն ժամանակ, այո, պ. Համազասպի նման ինքը ևս վեր մի վայրկյան չի կասկածի, վոր ճիշտ չի այն արը, յերբ ազատագրված կլինի յերկիրը նայիրի...»:

Այսպես խոսեց, այսպես տեղին-խոսքերով վերջացրեց պատասխան-ճառը գնայցնի իմբասիտը և ապա, յերբ գաղաբնց նայիրյան հիմնը և լուցին կնցցնները —«Դու վիբր կտրուկ լինի մեր թագավոր-կայսեր սենյակի ատարը—կարծես վերնիշեցով, ավելացրեց խմբապետը.—«վարակիչով ճրա արեյակոն կուսոքն ի միայն.

վոր պիտի ազատագրվի յերկիրը Նայիրի...»: Այս խոսքերից հետո յերաժշտությունը նվագեց մեծն ցարյոս — բոլորը գլխարկները հանեցին, իսկ խմբապետն ու ընկ. Վառոդյանը, վոր արդեն միքանի, որ եր, ինչ կամավորական հնգուսանները եր կրում — ձեռքերը, վորպես դինվորականներ, ուղղեցին փապախներին։

«Ինչքան բազմոր կայարան, — կարծես գլխի ընկնելով, վոր, անհերքելի թյուրիմացությամբ, մոռացել եր այդ կարևոր հանգամանքը հիշատակել իր վողջույնի խոսքում — բացականչեց Մազութի Համոն գլխարկը թափահարելով։ Ցնով յերբ յերաժշտությունն ու ուռաները դադարեց — հանդիսը վերջացավ։ Խմբապետը, Մազութի Համոն և ընկ. Վառոդյանը նստեցին առաջին, թիկնապահը, թժիշկը և Գեներալ Ալոյը — յերկրորդ. իսկ Ոսկի Նարիմանովը և մյուսները մնացած կառքերում — զմայլված նայելով յերիտասարդների յերջանիկ հայացքներին ուղեկցությամբ դիմեցին քաղաք։

Մի ժամ հետո, հայտնի խմբապետի յերկրորդ ոգնականի հրամանատարությամբ, քաղաք մտավ կամավորական խումբը, ուր ևս նոր հանդիպեց ավելի քան բուռն, սրտալի վոգևորություն։

Ցերեկ որից հետո նույն այդ տեղից դեպի ճակատ ելին ճանապարհ դնում, նույն Մազութի Համոյի ընկ. Վառոդյանի առաջնորդությամբ, այդ խմբի կամավորներին քաղաքի բնակիչները։ Այս անգամ ներկաների բազմությունը շատ ավելի սավոր եր, քան ընդունելության որը, մի հանգամանք, վոր մասամբ կիրակի լինելուն պիտի վերագրել, մասամբ ել նրան, վոր շատերը, այն, մանավանդ արհեստավորներից և շրջանի

գյուղացիներից, յեկել եյին ճանապարհ դնելու — վորը հարազատին, ընկերոջը, վորն ել ծանոթին կամ դրացուն, վորոնք ճակատ եյին մեկնում, ընկ. Վառոդյանի ձեռքով «գրված» լինելու պատճառով, այդ խմբի հետ։ Ավելցին, ինչպես հարկն եր, ճառեր. նվագեցին, ինչպես հարկն եր, ճայիրյան հիմներ յեվ «Ռոժի ցարյան». քարի լերթ մաղթեցին սիրելի կամավորներին վոչ միայն Մազութի Համոն և ընկ. Վառոդյանը, վորոնք խոսում եյին վորպես պաշտոնական անձնավորություններ ամենքին հայտնի հիմնարկության կողմից — այլև Գիներալ Ալոշը, վոր խոսեց քաղաքացիների անունից։ Հետո կամավորները գնացք նստեցին — և ահա կնոջներին, երեխաներին, լացի և վոգևորության հախուռն արտահայտություններին ներքո գնացքը հեռացավ։ Սրտառուչ եր տեսարանը, սրտառուչ ու անմոռանալի, բայց այդ տեսարանից բյուր անգամ ավելի սրտառուչ և անմոռանալի եյին Մազութի Համոյի աչքերը, վորոնցում արցունք կար և, արցունքի միջից, ապառումի ժպիտ։ Նրանք, Մազութի Համոյի այդ անմոռանալի աչքերը, նայում եյին հեռացող գնացքին, բայց չեյին տեսնում գնացքը. նրանք տեսնում եյին սահմանի «այն կողմը», ուր, ինչպես ասել եր ինքը իր վոգեշունչ խոսքում, գերության ճիրանների առաջում եր դեռ յերկիրը Նոյիրի։ Այնտեղ եր, այն մթամած հեռվում, ուր հեռացավ գնացքը, — Ավեյաց յերկիրը — ճնշումյա Նոյիրին։ Յեվ, գնացքն անհետանալուց յերկար դեռ անց — նայում եյին այն կողմը ժպտաթախիծ աչքերը Մազութի Համոյի, բայց Մազութի Համոյի ժպտաթախիծ աչքերը արդեն տեսնում եյին, դալիքների անհայտ մշուշների միջից — այնտեղ, ուր հեռացավ գնացքը «ճայիրյան ուժիրով»

բնոնալոր — իր նոր, վերածնված հայրենիքը, կամ, ինչպես կասեր նա հետագայում, յերիկնդանի մնաց — միացյալ ու անկախ, ծովից-ծով Նայիրին...

ՄԱՍՆ ՅԵՐՐՈՐԴ ՅԵՎ ՎԵՐՋԻՆ

ՅԵՐԿԻՐԸ ՆԱՅԻՐԻ

Մինչև սա յերկիրը Նայիրի...
Յեղ. Զ. «Շողեղալուսա»

Մենք արդեն անցնում ենք մեր սուլն այս վեպի կարևորագույն մասին — և այստեղ և անա, սիրելի ընթերցող, վոր, ինչպես ասում են՝ իր ամբողջ հասակով կանգնում և մեր առաջ մեր առաջադրած հիմնական խնդիրը, թե վիրն և, վերջապես, յերկիրը Նայիրի: Սուլն այս վեպիս առաջարանում, հիշում ես, յես հարցրել եմ արամուրքյամբ, կասկածով հարցրել եր սիրուս, թե, գուցե, մշուշ և նա, Նայիրին, ուղեղային մարմոր, արտի ճիվանդություն... Յեվ ճիշտ վոր, — վիրն և այդ Նայիրին: Ինչու համար եմ սուլն այս վեպիս ամեն մի եջում իմ նկարագրած քաղաքը անվանում «Նայիրյան» քաղաք, և մարդկանց, վոր ապրում են այդ քաղաքում — «նայիրցիներ»: Մինչև կարող եր «ուղեղային մարմոնը» կենդանվորվել և իրականություն դառնալ. մինչև կարող եր, սիրելի ընթերցող, միա և մարմին ստանալ «արտի ճիվանդությունը» — և քայլել քաղաքում, հասկանում ես, վոչ թե ուղեղում կամ սրտում, այլ իրական քաղաքում, վորպես մի թեկուզ հենց, ասենք, Գեներալ Ալոշ, կամ Մեռելի Յենոք, կամ, լավագույն դեպքում — վորպես մի Համո Համբարձումովիչ — Մազուրի Համո... Ինարկե վոչ,

կան ամեն մի խելքը գլխին անձնավորություն — չեր կարող։ Զառանցանք չեր այդ քաղաքը, և վոչ էլ նրանում ապրողներն էլին զառանցանք. և, այո, կես ամենայն վճռականությամբ կարող եմ ասել, վոր վոչ վոք էլ դրանցից իրեն չեր համարում «նայիրցի», և վոչ էլ այդ քաղաքը, ուր ապրում էր ինքը — «նայիրյան» մի քաղաք։ Ուրեմն յոնս եմ հնարել այդ լեգենդը, սիրելի ընթերցող, վոր մոլորեցնեմ մարդկանց դատարկ գրույցներով, գուցե յոնս եմ հնարել, վորպես թուղթ մրոտող, անբան մի բանաստեղծ, վորին ես «Ֆամի բացող» պիտի անվանեք վարսավիր Վասիլը, լեթե այս գրությունս կարդաք։ Այո, Ի՞նչ «նայիրիա»։ Ցեվ ամենից առաջ. վիրտեղից մեղաքն ընկավ այդ անունը. ի՞նչ է նա նշանակում։

Սիրելի ընթերցող։ Ցնա չեմ հնարել այդ անունը և պարզապես չգիտեմ, թե ի՞նչ է նա նշանակում։ Գուցե «նայիրիա» նշանակում է ցնորք. ոչ իմանամ։ Գուցե նշանակում է՝ «անֆաս պոնիր» — ասված ինքը գիտեմ, գուցե, «նայիրիա» այն գարին է նշանակում, վոր տեսել է յերկրաչափ Ֆիտին իր այն նշանավոր յերազում։ Չգիտեմ։ Ցեվ ի՞նչ նշանակություն ունի վերջապես, թե ի՞նչ է նշանակում «նայիրիա»։ Նայիրին նայիրի է — պրծավ գնաց։ Պայմանավորվենք միայն, վոր դա, մի շարք այլ բաներ նշանակելուց բացի, մի յերկրի անուն է, ինչպես Սոդոմին — մարդու և... Ցեվ նորից — խոչընդոտ, սիրելի ընթերցող։ — Վիրտեղ է, վերն է այդ յերկիրը — կարող ես հարցնել դու հիմա, — և յես նորից կարող եմ ասել Ֆիրս կոխ, այսինքն շրվարած։ Շվարած վոչ թե այն պատճառով, վոր չգիտեմ այդ յերկրի տեղը, այլ այն հասարակ պատճառով,

վոր իմ հավաքած պատմական և սոխարհագրական տուրգ տեղեկությանց նայելով — այդ յերկիրը շատ թիչ և նմանը գոյություն ունեցող այլ յերկիրներին, ասենք — Արգենտինային, Չիլիին, Տասմանիային, Ռուսասանային, կամ Թեկուզ Հարիուսանին կամ Ալբանիային... Թիչ և նմանը վոչ թե իր աշխարհագրական դիրքով, բնակիչների կազմով, պետական սիստեմով նայլն, այլ... Հենց այս «այլությունն» և բանը, սիրելի ընթերցող։ Այս «այլն» և ահա, վոր ձեռնթափ և անում ինձ, քարից-քար խփում, խոչտանգում։ Բանն այն և, վոր այդ «յերկիրը», այդ չարաբաստիկ «նայիրին», ինչպես բանասեղծները են հաճախ ասում իրենց գերերկրային սիրուհիների մասին — և «կա և չկա»։ Կա, ինարկե, կա, յեթե վոչ թե ինչպես պիտի ապրեցին «չնոյալ» այդ յերկրում մի շարք ազնվիսի պատկանելի մարդիկ, ինչպիսիք են նուլն Գենիրալ Ալսբ, Ռսեի Նարիմանովը, Բան Արուբը, պ. Մարուհին, — վորը թվեմ։ Մարդիկ, վորոնց յերկրային գոյությունը, ինչպես տեսնում եք, վոչ մի դեպքում չի. կարելի, ինարկե, կասկածի յենթարկել։ Եվ, միևնույն ժամանակ, չկա, վորովհետև... յեթե նա յիներ — ապա ուրեմն ինչու նա պիտի անվանվեր «նայիրի» — այսինքն կրեր մի անուն, վոր դուք չեք գտնի՝ այստեղ և վոչ մի սոխարհագրական քարտեզի վրա։ Փորձեցեք մի նամակ գրել և հասցեագրել այսպես՝

«Ցերկիր Նայիրի—Գենիրալ Ալսին» —

տեսնք ձեր կհասնի։ — կարծում եք՝ մեր նկարագրած քաղաքը։ Սխալվում եք։ Ուրեմն ճանապարհին կմնա։ —Ցերևակայեցեք, վոր վոչ։ Եվ այստեղ և ահա հարցի

ամբողջ գաղտնիքը, սիրելի ընթերցող։ Ձեր այդպես հացեցագրած նամակը կդա և կընկնի ուղիղ — ինչ եք կարծում, Կա՞ru, Ցերեվա՞ն, Դիարբեքի՞r, Շապին-Գարահիսա՞r... իհարկե վոչ։

Այդ նամակը կգա ու կրնկնի ուղիղ մեր ամենածանոթ Համան Համբարձումովիչ Ասատուրովի— Մազութի Համոյի... ուղեղը... Ահա և ամբողջը։ Ցավ ահա թե ինչու, վնասի շարունակությանն անցնելով, մենք պետք է դիմենք հնում մանավանդ շատ ընդունված դրական մի պրիոմի, վորից այնքան խուսափում են արդի հեղինակները։ Ռենեսգենյան նատագայի նման մենք պիտի ձգտենք թափանցել սույն այս վնասի կենտրոնական անձնավորության ուղեղները. — առաջին հերթին, իհարկե, Համո Համբարձումովիչ Ասատուրովի — Մազութի Համոյի ուղեղը։ Այո։— Ամենից առաջ Մազութի Համոյի, վորովհետև նա յեր (ուղեղը և վոչ թե Մազութի Համոն), վոր, տարիներ շարունակ բոլոր նամանամն ուղեղների կատարյալ կատարելատիպը յիներով՝ վորպես առասպելական այն ցուլը, կրում եր իր ուղեղն յեղջյուրների վրա... յերկիրը նայիրի։ Երան, այո — Համո Համբարձումովիչ Ասատուրովի — Մազութի՝ Համոյի ուղեղին մենք պիտի դիմենք, յեթե ուզում ենք իսկական աղբյուրից հանել մեր այնքան ցանկացյալ ջուրը, — յեթե ուզում ենք իսկական ակունքից խմել կենարար հեղուկը մեր հավաքական, կամ իրա՝ Մազութի Համոյի տերմինոլոգիայով ասած՝ բազդային գոյությունը։

Այդ հանճարեղագույն ուղեղն ուներ հանճարեղագույն հատկություններ։ — Ամենից առաջ՝ մթթե հանճարեղագույն հատկություն չպիտի համարել այն զարմանալի հանգամանքը, վոր նա, այդ ուղեղը, Մազու-

մի Համոյի այդ ապարդիւնակ ուղեղը ապրիներ, դարեր շարունակ, հնամենի հնուց, կրում եր իր վերահիշյալ յեղցուրների վրա մի ամբողջ յերկիր, և այն ել այնպիսի մի ամենգերական յերկիր, ինչպիսին եր յերկիրը Նայլի։ Հասկանում ենք՝ նրա, այդ «Լույսիս կառավարիչ Համո Համբարձումովիչի այդ գերերկրային ուղեղում, ինչպես մեր յուրաքանչիւրի վրան հասածի վրա, անդամալուծած կայրն—գյուղեր ու քաղաքներ. ապրում ելին մարդիկ այդ գյուղերում ու քաղաքներում. ապրում ելին—ամենից առաջ հենց ինքը, Մազութի Համոն, ապա Գենեռալ Ալոշը, բժիշկը, Ռաֆի Նարիմանովը, Անգիմա Բարսեղովնան և հազար-հազարավոր ուրիշ-ուրիշները. ապա, քայլում ելին ուղղակին քաղաքներում, գնում ելին գործի և վերադառնում ելին գործից, ուտում ելին և արտաքնոց ելին գնում.—մի խոսքով՝ այն ամենը, ինչ վոր կապված և մարդկային կյանքին, ինչով վոր կենդանի յե այդ կյանքը։ Այդ նրանց թվում եր միայն, վոր իրենք, ասենք, քայլում են Լորիս-Մելիքյանով. և յապես նրանք վոչ այլ ինչ ելին անում, քան յերեքային տատանումներ առաջ բերելը Մազութի Համոյի ամենգերապարդիակ ուղեղում. կամ Մազութի Համոյի ուղեղից ահած դեպի Լորիս-Մելիքյանը՝ մրում ելին այնտեղ դարերի խայտառակությանը գամած, սավերալին մի կյանք։ Ցավ վոչ միայն նրանք, այլև հազար-հազարավոր ուրիշ-ուրիշները. պ. Ադամաբեգը, ճանրավաճառ Կոլոպուտյանը, Հաջի Ռենիկ նեֆենդի Մանուկոֆը, Կլուբի Սեյմունը, Քոռ Առուրը, բոլորը, բոլորը,—և ամենից առաջ մեր սուրն այս վերապում այնքան ճանրամասն նկարագրած բոլոր քաղաքացիք, նրանց կենցաղը, գործնական յեռուզեռը, առ-

անին առորյան. մի խոսքով ասած՝ ամենքը և ամենինչ նայիրյան այդ քաղաքում վոչ այլ ինչ եր գուցե, լեթե վոչ Մազուրի Համոյի տիեզերապարփակ ուղեղի յեղկ արտացոլումը, ուղեղային մորմոքը միայն — ուղեղային խաղը: Ցեվ մի՞թե նրա, Մազուրի Համոյի հանճարեղագույն ուղեղը չՊր ծնել այդ քաղաքն իր բոլոր հրաշքներով և հրաշալիքներով, ինչպես յելել եր հնում հունական Զեվսի ասուվածային գլխից իմաստության ու գեղեցկության գերագույն դիցուհին՝ Աթենաս-Պալլասը: Այո՛ Այլապես վոնց, վո՞ր տեղից պիտի յելնելին և քարակերա վեհությամբ ապրեին դարեր—թեկուզ հենց Վարդանի կամուրջը, բերդը, Առաքելոց յեկեղեցին... Այդպես եվ յես ու դու, ընթերցող. մեզ համար քայլել ենք շարունակ փողոցից-փողոց, մտել ենք վարսավիր Վասիլի վարսավիրանոցը և Տելեֆոն Սերոյի սրճարան-ճաշարանը, վորի ցուցանակի վրա գրված է՝ «Զայ — Ղանվի — Ճաշարան, Սերոակ Ֆալիանց» ապրել ենք, մի խոսքով, իբր թե յերկրային աշխարհաքնակ կյանքով, և չենք եվ իմացել, վոր իլլյուզիա յե այդ բոլորը, ուղեղային մորմոք,—վոր այդ ամենը վոչ թե առասպելական մի ինչ վոր խղճուկ Մայայի շղարշն է մեր աչքերի վրա, այլ այդ ամենաասվորական «Լույսի» կառավարիչ Մազուրի Համոյի, այդ Համա Համբարձումովիչ Ասատուրովի ուղեղային մեռեր — վոր մեր ամբողջ կյանքն իր «տակով-վրայով» վոչ այլ ինչ է յեղել, յեթե վոչ ճիշտ վոր — «ուղեղային մորմոք» — սրտի հիվանդություն... Այո՛ Մազուրի Համոյի հանճարեղագույն ուղեղի զառանցանքն եր այդ քաղաքն իր «տակով-վրայով»—և մենք, սիրելի ընթերցող, տարիներ շարունակ ապրել ենք Մազուրի Համոյի ուղեղից ստեղծած այդ

զառանցանք-քաղաքում, ապրել ենք զառանցանքում, վորպես «մեր տանը» — և մենք այդ չենք իմացել, պլխի չենք ընկել, չենք զիտակցել։ Ցավ դուռ, ընթերցող, ավելի քան սխալված կլինես, եթե կարծես, վոր սուրն իմ այս պոեմանման վեպում ես ցանկություն եմ ունեցել նկարագրել իրապես գոյություն ունեցող մի քաղաք, պատկերել այդ քաղաքի ներկայիս բնակիչներին, վեր հանել ինչ-վոր չտեսնված «տիպեր»։— Այդպիսի բաներ ես ներքնք ել չեմ մտածել, ընթերցող, և չելի յել կարող մտածել։ Իսկ ինչ վերաբերում է այն, առաջին հայացքից կարծես թե ինձ մատնող, հանդամանքին, վոր ես քանիցս, սկզբից և ետ, խոսել եմ այդ քաղաքի և նրա բնակիչների մասին, վորպես շատ սովորական, միանգամայն հասարակ գոյության մասին, — ինչ վերաբերում է դրան, սիրելի ընթերցող, ես այստեղ հարկադրված եմ ասել, բացե ի բաց խոստովանել, վոր ես խաբել եմ քեզ, յուղել եմ գլուխդ, ինչպես խաբել և ինձ նաբիները շարունակ, Մազութի Համոն, ինչպես խաբել է և քեզ, միևնույն է՝ ապրել ես դու թե վոչ մեր նկարագրած քաղաքում. խաբել է, և մշուշ է փռել աչքերիդ—ես իմացել։ Այո, ընթերցող, զառանցանք եր այդ քաղաքը, ուղեղային մորմոք— և կար, գոյություն ուներ, թվում եր, թե ապրում է ներկայիս — քանի կար, կենդանի ես եր դեռ Մազութի Համոն, քանի փռում եր դեռ որերի և տարիների վրա իր ուղեղային շղարշը Համո Համբարձումովիչ Ասատուրովը – Մազութի Համոն։ Ել ինչ «տիպեր» կամ «հերոսներ» — և ես ել չգիտեմ, թե ել ինչ զահրումար... Նրան, միայն նրան, այսինքն վոչ թե Մազութի Համոյին, այլ նրա հանճարեղագույն ուղեղին եր, այն,

պարտական նայիրյան այդ քաղաքն իր յերկրային գոյությամբ — և առանց նրա, այսինքն վոչ թե Մագուքի Համոյի, այլ նրա ուղեղի, չեր կարող գոյություն ունենալ, անգամ մի յերկվայրկյան տալով վոչ միայն նայիրյան այդ քաղաքը, այլև ամբողջապես հենց ինքը — յեռկիրը Նայիրի: Ջնա հավատում, Նայիրը շուրջդ ասա. ուր և մեր նկարագրած քաղաքը, ուր են նրա բնակիչները: Ո՞ւր են Մեռելի Ցեղոքը և Տղեղոն Սերոն... Ո՞ւր են, ուր են, վերջապես, Վարդանի կամուրջը և Առաքելոց յեկեղեցին... Չկան, ծուխ են դարձել, ցնդել են ճշուշում. դարձել են մոխ ու հիշատակ: Ինչու—Վորովհետև չկա, այլևս ցնդել և ճշուշում Մագուքի Համոյի ուղեղը. — չկա. մոխ և դարձել. դարձել և ճշուշ ու հիշատակ:

Իսկապես վոր հանճարեղ կարողություններ ուներ այդ ուղեղը, զորավոր կարողություններ: Բավական են, կարծեմ, վերևում ասածներս միայն, վորպեսզի հասկացողություն կազմվի այդ հանճարեղագույն ուղեղի կարողության մասին. բայց, արեք տեսնեք, վոր յես ամենակարևորը և ամենազարմանալին դեռ չեմ հիշատակել, ամենաանբնականալին: Մենք ասացինք, վոր այդ զարմանալի ուղեղի վրա յեր կանգնած յերկիրը Նայիրի, վորպես հնում աշխարհն՝ առասպելական ցուլի յեղջյուրների վրա. բայց ինչի՞ վրա յեր կանգնած ինքը, այդ ուղեղը — ահա ամենաանբնականը: Ինչով եր սնվում հենց ինքը, ինչով եր կենդանի այդ ուղեղն ինքը—ահա հարցը: Ցավ այս հարցին և ահա, վոր մենք հարկադրված ենք տալ մի ամենաանսպասելի պատասխան, ամենաանբնականալի:—

—Նա, Համո Համբարձումովիչի այդ զարմանալի ուղեղը կանգնած էր—յերեակայում եք—ճենց իմմի իր վրա... Ուրիշ վոչինչ։ Ջա՛ս հավատում.—իրենի՛ց հարցրու.—այսպես եր հավատացնում ինձ իմմը, այսպես եր համոզված Վասոդյանը,—ավելին՝ այսպես եր համոզված և ամբողջ «Ընկերությունը». ո՛, սա ամբողջ մի փիլիսոփայություն եր, որքանի ընթերցող,—ամբողջ մի, լեթե կարելի չե այսպես ասել՝ տիեզերական ուղեղասիստեմ... կանգնած եր, ու բա՛սա, պրծավ գնաց. ուզում ես զարմացիր, ուզում ես՝ հիացիր։ Կար, գոյություն ուներ և ունվում եր—ճենց իմմի իրենով—ահա թե ինչ։ Կար, գոյություն ուներ և աշխատում եր, անխոնջ ու մշտընջենական, ինչպես ինքը բնությունը, կամ, ավելի լավ և ասել՝ որպես մի իսկական «պերպետուում-մոբիլե» դեքմանական հայտնի դիտնական Հելմհոլցի նշանավոր թեորիան միանգամայն ժխտելով՝ ապացուցում եր իր կենդանի որինակով, որ նման մի ինքնաշարժ մեքենա վոչ միայն հնարավոր և սկզբունքորեն, այլև կա, գոյություն ունի և կարող և աշխատել՝ ինքն իրեն սընելով զարեր ու զարեր, մահանալ ու կյանք առնել նորից իր սեփական անյունից, որպես յեգիպտական մի Ֆենիքս-թռչուն։ Այսպիսի՞ ահա ինքնասնուցց մի թռչուն, բայց ավելի լավ և ասել՝ «պերպետուում-մոբիլե» եր Համո Համբարձումովիչի ուղեղը. ինքնաշարժ մեքենա, որ, ինչպես ասացինք, ինքն իրեն սընելով՝ դուրս եր թռչում, հանում եր շրջանառության անսպառ քանակությամբ—վոնց ասենք... նրա, ազգային յեռանդ (եներգիա), որով, միմիայն որով, կանգուն եր գոռ, չեր հավասարվել հողին, Ասորիի կամ Բաբելոնի նման, յերկիրը հնամյա—հազարամյա Նայի-

ըին։ Կարծում ենք, վոր հենց նրա, Համո Համբարձումովիչի պերպետուում մոբիլանման այդ ուղեղն եր ահա աչքի առաջ ունեցել մեր սիրելի, այնքան վաղաժամ մահացած պոետը՝ սույն տողերը գրելիս.—

«Եգիպտական բուրգերը փոքի կը դառնան՝
Արեվի պես, յերգիր իմ, կվառվես վառման...»։

Այսպես ենք կարծում, ընթերցող, և մենք հիմք ունենք այսպես կարծելու, վորովհետև նույնը, ճիշտ նույնը, բառացի նույնն եր մտածում և ինքը, նույն ինքը Մաղուքի Համոն, վորին մենք վերևս յերկրորդ մասի վերջում կայարանում կանգնած թողինք՝ հայացքը նալիրյան հեռուն, ուր հեռացավ գնացքը՝ «նայիրյան ուժերով» բեռնավոր։ Հենց նույն այդ դաշն ու ազնվական, տխուր և ժպտաթախիծ զգացմունքն եր տիրում Համո Համբարձումովիչի սրտում, յերբ նա, վայրկյանի լրջությունից ազդված, կայարանից քաղաք եր վերադառնում՝ վոչ թե, ինչպես կարելի յե կարծել, ընկ. Վառոդյանի ուղեկցությամբ, այլ մենակ, մեն-մենակ, տխուր ու մտախոհ՝ սեփական, այսինքն «Լույսի» տեղական գրասենյակին պատկանող կառքում ընկողմանած։

Մենակ, մտախոհ, տխուր ու ժպտաթախիծ զգացմունքներով լցուն՝ Մաղուքի Համոն կայարանից վերադառնում եր քաղաք։ Յեվ կայարանից մինչև բնակարանը նրա, Մաղուքի Համոյի աչքերը նույն այն ժպտաթախիծ արտահայտությունն ունեցին, ինչպիսին, ինչպես հիշում ե ընթերցողը վերևս յերկրորդ մասի վերջից՝ ունեցին նրանք (Համո Համբարձումովիչի աչքերը) կայարանում։ Այդ աչքերի ներսում դեռ գնացքն

եր, այդ աչքերի ներսում դեռ հեռուն եր գնացքի՝ սահմանի այն կողմը. — Համո Համբարձումովիչի աչքերը չեկին տեսնում Լորիս-Մելիքյանի, այդ չարչիական փոքրոցի ցածրիկ խանութները։ Համո Համբարձումովիչի աչքերում, աչքերի ներսում, նա յեր, ըղձալին ու յերազալը, — յերկիրը Նայիրի։ Գնում եր. փողոցի փոսերից, քարերից յելևեջելով, գնում եր կառքը «Լույսի» գրասենյակի։ Համո Համբարձումովիչն ընկողմանել եր կիսահուշ։ Որորվում եր, Համո Համբարձումովիչի նստուկի նման, կառքի ցնցումներից վեր ու վար յելևեջելով, որորվում եր Համո Համբարձումովիչի ուղեղում — յերկիրը Նայիրի։ Շինվում եր. Համո Համբարձումովիչի նստուկի նման՝ նստման կես եր փնտռում, տաճիլի գոյավիճակ — Համո Համբարձումովիչի ուղեղում յերկիրը Նայիրի։ Փնտռում եր, բայց չեր գտնում. որորվում եր, ինչպես աշխարհը յերբեմն առասպելական այն ցուլի յեղջյուրների վրա. որորվում եր, յելևեջում եր անհանգիստ, յելք եր փնտռում. — Համո Համբարձումովիչի ուղեղից սահելով՝ դեպի յերկրայինը, դեպի գոյացման հեռուները եր ձգտում, դեպի սահմանի այն կողմը — յերկիրը Նայիրի։ Մտածում եր՝ «Վո՞ւ ե Նայիրին» — ու շինվում եր ուղեղում, յելնում եր գարերի մշուշից, հառնում եր Համո Համբարձումովիչի ուղեղից, վոր նորից իրականանա — ուր, վո՞ւռեղ սակայն — վո՞ր ափերում... Կանգնում եյին, գարերի մշուշից, զառանցանք յելած, շինվում եյին Մաղութի Համոյի ուղեղում — քաղաքներ ու վոստաններ. յելնում եյին՝ Վանը, Բիթլիսը, Մուշը, Երզրումը, Սվազը, Դիարբեքիրը — վեց վիլայեթ։ Նայիրին եր. հին ու հազարամյա. հառնում եր, կյանք եր առնում, շին-

վում եր Համո Համբարձումովիչի ուղեղում՝ գեպի գալիքի զուռանցանքն եր ձգվում։ Մի հանդամանք սակայն ստեղծագործական այդ նվիրական ժամին մրնում եր անորոշ. Ճուում եր, ավելի լավ ի ասել, անուշադիր. — Համո Համբարձումովիչի ուղեղի տեսողության դաշտից կարծես դուրս եր Ճուում, կարծես թյուրիմացաբար հաշվի չեր առնվում — մի խոշորագույն հանդամանք — յեթե միայն «հանգամանք» կարելի լինի համարել մեր ճկարագրած քաղաքը, վարում ապրում եր հենց ինքը, Մազուրի Համոն: Նման եր, յեթե անպատվաբեր չե այդպիսի համեմատությունը, — Նարա-Նդդին ճոճայի հայտնի առակին. Մոլա-Նասր-Նդդինի նրման՝ Համո Համբարձումովիչը մոռացել եր, կամ մոռանում եր հաշվել... իրեն, կամ — իր նստած յերկաթականգ քեռուն, այսինքն — ճայիրյան այդ քաղաքը... Հասկանո՞ւմ-եք՝ կյանքի ու մահու այդ ճակատագրական ժամին Համո Համբարձումովիչի տիեզերապարփակ ուղեղը կարծես մոռացել եր ամենաբյականը — մոռացել եր այն, ինչ, ինչպես ասում են՝ իր, Համո Համբարձումովիչի, քի տակ եր զգվում: Գուցե և չեր մոռացել, բայց... Բայց փասաը Ճուում եր փասա. և այդ փասան այն եր, որ՝ Համո Համբարձումովիչի ուղեղում, ուր շինվում եր, յեղնում եր տարիների փոշուց ու ձգվում եր գեպի յերկրային, գեպի աշխարհի յերկրային հեռուն, յերկիրը նայելիր, — այդ ճակատագրական ժամին բացակայում եր վոչ միայն այդ քաղաքը, ուր առաջին հերթին ապրում եր հենց ինքը, Մազուրի Համոն — այլև ամբողջ սահմանի այս կողմը. պատկերացնո՞ւմ եք՝ ամբողջ սահմանի այս կողմը. կարծես, ջընջել եր չարաբաստիկ մի ձեռք Համո Համբարձումո-

վիշի տիեզերաշին ուղեղից։ Եվ Համո Համբարձումովիչը — վոչինչ. չեր անհանգստանում։ Ինչպես, հասկանում եք, բիրդին, չնայած Վարդանի կամուրջին և Առաքելոց յեկեղեցուն, չնայած հին ու հնամենի բոլոր այդ նայիրյան հրաշալիքներին — Համո Համբարձումովիչի տիեզերական ուղեղը մի տարորինակ համառությամբ մնաց եր առնում, ասես համարում եր չեղյալ ստեղծման այս կողմը. — ո՞, գիտեր, հասկանում եր Մազութի Համոն. վոր այստեղ չե, վոր իր հանճարեղագույն ուղեղից սահելով պիտի միս ու մարմին առներ, կերպավորվեր հաստատ, գոյանար յերկրային — յերկիրը Նայիրի . . . . . .

. . . . . .

Թող չկարծվի սակայն, վոր Համո Համբարձումովիչը միամտաբար եր այդպես մտածում։ Վոչ. — այդպես մտածելու համար Համո Համբարձումովիչի ուղեղը, ինչ խոսք, վոր ուներ հարդեղի պատճառներ. նման պատճառները փոլիտիկոսների բարբառում կոչվում են՝ բաղմակաց պատճառներ . . . . . .

. . . . . .

Բայց և այնպես, ընթերցող, — ով իմանա։ Այնպես էլ Համո Համբարձումովիչի ուղեղը և հենց ինքը, Մազութի Համոն — ինչ իմացար։ Եվ այն էլ — ճակատագրական այն որը։ Ասում ենք ճակատագրական վորովհետև այդ որը, ի բաց առյալ բոլոր վիրահիշյալ գեղքերը — Համո Համբարձումովիչի կյանքում, ավելի լավ է ասել՝ Մազութի Համոյի ուղեղում կատարվեց և մի այլ, ավելի քան նշանակալից, գերճակատագրական — զմոլք ասեմ, չգիտեմ, — թե անբացատրելի մի տիեզերացնցում, վորի հետևանքով տարորի-

նակ մի տեղափոխություն կատարեց Համո Համբարձումովիչի ուղեղում... յերկիրը Նայիրի: Բայց այս մասին արդեն հարկավոր է մանրամասն խոսել։

Համո Համբարձումովիչը, ինչպես ասացինք, կայարանից վերադառնում էր տուն։ Ուղեղում — ղե յՇրը էր Համո Համբարձումովիչի ուղեղն իրը յեղել. ուղեղում, կրկնում ենք վերջին անգամ, — Նայիրյանն էր, հավիտենականը. ուղեղի մշանջենական յեղջյուրների վրա որորվում էր, ծանր, — յերկիրը Նայիրի։ Այդպես էլ հասավ իր բնակարանը և անցավ իր առանձասենյակը. առանձնասենյակում նստած էր իր անդուզական դուստրը — Սեվայյա Գրիմադոնցան։ Սևաչյա Գրիմադոնցան արտասվում էր՝ գլուխը ձեռքերի մեջ առած՝ արմունկները գրասեղանին։ Մոտեցավ. գրկեց զատեր գլուխը Մազութի Համոն. ուղեղում Նայիրյանն էր դեռ և վոչ անձնականը. ուղեղի յեղջյուրների վրա դեռ նստած էր, ծանր, յերկիրը Նայիրի։ Մոտեցավ. ձեռքը, բնազդաբար, իջավ ցնցվող ուսին Սևաչյա Գրիմադրոնայի. Սևաչյա Գրիմադոնցան խոսելու փորձերն արցունքոտ ցուցամատով ցույց տվեց մոր ննջարանը Մազութի Համոյին։ — «Գնա՛ այն տեղ» — ասաց արցունքոտ ցուցամատը Մազութի Համոյին։ Համո Համբարձումովիչը կարծես զգաց, հասկացավ կարծես Մազութի Համոն քստմնելի մի բան. ուղեղում, ուղեղի յեղջյուրների վրա, յերերաց, անհանգիստ, յերկիրը Նայիրի։ Համո Համբարձումովիչը զգույշ, ինչպես գողը, մոտեցավ Անդինա Բարսեղովնայի ննջարանին։ Կռացավ, բանալիի ծակից ներս նայեց, Անդինա Բարսեղովնայի ննջարանը, Մազութի Համոն. որորվեց,

ուղեղի յեղջյուրների վրա թափրտաց անհանգիստ յերկիրը նայիր։... Որտրվեց, թափրտաց անհանգիստ։ — Նայիր յերկիրը, ցատկելով ուղեղի յեղջյուրների վրայից, ցատկելով ուղեղից — նատեց Համո Համբարձումովիչի ականջների բուսած... պոզերի վրա։ Ցեվ այդ ատրտրինակ-յերկարը, հոր ականջներից ընտանեքար բուսած պոզերի արանքից, Մազութի Համոլին գաղտագողի մոտեցած, նրա յեռանը շնչատպառ կուացած, Սեսչյա Պրիմադոննան տեսավ..... մազերը, կրծնակը և սպիտակ ցստուկը Խաղաքի պարեսի (բարձրահատակ սղալի), վորին, նկարչական մի շքեղ կոնտրաստ կազմելով, քնքուշ փաթաթվել եյին պղնձագույն սուլֆիներն Անգինա Բարսեղովնայի՝ իրա, Սեսչյա Պրիմադոննայի, մոտ — Համո Համբարձումովիչի անդուզական կողակցի . . . . . .

. . . . . .

Այս Վիրն եր — «Նայիրին»...

Նա այնտեղ եր — Համո Համբարձումովիչի ուղեղաբնատանական յեղջյուրներին... Ներողություն՝ պոզերին նատած անում եր, անում եր նրան Համո Համբարձումովիչի ուղեղը, վորպես մի իրականացած էպիդեմուում-մոբիլիս. գերմանական հալանի գիտական Հելմհոլցի նշանավոր թեորիան հերքելով՝ անհատնում յեռանդ, իրա տերմինոլոգիայով ասած՝ ազգային եներգիա յեր մատակարարում իրենց ու ամենքին։ Բայց այստեղ հարկավոր և արդեն, ինչպես ասում են՝ «փաքագծերը բանալ։ Հարկավոր է ասել, վոր «Համո Համբարձումովիչի ուղեղ» ասելով պետք է մատամորատես այն հասկանալ (մենք մոտավորապես այն ենք հասկանում), ինչ վոր հասկանում են իդեալիստ փիլի-

տոփանելիս վոմանք «յեռ» ասելով. — «Տիեզերական հոգի» — ավելի գեղեցիկ, իհարկե, ճայիրյան մասնաբաժ: Իհարկե, Մաղուքի Համոյի ուղեղն եյապես մի մասնիկն եր միայն Կենտրոնաուղեղասարդի, Նայիրյան այդ «տիեզերական հոգու» վոր շուտով, շուտով, իր դիալեկտիկական զարգացման սինթեզին հասնելով՝ պիտի իրականանար որերում ու տարիներում, վորպես հազարամյա ճայիրա-արքայություն: Նրա, այդ «տիեզերական հոգու» (Նայիրյան մասշտաբով) գերագույն սուբստանցիան եր — Ընկերությունը», այսինքն Կենտրոնաուղեղասարդը, և այդ «տիեզերական հոգու» (Նայիրյան մասշտաբով) մի մասնիկն եր ահա Համո Համբարձումովիչի ուղեղը՝ տեղական սուբստանցիան: — Ցեվ այդտեղ եր ահա Նայիրին, Համո Համբարձումովիչի այդ հանճարեղագույն ուղեղում. Այդտեղ եր. ցինվում եր այդտեղ: — Լրացել եյին որերն ու ժամանակները. ուղեղային արդեն յերկրային պիտի փոխվեր. ուղեղայինը պիտի իրականանար:

Ցեվ այդ իրականացումը, ինչպես տեսանք, սկսվեց բավականին տարորինակ, սկսվեց... արմատից: Առաջին հերթին, ինչպես տեսանք, արմատը, այսինքն Համո Համբարձումովիչի ուղեղային յեղջյուրները, այնքան անապատելի կերպով, փոխվեցին — ընտանեկան ամենասովորական... պոզերի: Բայց — «Ո՞վ չունի» — մտածեց Համո Համբարձումովիչը, մտաբերելով Արամ Անանանիչին, գավառապետին իրան, — հաղար-հաղարին. Մի ժամ չանցած՝ մոռացավ՝ չեղյալ համարեց այդ ամենը Համո Համբարձումովիչը. տեղ չկար ուղեղում անձամբկանի համար. ուղեղում ամենքրականն եր, Նայիրյանը: Ինչ. կամքի յերկաթե ձեռքով սրբեց ու-

գնդից անհաճո միջադեպը. յերազում — գնացին եր՝ նա-յիրյան ուժերով բռնավոր. — յերազում թռչում եր գնացքը... անկարելի հեռուն: Բայց հաղորդ առավոտ, յերբ դուրս յելավ անից Համո Համբարձումովիչը և, կառք նստելով, ուզում եր «Լուսնի» գրասենյակը գնալ — անապատնի կերպով կառքը դշարժվեց. ձիերը, քարացած նիոբեների նման, տեղերում մնացին։ «Ի՞նչ կա» — հարցրեց Համո Համբարձումովիչն անհանգստացած. և դեռ չեր լսել կառապանի մենթենթությը, յերբ նրա, Համո Համբարձումովիչի ուղեղից սանելով խուժեցին փողոցը, կանգնեցին իրարանցած... Համո Համբարձումովիչի ուղեղա-ընտանեկան յեղջերա-պողերը. փողոցի մայթերից ձգվեցին դեպի ինքը — կենդանի յեղջյուրներ, բազմագլուխ պոզեր։ Ցավ ահա՝ հազիվ եր դուռը դուրս յերկարել կառքից — շրջապատեցին, լեղու առան հանկարծ այդ մարմնավորված յեղջյուրները, — ներողություն՝ պոզերը։ «— Աղա՜, մզի տե՜ն-ն՜ղ, մզի խա՜-ա՜-ա՜ց, մզի խամամ՜ց, մզի խամամ՜ց, մը՜զի՜ — խա՜-ա՜-ա՜-ա՜-ա՜ց...» — խոսեցին բազմաձայն ու բազմագլուխ, ինչպես յեղջյուրները՝ այսինքն՝ պոզերը։ «Վո՞rտեղից եք» — մեքենայաբար հարցրեց Համո Համբարձումովիչը, բնազդորեն, յերևի, գլխի ընկնելով, վոր ինչ-վոր առնչություն պետք և լինի դրանց և իրա, այսինքն Համո Համբարձումովիչի, ուղեղա-ընտանեկան յեղջերա-պոզերի մեջ։ «—Վո՞rտեղից եք» — հարցրեց Մազութի Համոն։

«—Ինա-սե՜-նա՜, Բա՜-սե՜-նա՜,— սե նա» — խոսեցին հազար-բերան ասին, խուժեցին ուղեղը։ «Դադրեցեք եք, սահմանեն են փախե» — պարզաբանեց կառապանը Մազութի Համոյին. խռնվեց. խառնվեցին իրար. ուղե-

ղից սահելով յետ՝ նորից Համո Համբարձումովիչի ուղեղը խուժեցին յեղոյլուրներն ու պոզերը. ուղեղում, հաստատ ու մարմնավոր, Նայիրին եր արդեն—յերկրայինը.—կառք, կառապան, բարձրաճառակ սպա. Անգինա Բարսեղովնայի պղնձագույն սուսուրները—գաղթականներ... Բասեն:

Ձեռքը քաշում եր կառապանի թևից։ Կառքի մեջ—հասակովը մեկ կանգնած—արդեն «Լույսիս գրասենյակն» եր գնում Համո Համբարձումովիչը.—ուղեղից յերնելով, արդեն դիմավորում եր նրան գրասենյակի դռներում ընկ. Վառոդյանը՝ փափախավոր . . . . . .

. . . . . .

Ցերկուշաբթի յեր. հաղար ինները հարյուր տասնչորս թվականի դեկտեմբերը։

Ցեվ այսուեղից և ահա, վոր, կարծես Մազուրի Համոյի ուղեղից սահելով, կերպավորվելով աշխարհում, վորպես Մազուրի Համոյի ուղեղից յելած առանձին զատանցանք՝ գլորվեցին որերը, տխուր ու աղետաբեր. գլորվեցին և իրականացան 1914, 15, 16 թվականները—յելան, տեսիլանման, հանճարեղազուն այդ ուղեղից և իրականացան այնտեղ, սանմանի այն կողմը, այնտեղ, ուր պիտի հառներ տարինների մուժից յերկիրը Նայիրի, այնտեղ, ուր հեռացավ գնացքը՝ «Նայիրյան ուժերով» բեռնավոր։—Իրականացան այդ տարիները, դաժան ու անկարելի, այնտեղ—Վանում, Բիբլիսում, Մուսում, Դիարբեքիրում,—այնտեղ—Երզրումում, Սվազում, Ցերզնկայում,—այնտեղ—Գարահիսարում... Անապատում յելած մի բաժի նման՝ յելավ—գիտնականվեց, վեր!ին պատրանքով շրջավորված հնամյա լեռները,

գեռնահարվից — արդյո՞ք ընդմիտս... Ու մնացին — դիեր, դիեր, դիեր, — առանին զառանցանք։ Ու մնացին — ավերակներ։ Ու մնաց... Մազութի Համոն՝ նալիրյան այդ քաղաքում կանգնած կանդանի Նալիրի. վորպես հավիտենական պերպետուում մոբիլե, վոր ինքն իրեն մնելով, անապատ քանակությամբ ազգային յեռանդ և հղանում, շնչավորելով հավիտենացածը՝ մի՞թե անկարելի... Ցնվ քաղում դեպքեր ու պատմություններ յեղան մեր նկարագրած քաղաքում, բայց այդ բոլորը մնան թողնում ենք մի կողմ, թողնում ենք... դարերին։ Գլորվեցին, ինչպես ասացինք, 1914, 15, 16 թվականները, գատարկվեց ու ամայացավ այդ մռայլ տարիներում յերկիրը Նալիրի,—բայց, ինչպես հայտնի յե քեզ, ընթերցող, պատահեց այնպես, վոր «ռուսը» կամ, ինչպես մեր նկարագրած քաղաքի բնակիչներն ելին ասում՝ «սախը» գրավեց յերազյալ վայրերը, հասավ, ինարկե հասավ, Նրզերում, բայց վոչ թե «յոթը» որում, ինչպես Մազութի Համոն ելը գուշակում,՝ այլ անհամեմատ ավելի յերկար ժամանակամիջոցում։ Բայց մի թե այս և հարցը, ընթերցող։—Ո, վոչ. ինարկե վոչ։ Գոռոի արժանք չուներ այդ հարցը, մի ինչ-վոր քաղաք գրավելու ժամանակամիջոցը սխալ գուշակելու խնդիրը, Մազութի Համոյի համար.—զինվորական չեր Մազութի Համոն և վոչ էլ ստրատեգ, այնպես վոր նրա հաշիվներում պատահած այդ փոքրիկ սխալը, այդ ինքնին չնչին հանգամանքը, ապացուցում ելր ամենից առաջ իրեն, Մազութի Համոյին, և ապա «Ընկերությանն» բոլոր մնացած անդամներին, վոր «ադեսնիրիա հարցում միանգամայն անմեղ և ինքը, Մազութի Համոն, ինչպես և «Ընկերությունը»։ Ցնվ ճիշտ վոր. ինչու հնարավոր չեր Երզերումի գը-

բավումը գոթո որից. ով եր խանգարողը։ Ո՞վ կար դեմը կեցած, ինչ զորավոր ուժ. ռազմի ինչ կարողություն... Ծիծաղելի չեր, դառը ծիծաղ եր հարուցանում ինչպես Մազուքի Համոյի իրա, այնպես և ՀՇՆԿԵՐՈՒԹՅՈՒՆ մյուս ազգեցիկ անդամների, որոնում այդ անհասկանալի ան հեթեթությունը։ Հասկանում եք. Սոխը տասնչորս միլիոնանոց բանակ ունեցող այդ տիզերակալ Արջը, չեր կարող լորենուկ մի խողաք վերցնել յոր որվա ընթացքում... Ցեվ սա այն ժամանակ, յերբ դեմը կեցողը — Զառամյալն եր, Հալիֆեանական Հիվանդը, Մահամերձը... Թափթփուկ հորդաներով կեցել եր զորավոր Սոխի հանդեպ, անգամ ջարդում եր ու քշում, արի ու հրի չեր մատնում յերկիրը Նայիրի և վոչինչ. կարծես չեր եկ անհանգստանում Սոխը, և չեր եկ վրդովվում... զրավոր խոստումներ տվող Բարձրագույն Ինստանցիան... Մի բան կար թաղված այս ամենի յետևը, և Մազուքի Համոն ավելի քան հասկանում եր այդ բանը. հասկանում եր, ինարկե, և ՀՇՆԿԵՐՈՒԹՅՈՒՆԸ, բայց՝ ինչով, ինչով-եր մեղավոր Մազուքի Համոն, ինչով եր մեղավոր ՀՇՆԿԵՐՈՒԹՅՈՒՆԸ։ Ցնկան, աշխարհի չորս կողմից հավաքվեցին նայիրցի ռազմիկները. արին, ինչ-վոր կարող եյին անել ավելին արին. իրենց մայրերի ու զավակների նավիկյալ արյունը բերին ի նվեր նենգավոր Սոխի փրկարար առաջախաղացումին. և ինչ — ասար, նենգ, գեշնամարտ գավառանությունն եր հատուցումը՝ ավելված Նայիրին... Իսկ ճի՛ն, վոր, լպիրշ ու լրբաբար վախկոտ-վախկոտներ, թալանչիներ ու ավազակներ հայտարարվեցին նայիրցի ռազմիկները, և այդ ատոր սոխարի կողմից խայտառակության ալանը գամվեցին ամբողջ աշխարհի առաջ — ի տրիտուր այն մեծ ու ճերատական ոգնության,

վոր հացրին Նայիրյան ազգիկները սոխերի վոչխարային բանակին... *Ամոթ եր, լիսի գամանություն* — սոխերի *կողմից, իսկ «Ինկերությանն» և Նայիրյան բանակի կողմից — հերոսական պայքար, ազատագրության գաղափար,* արնաակաս կոիվ։ — *Ո՞վ, ո՞վ վերցրեց Վանը, յեթե վոչ՝* Նայիրյան բանակը. *ո՞վ վերցրեց նույն* Երզրումը... «— Արիկանե՛ր, լրի՛ր. դավանանե՛ր» — *փրփուրը շրթունքներին վորոտում եր հանախ, ձեռքը սեղանին խփելով.* Տեղական Կոմիտեի *Ներսերին, Մազութի Համոն.* — «Վո՛չ. եկ յես սոխասեր չեմ, եկ չեմ կարող հանդուրժել դրանց այդ լկտի վերաբերմունքը» — *գոռում եր, փրփուրը բերանին, Մազութի Համոն,* — *և ապա գնում եր գամառապետի բնակարանը, ուր հանգստանում եր մի քիչ, հանգստացնում եր ջղերը* Ազրիպինա Վլադիպոլսկայի, *իր անգին կողակից* Անգինա Բարսեղովնայի, *քաղաքի պարեսի* (բարձրագույն ապայի) *և իր անդուզական գտեր՝* Սեմայա Պրիմադոնիայի *հետ՝* «դուռաչկի» *խաղալով։*

Չեր վհատում։ — Կենտրոնատեղեպատարդի *ուղղությունները յենթակա ու հլու՝ որերի լրացմանն ու* արյան *հատուցմանն եր սպասում Համո Համբարձումովիչի ուղղը. սպասում եր, վոր համաշխարհային պատերազմը վերջանա և հաշտության սեղանին նրանն ազգերն ու ժողովուրդները. գիտեր, համոզված եր նա, վոր այն ժամանակ արդեն կիրականանա յերազյալը, կկատարվի անխուսափելին, կթուչի, անգոյության գիրկը կգլորվի Հավիտենական Ելիանդը, և նրա դիակի վրա, նրա նեխած մարմնի քայքայումից յելնելով՝ կկանգնի, պայծառ ու յերկնային — յերկիրը Նայիրի։ Այսպես եր մտածում, այսպես եր հավատա-*

ցած Համո Համբարձումովիչը, բայց անցավ 1916-ը, եկավ 1917-ը և, ցերեկային մի օր, պատահեց անսպասելին, կատարվեց — անսպասելի, կատարվեց — հանկարծ...

Այդ անսպասելին, Համո Համբարձումովիչի—Մազութի Համոյի համար այդ հանկարծակի պատահածը, որ շարժեց տեղից, շփոթ ու իրարանցում մտցրեց վոչ միայն Համո Համբարձումովիչի, այլև ամբողջ «Ինկերությանց» կենտրոնատեղիում - Իտալիան Հեղափոխությունն էր, հազար ինքնք հարյուր տասնյոթ թվականի փետրվարը...

Այստեղից է սկսա, որ մենք պիտի անցնենք մեր նկարագրած քաղաքի վերջին դեպքերի պատմությանը։

Սկսվեց նրանից, որ մի որ, միանգամայն անսպասելի կերպով, քաղաքի փողոցներում երևաց, զինվորական շորերով և չափրած, բորբոնած դեմքով, մի դիս յերկրորդ մասից արդեն բավականին ծանոթ Կարո Դարայանը. ճիշտ այնպես, ինչպես առաջին անգամ իր հայրենի քաղաքը գալիս, յեկավ ու իջավ — ուղիղ պ. Մարուքեյի բնակարանը։ Ցեվ սկսա, նրա գալուց ընդամենը մի որ հետո, ցերեկվա ժամը մոտավորապես 11-ին, հանկարծ փակեց «Ալ.ուլյոխ» գրասենյակը Համո Համբարձումովիչը. հապշտապ, և այն էլ վոչ թե կառքով, այլ—չտեսնված յերևույթ—վոտով առաջ յեկավ Մազութի Համոն ու փակվեց իր առանձնասենյակում, հրամայելով ծառային, վոր բոլոր իրեն հարցնողներին, բացի ընկեր Վառոդյանից և բժշկից, հայտնի, վոր ինքը տանը չեր։ Մինչև յերեկո այդ որն իր առանձնասենյակում Ցեաց Մազութի Համոն։ Վա-

բազուկներդ քաշել եր ու նստել կխախտավարում. լուռ եր. գլուխը ցավում եր մի քիչ. ուղեղում... պարապություն եր այդ որը՝ անգո մի մշուշ, բաց տարածություն. կարվել եյին կարծես որերն ու տարիները. հասել եր ինչ-որ բան Համո Համբարձումովիչի ուղեղում, ինչպես ասացինք, մշուշ եր թափանցիկ—բաց տարածություն: Բայց այդ բաց տարածությունը յեր բեմե-յերբեմն սկսվում եր լցվել. կարծես քնած եր արթնանալ ու, արթնանալ յերազում, տեսնում եր տեսիլներ. տեսնում եր.—

— Թեքվել եր Ագրիպինա Վլադիսլավովնան իր վրա ու քնքշաբար-քնքշաբար կկոցում եր, ինչպես մի անմեղ աղավնի... Նայում եր աչքերին. Ագրիպինա Վլադիսլավովնայի աչքերում ես մշուշ եր թափանցիկ, բաց տարածություն... Անգրիպինա Վլադիսլավովնան թվում եր փոքրիկ-փոքրիկ. մանկական կարմիր շրթունքներով համբուրում եր Համո Համբարձումովիչի սառը շրթունքներն Անգրիպինա Վլադիսլավովնան: Նայում եր, անթարթ նայում եր Անգրիպինա Վլադիսլավովնայի աչքերին Համո Համբարձումովիչն ու նկատեց. Անգրիպինա Վլադիսլավովնայի աչքերի բաց տարածությունն սկսեց լցվել, լցվել, իմաստավորվել, իմաստատվել—«Ինչ նանիաչուռնո—հարցնում եր բաց տարածությունն Անգրիպինա Վլադիսլավովնայի աչքերից Համո Համբարձումովիչին. Համո Համբարձումովիչը նայեց—նայեց—ու վեր թռավ տեղից, լերազից արթնացողի նման ձեռքով շփեց ճակատը Համո Համբարձումովիչը. նայեց՝ թեքվել եր վրան իր անզուգական դուստրը՝ Սավայյա Գրիմադոնինան. նայում եր աչքերին: Աչքերում — մշուշ եր անգո՝ բաց տարածություն: — «Ի՞նչ կա» —

հարցրեց Համո Համբարձումովիչն անհանգստացած. Սևաչյա Գրիմադոնեան հառեց աչքերը գետնին. հետո արագ-արագ, կարծես դաս ասելիս լիներ, խոսեց. Համո Համբարձումովիչն իր դստեր կարկտի պես թափվող խոսքերից միայն այն հասկացավ, որ ինքն խակուշն պետք է գնա գավառապետի բնակարանը։ Վեր կացավ Համո Համբարձումովիչը, հագավ վերարկուն, վերցրեց ձեռնափայտը. գնաց։ Արդեն մութն էր, յերեկոյան ժամն արդեն 10-ը կլիներ, յերբ Համո Համբարձումովիչը մտավ գավառապետի բնակարանը։ Մարտի 2-ն էր. 1917 թվի մարտի 2-ը։

Թե ինչ էր խոսվել այդ յերեկո գավառապետի բնակարանում - ասուված ինքը գիտե, բայց մի քանի որ անց պ. Մարուքեն ասում էր, որ այդ յերեկո գավառապետի մոտ են յեղել, բացի Համո Համբարձումովիչից, նաև բժիշկը, Ռանի Նարիմանովը, Գեներալ Ակոբ և գպրոցի տեսուչը — Արամ Անտոնիչը։ Բայց մենք այդ առթիվ ստույգ տեղեկություններ չունենալով՝ հարցը թողնում ենք բաց. հարցի տեղ թողնում ենք — բաց տարածություն. թող լցնի, ում յերևակայությունն ինչով վոր կամենա, այդ բաց տարածությունը։ Մենք յենթադրություններ չենք ուզում անել։ Ցեվ, վերջիվերջո, ինչ նշանակություն ունի, թե ում և ներկա չլինել այդ յերեկո գավառապետի և Համո Համբարձումովիչի զրույցին. — եյականն այդ չե, ընթերցող, այլ այն, թե ո՞ւր են՞ գնացել այդ յերեկո, գավառապետի բնակարանից յելնելով, Համո Համբարձումովիչը և բժիշկը. — ահա հարցը։ — Ցեվ այս հարցի շուրջն էր ահա, որ մի քանի որ անց քաղաքում պատվել սկսեցին զանա-

զան հետաքրքիր զրուցներ. հետաքրքիր թեկուզ այն պատճառով, որ այդ զրուցները կապված էին—յերեվակայում եք—ամուր տեղիս հետ, այսինքն Հինգ հարկանի տնի ներքևի հարկի ամենածայրը, անկյունում գտնվող այն փոքրիկ սենյակի, որ՞ ընկ. Վառոդյանի կոնակի վրա—ինչպես հիշում ե ընթերցողը վեպիս առաջին մասից—թողել եր... հետաքրքիր հետքեր։ Ասում էին, որ այս զրուցները տարածում ե պ. Մարուխին. նույնիսկ ասում էին, որ այս զրուցները տարածելու մեջ նույնպես մաս ունի—յերևակայում եք—ինքն ընկ. Վառոդյանը. բայց այս յերկրորդ հանգամանքը հետագայում միանգամայն հերքվեց և զրպարտության ամբողջ մեղադրանքը Ասաց Կարո Դարայանի խղճին, Կարո Դարայանի, որ արդեն դիակ եր, կորցված մուք մի գիշեր, ընկած—ով գիտե, թե ուր... Մուք, խորհրդավոր պատմություն եր այդ, ընթերցող, որ այնպես էլ մուք Ասաց ու Ասաց խորհրդավոր.—բայց այդ մասին հետո։

Հաջորդ որը, մարտի 3-ին, առավոտյան ժամը 8-ը դեռ հազիվ կլիներ, յերբ բիրդից հանկարծ, քաղաքացիների համար միանգամայն անսպասելի կերպով, դեպի քաղաք շարժվել սկսեցին—զորքեր, զորքեր, զորքեր. շարժվեցին բնդանոթներով ու գնդացիրներով. լցրին փողոցները։ Սարսափած՝ խանութներն իրար յետևից փակել սկսեցին Լորիս-Մելիքյանի՝ խանութպանները. բանն այն ե, որ նրանք վոչ մի տեղեկություն չունենալուց բացի, այդ անսպասելի շարժման, այդ իրարանցումի մեջ չեին տեսնում նման դեպքերում քաղաքի եր ցեխից հանող Մազութի Համոյին, վոչ ել մյուս

պատկանելի նայիրցիներից վորևե մեկին. գիտեին, լսել եին, վոր ինչ-վոր բան պատահել է Ճերուսալեմում, բայց այդ մասին վախենում եին խոսել. — իրենց գործը չեր։ Ցերեկը որ եր սրդեն, վոր պատվում եին շրուկները, բայց քաղաքացիք, մանավանդ Լորիս-Մելիքյանի խանութպանները թերահավատ եին դեպի նոր շրուկները. թերահավատ ու կասկածոտ։ Թերթեր յերրորդ որն եր չեր ստացվում։ Չեին ստացվում անդամ նայիրատու «Մշակն» ու «Հորիզոնը». ասում եին, վոր գավառապետը մարդ է կանգնեցրել կայարանում և ձերբակալում է բոլոր ստացված թերթերը. ասում եր — պ. Մարուքեն։ Այնպես վոր կատարյալ անդիտություն մեջ եր քաղաքը դեռ. յերբ այդ առավոտ, բերդից շարժվել սկսեցին—զորքեր, զորքեր, զորքեր. գնդացիր ու թնդանոթ։ Ինչպես ասացինք՝ փակվեցին խանութները, վոր նոր եին բացվել. խանութպաններից վերը ասուն գնաց, վերը հենց ենպես կանգնեց իր փակ խանութի փակ դռան առջևը, վերն էլ Տելեֆոն Սերոյի արճարանը գնաց՝ լուրեր ստանալու։ Տելեֆոն Սերոյի արճարանը գնացողների մեջ եր և Հաջի Ոնոիկ եֆենդի Մանուկոնը, անգլիախոս զորգավառաբ։—Հ՞ը, բանի մը կրնասիրնա՞ք առ դալաբալրդեն—հեգնախառն հարցրեց Հաջի Ոնոիկ եֆենդին արճարանը մտնելով. — «Ընչի՞ չենք հասկրնա որ»—կտրուկ պատասխանեց Տելեֆոն Սերոն.—«զորքին պրիկազ է եկե որ ռեվալյուց ենենք»—վերջացրեց Սերոն ու տրրեց լուրյուն, հնավից, գավառապետի բնակարանի կողմից, լսվեց մի հազարաբերան ՈՒՌՐԱ. գրոհի գնացող զինվորների ցնծալից ու ահավոր աղաղակ եր դա, վոր ներկանների վրա անում եր մեռելի տպավորություն։ Լուռ եր. լուռ

լսում էին բոլորը. գեմ քերի արտասայությունն այն էր, որ, կարծես, նրանք սպասում էին թնդանոթի պայթյունի. հասել են խողություններն ու սպասում անհամբեր՝ նիմա կպայթի։—«Կրանն բիրդեն բոսի յեն կասկ նաչալնիկի տուլբա—*արտասայանց ընդհանուրի մթոքը պ. Արամարշը, որ նուչնոկս զանվում էր սրճարանում. բայց հավանություն չգտավ։*—«Ջեվզեկ-զեվզեկ չիասես նե, նայվա՛ն, բա. ի՞նչ խառնվիղու զարծդ ես —*բարկացավ Հաջի Ոննիկ ենֆենդին ու ավելացրեց, մի փոքր լսելուց հետո, չոր ու խրատական։* «—Աս սինլբարներու զուռնան յեսքը կիմանամ, յալրո՛ւսա — *ու զուրս գնաց ձեռնափայտը գետնին խփելով—չոր ու խրատական։ Ուզում էր տուն գնալ Հաջի Մանուկոֆ ենֆենդին, բայց Հաջու տան ճանապարհն ընկնում էր Հինդհարկանի Շենքի մոտով. դեռ նոր էր թեքվել դեպի այդ շենքը Հաջին, յերբ յետ-յետ գնաց, զարհուրած կրթենց պատին։—Դեմը, Հինդհարկանի Շենքի առաջ, Ոննիկ ենֆենդին տեսավ—զորքեր, զորքեր, զորքեր. անհաշիվ բազմություն։ Դեմը—վեր ցցված սվիններ, ու վեր ցցված սվիններով մեջից Հաջի Ոննիկ ենֆենդի Մանուկոֆը տեսավ—Հինդհարկանի Շենքի պատշգամբը. պատշգամբում տեսավ—մի քանի* սոխ զինվորներ, նրանց մեջ իրան—*պ. Մարուքեյին, իր հորջորջած՝* «մամի կուլ տվող» *Կարո Դարայանին և սրանց մեջտեղը—ճ, զարհուրանք, —իրան՝* վոսիկանապետին... *Գլուխը բաց էր վոսիկանապետի. Հաջի Մանուկոֆ ենֆենդու նայած վայրկյանին՝ մի ինչ-որ* սոխ ապրար *պոկում էր նրա, ինչպես տեղացիք էին ասում ուսդիրներին՝* «չիներ». «մամի կուլ տվողը» *բռնել էր ձեռքից վոսիկանապետի ու ցույց տալով վոսիկա-*

նապնաի վախից ցամաքած դեմքը ներքևում կանգնած զինվորներին՝ «Ֆաքի կուլ տվողներ» ասում էր անիկարելի խոսքեր։ Շուռ յեկավ Հաջի Ենենդին —վազեց հակառակ ուղղությամբ։ Դեմից, նույնքան սարսափած ու շփոթված, դեպի ինքն էր գալիս—ընկ. Վառոդյանը. ընկ. Վառոդյանի փապախը թնքվել էր մի կողմ. գենքը չկար։ «Ո՞ւր, Հաջի» — հարցրեց ընկ. Վառոդյանը՝ դեմքը, ապաշնական, Հաջուն մոտենալով. «—Գնա՛, գնա՛, յավրո՛ւս. ինձի հետ գործ չունիս» —հրեց նրան մի կողմ Հաջի Ենենդին ու շարունակեց վազել իր վազած ուղղությամբ։ Ու գնա չէր շուռ յեկել դեպի կողքի փողոցը, յերբ նորից ստիպված յեղավ պատին կպչել Հաջին. կողքի փողոցից շուռ յեկան դեպի ինքը ու լցրին փողոցը—զորքեր, զորքեր, զորքեր—անթիվ բազմություն.—դեպի Հինգհարկանի Շենքն եյին գնում նրանք։ Ետևից նրանց, այդ սոխ սալդաթներին, գնում եյին նաև մրոտ մարդիկ, «բաճիբոզուկներ»—ինչպես մտածեց Հաջին.—յերկաթուղագծի ծառայողներն ու բանվորներն եյին դրանք, վոր խառնվել եյին զորքին—սոխ սալդաթներին։ Սարսեց, քաց կտրեց տեղն ու տեղը Հաջին։ Հաջին տեսավ.—սոխերն ու բաճիբոզուկները, մեջ առած, տանում եյին... բարձրասիճան Սոխին. սոխ զինվորներով ու բաճիբոզուկներով շրջապատված, գլխաբաց, առանց ուսդիրների, կալանավորի նման գետին նայելով, քայլում էր... բարձրասիճան Սոխը, այսինքն գավառապետը... Բնազդաբար ձեռքը գլխարկին տարավ Հաջի Ենենդին, յերբ անցնում էր մոտից գավառապետը. քարեբախտաբար, չնայեց նրա կողմը և Հաջի Ենենդին մի գոլ ուրախություն զգաց իր

ներսում, վոր չնայեց իր կողմը գավառապետը։ Բայց Հաջու այդ վայրկենական ուրախությունը հաջորդ վայրկյանին տեղի ավեց մի անզուսպ բարկության, անդամ կատաղության.—գավառապետին շրջապատող սոխ զինվորների ու բաշիբոզուկների յուռեյից, յերգելով ու աղմկելով, գնում եյին քաղաքի տկլոր յերեխաները. նրանցից վոմանք գտել եյին թիթեղե թեյամաններ ու զինվորական կատլոկներ, վորոնց տակերին խփելով նրանք անասելի աղմուկ եյին բարձրացնում —վայրի յերաժշտություն։ Զայրույթից ու կատաղությունից Հաջի Մանուկոֆ եֆենդու ծնկները սկսեցին դողալ. կընկներ, յեթե շարժվող զինվորների պատամանդոտանքը չպահներ։ Հոսանքն անցավ, շրջվեց գնալի Հինգհարկանի Շենքը. փողոցը դատարկվեց։ Հանդիսատեսը շունչ քաշեց Հաջի Մանուկոֆ եֆենդին. հետո նրանց պատահաբար անցնող «Լուչշ» գրասենյակի կառքը. քիչ անց, քիանաթոր, ինչպես բաղնիքից յելած, իր տան առջևը իջնում եր կառքից Մանուկոֆ եֆենդին։ «—Ո՞ւր ե աղայդ—հարցրեց Հաջին կառապանից՝ նրան դրամ տալով.—«Ինար կանեար չե եկե, չեմ տեսե»—պատասխանեց կառապանը. շուռ ավեց կառքը. գնաց։

Աղոհրդավոր ժպիտը դեմքին, ժպիտ, վորի մեջ խառը կային թե դարմանք, թե անասելի ուրախություն և թե խորին ակնածանք,—հանդիպեց Հաջի Ոնոիկ եֆենդուն Հաջու ապիզ կողակիցը—Նունուֆար հանիմը. շնչասպառ, նրան հանձնեց իր ձեռնափայտը Հաջին և ուզում եր արդեն ընդունարանը մտնել, յերբ Նունուֆար հանիմը կտրեց նրա ճանապարհը. Նունուֆար հանիմը մատները դրեց Հաջի Ոնոիկի շրթունք-

ներին.—«Ը՞ն՞ն՞ն» - մատները Հաջու շրթունքներին դնելով՝ խորհրդավոր ժպտաց Նուռնուֆար հանրմը.— «յա՛լաա, ճերիճ, ճերաբ մարբ կա...», «Վո՞վ կա» — չոր ցցվեց եֆենդին՝ դեմքին վախ ու սարսափ. ու չհամբերվեց,—դեպի իրեն քաշեց դուռը... ու Ինաց քարացած, Հյուրասենյակում նստած եղին—ներսակայծում եք —Համո Համբարձումովիչը, բժիշկը և, — Հաջու համար ամենազարմանալին ու ամենաանսպասելին, — Խաղաքի պարեսը (բարձրահասակ ապան)... «Ը՛, ա՞ն պիտի յերկարի ան սարսապությունը»—ներս մտնելով հարց տվեց Հաջին՝ հերթով նայելով Համո Համբարձումովիչի, բժշկի և բարձրահասակ ապայի (քաղաքի պարեսի) դեմքերին. բայց Համո Համբարձումովիչի, բժշկի և քաղաքի պարեսի (բարձրահասակ ապայի) դեմքերն անպատասխան թողին Հաջի Մանուկոֆ եֆենդու հարցումները։ «—Ը՛, երբա՛նք, երբա՛ռ մեյսեկ բաս ոդի առճեճեմ» — ավելացրեց հաջին՝ ընդհանուր շփոթմունքը ցրելու ցանկությամբ։ Ու մտան ճաշասենյակ։

Ճաշասեղանի ամենավերի գլուխը, հաջի Ոնիկ եֆենդու կողքին նստած, լուռ ճաշում եր Մարուֆի Համոն։ Մարուֆի Համոն ուտում եր պաղ, ջրանման, կանաչավուն «չորբա»։ Ուտելով՝ Համո Համբարձումովիչը նայում եր պնակին. բայց Համո Համբարձումովիչի աչքերը կարծես չեին տեսնում կանաչավուն չորբան. պնակում, չորբայի փոխարեն,— մշուշ եր. անգո մի մշուշ—բաց տարածություն։ Հասկանում եր Համո Համբարձումովիչը, զգում եր—ան, վոր կատարվում եր դուրս—կատարվում եր իրենից դուրս, կատարվում եր—իրենից անկախ։ Սպասում եր՝ ի՞նչ կլինի։ Մտածում եր՝ ինչո՞վ կվերջանա։ Ու պատա-

խան չեր դանում իր այդ հարցմունքին Մարուքի Հա-
մար. ուզեցում—մշուշ եր. անդր մի մշուշ—բաց տա-
բածություն...

Արդեն վերջացրել եյին ճաշը, երբ յեկավ ընկ.
Վառոդյանը: Ընկ. Վառոդյանը ներս ընկավ շնչատ-
պուտ: Ցնել ահա Հաջի Ոնիկ եֆենդի Մանուկոֆի հա-
մար, իր իսկ բնակարանում, պատահաց չտեսնված մի
բան. Համո Համբարձումովիչը, թժիշկը և ընկ. Վա-
ռոդյանը խնդրեցին Հաջուն, որ նա թույլ տա իրենց
առանձնանալ հարիան սենյակը: Հաջին, իհարկե, թույլ
տվեց, թեկուզ և որ՛չ առանց դժվարանքի, վոր իր իսկ
բնակարանում հյուրերն ուզում են ազատվել իրենից:
Բայց և այնպես՝—ընելիքդ ի՞նչ, Հաջի՛. ընկեր հա-
պիտի քաշնաք—մոտեցաց Հաջին ու առաջնորդեց հյուրե-
րին հարևան սենյակը: Մտան հարևան սենյակը Համո
Համբարձումովիչը, թժիշկը և ընկեր Վառոդյանը վակ-
վեցին հարևան սենյակում: Իսկ Հաջին մնաց քաղաքի
պարետի (բարձրահասակ ապայի) հետ ճաշասենյա-
կում. նայելով ուռեսրենով սկսեց դրուցել քաղա-
քի պարետի (բարձրահասակ ապայի) հետ որվա անց
ու դարձի մասին: Պատում եր Հաջին քաղաքի պարետի
(բարձրահասակ ապայի) հետ, բայց միտքն այնտեղ
եր—հարևան սենյակում: Հասկանում եր Հաջին. դի-
տեր. այդ վայրկյանին հարևան սենյակում նիստ եր
Տեղական կոմիտեի: Գիտեր բայց չեր հասկանում
Հաջին, վոր այդ վայրկյանից պատմական վայր եր ար-
դեն իր, Հաջի Ոնիկ եֆենդի Մանուկոֆի բնակարա-
նը. վոր այդ վայրկյանին իր, Հաջի Ոնիկ եֆենդի
Մանուկոֆի բնակարանում, հարևան սենյակում, կա-

սարվում էին ինչպես իր, այնպես էլ ամբողջ նայիրյան ցեղի համար — ճակատագրական անցքեր։ — Այդվայրկյանին Համո Համբարձումովիչը, բժիշկը և ընկեր Վառոդյանը, այսինքն կենտրոնատեղեկատվության Տեղական Կոմիտեն, այսինքն նայիրյան տիեզերական հոգու Տեղական Սուբստանցիան իր դիրքն էր վերցնում դեպի կատարվող դ՞պէՔԻԸ, և այս տիեզերական հանգամանքը չէր ըմբռնում Հային. Հային չէր հասկանում այս տիեզերական դեպքի ամբողջ նշանակությունը։ Թե ի՞նչ վերցնում հանեցին կատարվող դեպքերի մասին Համո Համբարձումովիչը, բժիշկը և ընկ. Վառոդյանը հարևան սենյակում—Հայի Մանուկոֆ եֆենդին, ի՞հարկե, չիմացավ և չեր էլ կարող իմանալ. բայց շուտով նա պիտի իմանար, և պիտի իմանար նաև այն, թե ի՞նչ բարի պատահություն էր իր համար այդ թան կապին հյուրերի այդ որն իր մոտ գալը։ Եվ այս ամենը Հային պիտի իմանար ընդամենը մի շաբաթ անց, երբ բժիշկ Սերգն կատարիչը շրջանային կոմիտեի էր տրվեն, իսկ Համո Համբարձումովիչը—Գադամային հորիզոնի նախագահ...

Տարորինակ, մութ, չհասկացավոր դեպքեր պատահեցին նայիրյան այդ քաղաքում այդ շաբաթվա ընթացքում։ Դեպքեր, վերոնք ծածկված են գաղտնիքի ու խորհրդավորության անթափանցելի քողով—և դրժվար թե վերևն մեկին յերբեվիցե հաջողվի վեր հանել այդ քողը և նայել կատարված դեպքերի իսկական սատանին։ Այնպես վոր այստեղ մենք պիտի խուզարկենք գանազան յենթադրություններ անելուց ու յեզրակա-

գութիւններ հանելուց. պիտի պատմենք լոկ այն, ինչ մեր մեջ հաշտվել և տեսնել սեփական աչքերով կամ լսել մարդկանցից, որոնք մեր աչքին ունեն ճշմարտախոսի անկաշառ կերպարանք։—Անցնենք այդ դեպքերին։

Ամենից առաջ հարկավոր է ասել, որ այդ նույն ժամանակ, երբ Հաջի Մեհեմեդ Մանուկովի քնա կարանում հավաքված՝ կատարվող դեպքերի հանդեպ իր բռնելիք դիրքն էր որոշում Տեղական կոմիտեն այդ նույն վայրկյանին քաղաքում ապրող կային մարդիկ, որ մի՛չ միայն ապրող վորոշել էին իրենց դիրքը, այլև փակցրել էին քաղաքի պատերին իրենց այդ դիրքի մասին սոխատառ և ճայիրատառ հայտարարություններ։ Ճեմ, կարելորն այն է, որ այդ հայտարարությունների առաջ, լի թիվս այլ, մեծ մասամբ քաղաքին անծանոթ, սոխերի առորագրությանց, կային և յերկու առորագրություն, որոնք բավականին մտահոգություն էին պատճառում վոչ միայն քաղաքի նիսիա ընակիչներին, այլև շատ ավելի պատկառելի մարդկանց։—Կ. Դարայանի և պ. Մարուքեյի (ետույզ՝ Մարուքեն Դրաստամատյան) առորագրությունները էին գրանք, որոնք մեխի գլուխների նման ցցվելով այդ հայտարարությունների առակից՝ մի շարք պատկառելի նայիբցիների մեջ սկզբից և յեթե այն միտքն էին առաջ բերում, որ այդ մեխի գլուխներին հարկավոր է խփել։ Այդ հայտարարությունների բովանդակությունն այս, որոշ չափով իմպրեսիոնիստական ցանկությունն ավելի ևս խորացավ մի շարք նայիբցիների մեջ մի որ անց, յերբ քաղաքում տարածվել սկսեցին «Մուք տեղ»-ի հետ

կապված վերոհիշյալ լուրերը. ասում էին, որ այդ լուրերը տարածում է պ. Մարուքեանը. ինչպես ասել ենք արդեն՝ նույնիսկ կարծողներ կային, որ այդ լուրերը տարածելում մատ ունի նաև ընկ. Վառոդյանը, յերևակայո՞ւմ եք՝ այն ընկերը Վառոդյանը, որ ինչպես գիտենք՝ Տեղական Կոմիտեյի անդամ էր մինչև հետո և Համո Համբարձումովիչի անձնական թաքնիսամը: Զգիտենք մատ ունե՞ր թե չե այդ լուրերը տարածելում ընկ. Վառոդյանը, բայց փաստը մնում էր փաստ. և այդ փաստն այն էր, որ ինքն ընկ. Վառոդյանը գտնվել էր մի ինչ վոչ հայտնի ցուցակում, այսինքն վոչ թե հայտնի, այլ գաղտնի, վոր հայտնի յեր դարձել Կ. Դարբայանի, այդ «էքսամի կուլ տվող» նայիրցու շնորհիվ: Դե արեք ու քան հասկացեք արանից. և այն էլ սա դեռ ամբողջը չե: Բանն այն է, որ այդ ցուցակը, ինչպես ասում էին՝ լիքն չեր. չորս թերթ պակաս էր այդ ցուցակից և այդ չորս թերթ թե շուրջն էր ահա, որ Կարո Դարբյանն ամեն մի ժողովում բարձրացնում էր անասելի աղմուկ, անասելի հարայհրոց: Եվ վերջապես ինչքան աղմուկ ուզում էր՝ կարող էր բարձրացնել Կարո Դարբյանը, բայց ինչու՞ յեր կապում նա իր այդ աղմուկը Համո Համբարձումովիչի—Մազութի Համոյի հետ: Պ. Մարուքեյին նայած՝ այնպես էր դուրս գալիս, թե Համո Համբարձումովիչի և թժիշկ Սերգեյ Կասպարիչի ձեռքերի գործն էր այդ հայտնի, այսինքն գաղտնի ցուցակի առաջին չորս թերթերի անհայտ անհետանալը, բայց ո՞վ կը հավատա պ. Մարուքեյին: Ո, վոչ մենք չենք կարող հավատա նման զրպարտությանց և չենք էլ հավատում, չնայած վոր — այդ յես հաստատ գիտեմ — անդամ

ընկ. Վառոդյանն այդ առթիվ վորոշ շրջանիներում ասել էր թամականին յերկմիտ հայտարարությունները։ Բայց յենթադրենք անգամ, վոր վորոշ հիմք ունեցին պարոն Մարուքեցի հայտարարությունները. հարց՝ ինչո՞ւ եյին Մաղուքի Շամոն և Սիրգի Կառապետիչը, թժիշկը (յերբեմն միայն նրանց ձեռքերի դոցածն էր չորս թերթերի անհայտ անհետանալը)—ինչո՞ւ եյին նրանք ցուցակում թողել հինգերորդ թերթը վորի մեջ գտնվեց իրենց անձնական բարեկամի, իրենց Տեղական կոմիտեյի անդամի ընկ. Վառոդյանի անունը։ Զենք հասկանում, մնում ենք շվարած, մնում ենք ձեռնթափ։ Եթե ապա՝ ինչո՞վ պիտի չահագրգռված լիներ Վառոդյանը վերոհիշյալ հայտարարություններն անելով. մի՞թե ցանկալի էր նրան իր անձնական բարեկամների, իր հետ միասին Տեղական կոմիտեյում նստող այդ պատկառելի ընկերների վարկաբեկումը.—իհարկե վոչ, կասեն ամենն մի խելքը գլխին անձնամոռություն—չեր՝ կարող ցանկալի լինել, ինչքան էլ վիրավորված լիներ ընկ. Վառոդյանը հայտնի ցուցակի յերևան գալով։ Հաստատված պնդում ենք մենք այս, մանավանդ, վոր մի շարաթ անց մի կարուկ հայտարարությունով Տեղական կոմիտեն թյուրիմացություն հեռացնելու հայտարարեց ընկ. Վառոդյանի հայտնի, այսինքն գաղտնի ցուցակում գտնվելու պատմությունը, այդ՝ մի շարաթ անց Տեղական կոմիտեն իր պատկառելի առաջարկությամբ հայտարարեց ու հաստատեց ի լուր հանրության, վոր ցուցակում գտնվել է վոչ թե Վառոդյան աղգանունը, այլ—Բարուքյան և վոր այդ Բարուքյանը վոչ մի կապ չունի ամենքին ավելի քան

հայանի ընկ. Վառոդյանի հետ։ Ցեմ այդ հայտարարությունը լույս առնելու յերկրորդ որը,—մի ավելորդ ապացույց ևս, վոր խզուր եյին պ. Մարուքեյի չարամիտ զրպարտությունները ընկ. Վառոդյանի հասցեյին,—ընկ. Վառոդյանը նշանակվեց քաղաքի ու շրջանի միլիցիապետ ու առաջին գործը, վորով մի-լիցիայում զբաղվեց ընկ. Վառոդյանը, յերևակայու՞մ եք՝ Կարո Դարբայանի կորած դիակի վորոնումն եր, ասում ենք դիակի, վորովհետև ընկ. Վառոդյանի այդ նոր պաշտոնին անցնելուց ընդամենը յերկու որ առաջ հանկարծ լուր տարածվեց քաղաքում, վոր Կարո Դարբայանը (վոր մինչև այդ ընտրված եր շրջանի զորքերի կոմիսար) — անհայտ չարագործների ձեռքով սպանված ե գիշերվա ժամի չորսին. խակ թե ինչո՞ւ անպայման «չորսը»-ին — անհայտ եր, վոչ վոք չգիտեր, բայց համառ կերպով ասվում եր, վոր գնդքը պատահել ե գիշերը, ճիշտ այդ ժամին։ — Գնասցին, ասում էին (գնան այդպես ուշ եր հայտնվում նայիրյան այդ քաղաքում) միլիցիան դուել եր արյան կարմիր—կարմիր, քսամնելի հետքեր... Բայց մենք առաջ անցանք ու չասացինք այն հայտնի, այսինքն գաղտնի ցուցակների մասին այն ամենը, ինչ վոր հայտնի յե մեզ։ Մութ, մութ, խորհրդավոր պատմություն եր այդ պատմությունն, բնթերցո՛ղ,—և մենք չենք կարող չհիշատակել այստեղ այդ պատմության առթիվ այն ամենը, ինչ վոր լսել ենք ու գիտենք, ինչ վոր հայտնի յե մեզ։

Ինչպես ասել ենք վերևում՝ այդ պատմությունը այսինքն հայտնի (գաղտնի) ցուցակից չորս թերթի

կոչելու պատմությունը, մեզ համար միանգամայն անհասկանալի պատճառով մարդիկ կապում էին այն հարցի հետ, թե զամբարակում անից յելնելով՝ ուր էին գնացել Համո Համբարձումովիչը և բժիշկը մարմի 2-ի գիշերը, ահա հարց, որը մի շաբաթ ամբողջ զանազան փոխուսինների ենթակա էր տալիս քաղաքի նիստում (ինչպես Հաջի Մենիկ եֆենդին էր ասում) բնակիչներին և, առաջին հերթին,— պ. Մարուքային: Բայց մենք խղճի ամենայն հանգստությամբ պիտի ասենք, որ մինչև վերջն էլ չգիտենք հավատում պ. Մարուքի շաբաթիս փոխուսինների և չգիտենք էլ հավատա, և այժմ այս տողերը գրելիս չգիտենք, ընթերցող, յերբե մեր աչքին բռամականին ծանրակշիռ մի հանգամանք չուռով չդար խախտելու մեր այդ անհոդոդ հավատքը. բանն այն է, որ Կարո Դարայանը էս, իր յերդիտական փախանից մի քանի որ առաջ, իմ, հնդենակիս, ներկայությամբ մի անգամ հայ ասրարեց մի բռամականին բազմամարդ ժողովում, որ տեսել է այն յերեկո, ամենի ճիշտ կլինի ասել՝ մարմի 2-ի գիշերը, ժամը մոտավորապես 2-ին Համո Համբարձումովիչին և բժիշկին «մուք տեղն» պաշտոնյայի հետ հիվիգիարկանի շենքից յելնելիս: Հարց՝ ինչ գործ ունեցին գիշերյա այդ ուշ ժամին այդ ակնածելի վայրում Համո Համբարձումովիչը և Սերգե կապարիչը—բժիշկը... Հիշում եմ՝ յերբ տվեց այս հարցը Կարո Դարայանը Համո Համբարձումովիչին—պահրճում, ուր տեղի յեր ունենում ժողովը, տիրեց ահասարսուռ լռություն, դարհուրելի դարգանդ... բոլորը քար կտրած սպասում էին Համո Համբարձումովիչի պատասխանին: Թվում էր, թե յերբայա-

կան Ցեհովայի նման, կամ ինչպես Զեվսը կիրիրի ահա Համո Համբարձումովիչը,— այդ, մենք կասելինք՝ նայիրյան Արամազդը.—յերրայական Ցեհովայի կամ հունական Զեվսի նման ցասման կայծակ ու շանթ կթափեն այդ յեղկ մահկանացուի գլխին, այդ վողորմելի մահկանացուի, վոր համարձակվում և կասկածի ստվեր առնել նրա, Համո Համբարձումովիչ Աստուրովի, Տեղական Կոմիտեյի նախագահի հեղափոխական կուսությունը: — Բայց յերևակայում եք —կայծակը չճայթեց, շանթը չչողաց, վոչ ել ամպրոպը վորոտաց, այլ, պատկերավոր ասած՝ խաղաղարար անձրև, յերկնային զովություն հորդեց նայիրյան Արամազդի աչքերից, հորդեց դառնաթախիծ արցունք... Ալեհեր գլուխը պրեզիդիումի սեղանին դրած (Համո Համբարձումովիչը պրեզիդիումի անդամ եր այդ ժողովում)—դառնաթախիծ թախծեց, դառնացած լաց յեղավ Մաղութի Համոն—և ամբողջ դահլիճը, ուր ներկա եյին բավականին թվով առաջ զինվորներ ու մի քանի վակզալի բաշիբուզուկներ, ուր ներկա յեր նաև, — ո, խայտառակություն, — պ. Մարուքեն,—այո՛, ամբողջ դահլիճը քար կտրած ահասարսուռ նայում եր Մաղութի Համոյի հեկեկանքից ցընց վող, ալեհեր գլխին...—Փա՛ստ, փա՛ստ—վեր ցատկելով տեղից՝ դառնաձայն բացականչեց հեկեկանքի միջից Մաղութի Համոն: Բայց փաստ չկար. կար—մթին կասկածանք. միակ փաստանման բանը—կարո Դարայանի ձեռքին գտնվող հայտնի, այսինքն գաղտնի ցուցակն եր, վորի չորս թերթերը, ինչպես արդեն դիտենք,—պոկված եյին ինչ-վոր ամիսյտ ձեռքով: —Իսկ կարելի յե արդյոք՝ այդ չեղյալ թերթե-

բի վրա հիմնվելով՝ խաչաձևակերպության գաղափար գտնել, կատարելի տակ տանել մի պատկառելի նայիրցու. մի ալեհեր հեղափոխական հեղափոխական կուսությունը։—Փասատ—զառնաթափեց բացականչում եր արցունքից խեղդվող ձայնով Համո Համբարձումովիչը, ու պատերի լռությունն եր միայն և գեմքերի գարմանքն ու ակնածանքը զառնարին արձագանքում Համո Համբարձումովիչի արդարությունն հայցող ալեկոծուր ձայնին ... Ահա իրողությունն, ընթերցո՛ղ. փասատ չկար, կար մի թիմ կասկածանք։ Գրում եմ այնպես, ինչպես տեսել ու լսել եմ յես, առանց յեղբակացություն հանելու, հանե՛ր, ինչ յեղբակացություն վոր կուզես, ընթերցող.—Պիղատոսի նման մենք լվանում ենք մեր ձեռքերն այս մութ, անհասկանալի, անիմանալի գործից։ Ասենք միայն այն, վոր փասատ չլինելու պատճառով Համո Համբարձումովիչն արդարացավ. անգամ ասում եր հետաքրքրում, վոր յեթե կենդանի մնար Դարբայանը—նրան զատի պիտի կանչեր, հեղափոխական գաղտնարանի առաջ պատիվ պիտի պահանջեր նրանից ինքը, ընդդեմ, գժբախտաբար, Կարո Դարբայանն այնպես անողոքելի կերպով գնաց անհայտ չարագործների ձեռքից, և Համո Համբարձումովիչը մնաց չքավարարված։

Այո՛, մութը, կասկածելի, խորհրդավոր գեպքեր եյին, վոր տեղի ունեցան այդ շաբաթվա ընթացքում նայիրյան այդ քաղաքում, և այդ գեպքերից ամենամութն ու ամենակասկածելին Կարո Դարբայանի մահն եր, նրա անողոքելի ապանությունն անհայտ չարա-

գործերի մեռելով։ Եվ իսկապես էր, իբր՝ միլիցիապետի բոլոր կարողությունները գործի դնելով, քրոնաթոր վերոնում նրա դիակը և նրան ապանողներին ընկեր Վասոդյանը, — նրանք շղանվեցին։ Վոչ միայն շղանվեցին նրանք (այսինքն կարդ Դարբայանի դիակը և Դարբայանին ապանողները), այլև շատ շուտով կորցվեց, հայտնի չեն, թե նայիրյան այդ քաղաքից ո՞ւր հեռացավ ... պ. Մարուքեն։ Ընկ. Վասոդյանը կասկած էր հայտնում, որ, ամենայն հավանականությամբ, կարս Դարբայանի ապանության հետ վերջ առնչություն ունի նաև պ. Մարուքեանի անհետանալը. բայց այդ կասկածը կասկած էլ մնում էր և չէր կարող փարատվել, քանի դեռ չէր գտնված պ. Մարուքեն։ Իսկ թե ո՞ւր էր գտնվում պ. Մարուքեն—միայն իրան էր հայտնի և մեկ էլ ծխականի վարժուհի, մեղ վերջիս ասելին մասից արդեն բավականին ծանոթ, որ. Սաթենին. որ արդեն մի շաբաթից ավելի էր, ինչ Յերեկոյան դասընթացներ էր կազմակերպել կայարանի մոտ գտնվող ինչ-որ կասկածելի մի տեղում, ուր նա ինչ-որ բաներ էր պարապում վակզալի բաշիբուզուկների. այսինքն կայարանի բանվորների հետ՝ որոշակի մի ժամ պարբերաբար, առն որբերեն—յերեկու, անդամ յերեք ժամ։ Բայց այդ մասին, իհարկե, վոչ վոք չգիտեր, չգիտեր անդամ ինքը՝ ընկ. Վասոդյանը։ Եվ այժմ էլ քաղաքում այդ որ. Սաթենն էր ասում, որ բռնել էր պ. Մարուքեանի տեղը՝ գտնվելն լուրը, դրդարարությունն նրա և մութ կասկածանքներ տարածելու գործում։ Բայց որ. Սաթենի և պ. Մարուքեանի մեջ կա մի խոշոր տարբերություն. նախ՝ որ. Սաթենն կին էր, իսկ պ-

Մարուքին— ոդոմարդ (ամենայնական տաքքերու-թիւնը)—և ապա—վոր ամենի կարևոր և գուցե, քան առաջին հանդամանքը ,—այս հարցում մեր կարծիքը տարբերվում և Հայի Մեկ նիշնդու կարծիքից,—որ. Սաքոն ամենի յեր զգուշ ու խորամանկ, քան ա. Մարուքին: Փա՞սա. թեկուզ հենց այն, վոր, չնայած որ. Սաքոյի տարածած մի շարք բամբասանքին մուքի ու պատասխանատու լուրերին վոչ վոք չեր իմանում այդ լուրերի իսկական աղբյուրը. որ. Սաքոն այնպես եր տարածում այդ լուրերը, վոր լուրերի սկզբնական աղբյուրը, այսինքն որ. Սաքոն մնում եր անհայտ: Ահա այս եր պատճառը, վոր, չնայած ընկ. Վասոդյանի թափած զեղտոտկացին ջանքերին—նրան, ընկ. Վասոդյանին, այնպես էլ չեր հաջողվում այդ լուրերի առաջն առնել. իսկ այդ բանում ո՞վ կարող եր ավելի շահագրգռված լինել, քան ինքը մելիքիանցը, այսինքն նույն ընկ. Վասոդյանը: Եթե իր գլխ շահագրգռման համար, առում են ընկ. Վասոդյանն ուներ ավելի քան ծանրակշիռ պատճառներ: Որինակ՝ թեկուզ հենց այն, վոր այդ լուրերը տարածող աղբյուրը քաղաքում բաց եր թողել այնպիսի մի լուր, վորից նույնիսկ ընկ. Վասոդյանի մտերիմ, ինչպես առում են, քիզ-քիզ եյին կանգնում—էլ ո՞ւր մնաց ուրիշներինը: Այդ լուրը տարածող աղբյուրը Կարս Դարբայանի ազանուքյան առիթով քաղաքում տարածել եր, վոր զուր տեղն է ա. մելիքիանցն այնքան յեռանդուն կերպով վարում Դարբայանին ազանողներին: Այդ աղբյուրին նայելով՝ մելիքիանցը Դարբայանին ազանողներին կարող եր զանել ... իրեն չափազանց մոտիկ, յեթե վոչ — հեռց իր մեջ ... Այս-

պիսի ահա անպատկառ լուրեր ևս տարածում սրատախտուԹյան այդ անպատկառ աղբյուրը, և նրան շատ Թանգ կնստեր նման հանցագործուԹյունը, յեԹե նա ընկներ հեղափոխական իշխանուԹյան, այսինքն ընկ. Վառոդյանի ձեռքը: Բացի այս՝ ասերի այդ աղբյուրը տարածում ևր լուրեր, վոր իբր ԹԵ քաղաքում նոր հաստատված հեղափոխական իշխանուԹյունը, այսինքն Տեղական կոմիտեն հանձինս Համո Համբարձումովիչի, թժշկի, ընկ. Վառոդյանի և այլոց, ազատ և արձակել, յերևակայում ևք—զավառապետին, վոստիկանապետին և «Մուք Տեղի» գլխավոր վարիչին—ահա՛ ԹԵ ինչ: Եվ մի՞ԹԵ այդ միևնույն աղբյուրը չե՞ր, վոր շրջանառուԹյան ևր հանել մի այլ, վոչ պակաս անպատկառ, զրպարտուԹյուն ևս այն մասին, ԹԵ քաղաքի պարետը (բարձրահասակ սպան) զատնի պահվում ե—հենց իրա՝ Համո Համբարձումովիչի ընակարանում:—Այսպիսի լուրեր ևր տարածում ահա Կարս. Դարբայանի սպանուԹյունից և պ. Մարուքեյի անհետանալուց հետո ստոր պրովոկացիաների (ինչպես ասում ևր ընկ. Վառոդյանը) այդ աղբյուրը, այսինքն որ. Սաթոն, և այս լուրերն այնքան եյին ջղաձգացնում ու անհանգստացնում քաղաքի հեղափոխական իշխանուԹյանը (Տեղական կոմիտեյին), վոր նա, այսինքն քաղաքի իշխանուԹյունը (Տեղական կոմիտեն) հարկա դրված յեղավ ի վերջո մի ընդարձակ հայտարարուԹյունով պաշտոնապես հերքել քաղաքում տարածված այդ պրովոկացիաները, վորոնք, ինչպես ասված ևր հայտարարուԹյան մեջ, նպատակ ունեն փորել ժողովրդական իշխանուԹյան դեռ նոր հաստատված հիմները և վերականգնել ցարական լպիրշ ռեժիմը: Այսպես

եր ասված այդ հայտարարության մեջ. ավելին՝ ժողովրդի թշնամի և ցարական սորվական եր հայտարարվում այդ հայտարարության մեջ նման պրովոկացիաներ տարածողը, իսկ հայտարարության ամենավերջում ասված եր, որ, ճիշտ և, հեղափոխության թշնամի մի շարք ցարական վարձկանների ջանքերով բանտից փոխած են յեղել դավառապետը, ոստիկանապետը, «Մուֆ Տեղի» գլխավոր վարիչը և քաղաքի պարետը, բայց հեղափոխական իշխանության (կարդա Տեղական կոմիտեյի) ջանքերով, նրա ձեռք առած կրտուսի միջոցներով ժողովրդի թշնամիները գտնված են և վերստին փակված բանտում: Ցեվ ճիշտ վոր, ձերբակալված և փակված եյին, բայց — «վո՞ր բանտում»— հարցնում եր որ. Սաֆոն խորամանկ: Ու ինքն եվ պատասխանում եր հարցին՝ «Զինվորական բանտում»:— Լավ, լինի զի՛նվորական, ի՞նչ տարբերություն,—կարող եր ասել միամիտ խրատակիցը, և յերթե այդպես ասեր միամիտ խրատակիցը—որ. Սաֆոն բաց կաներ նորից իր սուտերի տոպրակը և արագ-արագ, զանազան «լսել եմ»-ներով ու «ո՞վ գիտե»-ներով քոզարկված, մանվածապատ նախադասություններ կթափեր խրատակցի գլխին—կարծիքներ ու կասկածներ: Զտեսնված լեզուներ այդ ծամը կտրած որիորդը, վորի «որիորդություն» վաղուց արդեն կասկածի տեր յենթարկել ընկերատոմյանը: Գիտեր՝ ո՞ւմ հետ պետք և խոսել և ո՞ւմ հետ ի՛նչ լեզվով պետք և խոսել: Ինչպես ասում եյին քաղաքում՝ «դարբանի տակի ջուր» եր ինչ վոր որ. Սաֆոն. տեսքից՝ անմեղ, ներսից՝ սատանա: Ցերեկայո՞ւմ եր՝ անգամ վերոհիշյալ «վերստին ձերբակալության» մասին որ. Սաֆոն տարածել եր քաղաքում

անհամատարածելի սահմանները տարածել էր, վորովհետև իրեն վերոհիշյալ անձնավորություններին վերաբերելի և վոչ թե քաղաքի իշխանությունը (այսինքն Տեղական կոմիտեն), այլ զինվորական.—յնկնք ու հավատացնք... Մի խոսքով՝ սահմանների կատարյալ տարբերություն էր դարձել Կարս Դարբանդի ազատությունից և պ. Մարուքեանի անհետանալուց հետո այդ որ. Սաֆոն և մենք ցավում ենք, վոր նա ժամանակին չընկավ հեղափոխական իշխանության, այսինքն ընկ. Վասոդյանի ձեռքը:

Բայց սուտը նուտ, ռուսական առածն ասում է. — «Չիք ծուխ առանց կրակի»: Ի հարկե, ռուսական այդ առածը յելս կարելի յե այնպես շուտ տալ, վոր դուրս գա, — սատանան գիտե, թե ինչ. վոր դուրս գա այն, ինչ ով ուզում է՝ նայած քեֆին ու ճաշակին: Որինակ՝ այդ առածից յելնելով կարելի յե ասել, վոր նեղիա գնում «ծուխը» որ. Սաֆոյի տարածած սահմանն էլին, իսկ «կրակը»—հենց ինքը՝ որ. Սաֆոն... Եթե սա այսպես էլ եր, վորովհետև վերատին ձերբակալությանց որից մի յերկու որ անց այնպիսի մի ծուխ տարածեց այդ կրակը, այսինքն որ. Սաֆոն, վոր բոլոր քաղաքացիք, մանավանդ Համո Համբարձումովիչը, թմբիշկը և ընկ. Վասոդյանը սոխոլված էլին բթնեբը պահել, վորպեսզի չխնդրվեն այդ ծխից, ավելի լավ և ասել՝ այդ ծխանման զարշահոտությունից, վոր տարածում եր այդ «կրակը»: Իսկ այդ ծուխը կայանում եր նրանում, վոր որ. Սաֆոն, ո՞վ գիտե ինչ՞ անիմանալի միջոցներով ու ճանապարհներով, եր ձեռք բերել ինչ-վոր մի միֆական ճարակի պատճեն և կարդում եր սրան-նրան,

այսինքն նրան, ում վրա ինքը վստահություն ուներ և դրանք էլ իրենց հերթին տարածում էին, ում վրա վոր վստահություն ունեին, վերջ ի վերջո այնպես եր դուրս գալիս, վոր վոչ վոք չգիտեր, թե ո՞վ է այդ լուրերի իսկական տերը. մեկը լսում եր մյուսից և պատմում եր մյուսին—ահա և ամբողջը:—Ինձ էլ է կարդացել այդ միֆական նամակի պատճեն որ. Մաթեն, բայց յես, դժբախտաբար մոտավորապես միայն հիշում եմ հիմա այդ միֆական նամակի բովանդակությունը: Հետաքրքիր նամակ եր այդ նամակը, ընթերցող, բայց ավելի հետաքրքիր էին որ. Մաթոյի կոմենտարիաներն այդ նամակին: Եվ ավելի քան հետաքրքիր եր այն (և այս հանգամանքը մինչև վերջին էլ ինձ համար չլուծված առեղծված մնաց), թե ինչպե՞ս եր այդ նամակը, հասցեագրված լինելով իրեն Մաչուքի Համային,—ընկել որ. Մաթոյի ձեռքը. նու, յեթե վոչ իսկական նամակը, գոնե պատճենը: Գուցե Մաթեն հենց ինքն եր հնարել այդ միֆական նամակը և իր հնարածից պատճեն հանել, վորպեսզի յուր լցնի իր առանց այդ էլ բավականին լավ աշխատող անիվին, այսինքն—լեզվին... Ո՞վ իմանա: Մենք պատմում ենք այն, ինչ վոր լսել ենք իրենից—որ. Մաթոյից, և թողնում ենք, վոր ընթերցողն ինքը հավատա կամ չհավատա որ. Մաթոյին:

Այդ միֆական նամակը գրված եր գիրվորական բանտից և հասցեագրված եր Համա Համբարձումովիչ Աստուրոյին: Նամակի հեղինակն եր—(յեթե ի հարկե, ընդունենք, վոր նամակն իսկապես գրված եր մեկի կողմից և վոչ թե հնարված որ. Մաթոյի ուղեղում)

—վերստին ձերբակալված գավառապետը: Այստեղ կարելի է ավելացնել որ. Սաֆոյի հետաքրքիր կոմեդիան: Որ. Սաֆոյի ասելով՝ նամակը գրելուն գավառապետին տրվի և ավել վերստին ձերբակալությունը, վորի մեջ, գավառապետի կարծիքով՝ անշուշտ մատ ունեցել և Մազութի Համոն: Որ. Սաֆոն ևս այս հարցում համամիտ եր գավառապետին, իսկ թե ինչու՞ է Մազութի Համոն մատ խառնել գավառապետի վերստին ձերբակալությանը—դա պարզ և ինքն ըստ ինքյան ասում եր որ. Սաֆոն, թեկուզ մեզ համար դա այնքան էլ զարմանք չի ինքն ըստ ինքյանց, ինչպես ասում եր որ. Սաֆոն: Բայց անցնենք նամակին: Հիշում եմ՝ նամակն սկսվում եր «—Հարգելի պ. Ամո Ամբարձումովիչ» խոսքերով և յես այդ խոսքերը կարդալիս, չդիտեմ ինչու, իսկույն պատկերացրի գավառապետի՝ չոր, գեղեցիկ իսկապես վոր առյի գլուխը, գայրացկոտ գինվորականի նուրբագես չոր, պաշտոնական հայացքը և ցանցառ մորուքը: Զայրույթի ու ցասման ահասարսուռ բոթ փչեց գեմքիս գավառապետի այդ հասարակ, քաղաքավարի խոսքերից, և թերևս մասամբ էլ իմ այս հոգեկան շփոթմունքն եր պատճառը, վոր յես հիմա այնքան էլ լավ չեմ հիշում նամակի առաջին նախադասությունները: Հիշում եմ այն, վոր նամակն սկսվում եր նարձակողական նախադասություններով: Նամակի առաջին իսկ խոսքերից յերևում եր, վոր հասատա կերպով վճռել և կյանքի ու մահվան գրոհի գիմել այդ կալանված առյուծը, այդ հուժկու գինվորականը, վոր իր պատահական անկումից ոգտվելով՝ ինչպես ասված եր նամակում, քաջի երկին տալիս նրա ազնվական կա-

գերին անդամ յերիկարականջ ֆեռիմները: Այսպիսի մի այլաբանական նախադասություն եվ, կարծեմ, հենց սկսվում եր զամատանի նամակը. նախադասությունը չեմ հիշում, բայց հիշում եմ որ. Սաֆոյի կոմենտարիան «յերիկարականջ ֆեռիմների» մասին. նրա կարծիքով այդ այլաբանական խոսքի տակ պետք և նապաստակներ հասկանալ, այնինչ իմ կարծիքը բամիկանին տարբերվում եր որ. Սաֆոյի կարծիքից: Այս, ինչու՞ նապաստակներ, և վոչ ուրիշ մի բան... Բայց անցնենք նամակին: Կրկնում ենք՝ մենք բառացի չենք հիշում այդ միֆական նամակի բովանդակությունը, բայց բավականին լրիվ հիշում ենք նամակի ընդհանուր իմաստը, վոր զժբախտաբար պիտի պատմենք մեր տկար լեզվով, տեղ-տեղ մի քանի բառացի մեջ բերելով նամակի այն ցայտուն տողերը, վոր այն ժամանակ մեխվեցին մեր ուղեղում և մնացին այնտեղ— և, կարծում ենք, վոր այդպես եվ մեխված կմնան այնտեղ— ընդմիշտ ու հավիտյան:

Նամակն ինչպես ասացինք, սկսվում եր զառնալին հոխորտանքով, բայց զնալով փոխվում եր զառնամիտին տրտունջի և նորից ծայր եր առնում հոխորտանքն ու մեղադրանքը և, նորից տրտունջի զառնությանն փոխվելով՝ վերջանում եր հուսով, վոր «սամենակարող տերը» կվերականգնի արդարությունն տեղ դատաստանի որը, վորին նա հավատում եր այնպես, ինչպես հավատում և նորին կայսերական մեծության մատուռ հաղթանակին: Բայց այս չեր եյականը և ամենահետաքրքրականը այդ նամակում, այլ այն թե ի՞նչ լեզվով եր այդ նամակում խոսվում Համո Համ-

բարձումովիչի և մանավանդ բժշկի—Սերգե Կասպարի-չի մասին, այստեղ է ահա նամակի ամենայուզալին ու ամենահյութալին և նամակի այդ տողերն էլին ահա, վոր հատուկ բավականություն էլին պատճառում որ. Սաթոյին, վառում նրա հայացքը ու թքա-կալում նրա, ինչպես ասում էլին քաղաքում—շնական շրթունքները։—«Մի՛թե դուք չեյիք, հարգելի Ամո Ամբարձումովիչ» ասվում էր այդ մեծական նամակում «վոր լիզում եյիք իմ պնակները և բռնում իմ շուրջան ամեն անգամ. յերբ իմ բնակարանն եյիք գալիս —և մի՞թե ձեր անզուգական դուստր Սևաչյա. Պրիմա-դոննան չե՞ր, վոր հանգստացնում եր իմ, ծանր պաշ-տոնից քայքայված, ծերությունից նյուծված, վատակած ջղերը... Իսկ ո՞վ եր, ո՞վ եր, արդյոք», — *ասվում եր ապա* այդ մեծական նամակում, — «վոր նայիրյան գեղեցկու-հիներ եր մատակարարում գաղտնի բաժանմունքի վարիչ Անգելեյեվին, յերբ վոչ այսորվա «Շրջանային կոմիսար» Սերգե Կասպարիչը, յերեկվա քաղաքային բժիշկը... Իսկ ո՞վ եր, — *ասվում եր նամակում,* — վոր Տեղական Կոմիտեյի կնիքով յեվ «Տեղական Կոմիտե» ստորագրությամբ անաբեկող նամակ ուղարկեց յերկու տարի առաջ մեր քաղաքում նոկայական պրակտիկա ձեռք բերած բժիշկ Կարչեվսկուն, վորպեսզի վերջինս իսկույն յեվ յեր թողնի մեր քաղաքը յեվ հեռանա սատանաների գիրկը—ո՞վ եր այդ անողը, յերբ վոչ նույն ինքը, ձեր (այսինքն Մազուրի Համոյի. Ցե. Ջ.) անզուգական բարեկամ, ներկայումս «Շրջա-նային Կոմիսար», Սերգե Կասպարիչը, նախկին քաղա-քային բժիշկը... Ցեվ ո՞վ եր, վոր—*ասվում եր ապա այդ զարմանալի նամակում,*—իր տան արտաքնոցի տախ-տակները բակարդի նման ճարմարեցնելով՝ որը ցերեկով

իր տան արտաքնոցում խեղդեց իր նարազան, խելագարված կնոջը, վարպետի ազատվի նրանից, իբր մի ավելորդ բալաստից. — ո՞վ եր, ո՞վ եր այդ ամենի դիվային հեղինակը, յերբ վոչ — եղի ինքը, նույն ինքը, բժիշկ Սերգե Կասպարիչը, Ձեր Տեղական Կոմիտեյի անդամը, ներկայումս «երջանի կոմիսար» բժիշկ Սերգե Կասպարիչը... Իսկ դո՞ւք, — *դիմելով իրան՝ Համո Համբարձումովիչին՝ ասում եր ապա գավառապետը, այսինքն միֆական այդ նամակը,* — դուք չե՞յիք միթե, նարգելի Ամո Ամբարձումովիչ, վոր իմ սանրագաս պաշտոնյա, երջանի նաչալնիկ Շմերլինգի միջոցով ձեր «Լույսի» պահեստներից աբոդներով նավթ եյիք ուղարկում մեր յեվ մանավանդ ձեր դարավոր վոսոխին, անարհներին, յեվ վոսկիներ դիզում մեր ու ձեր յեղբայրների բանված ծով արյան գնով... Դո՛ւք եյիք, նարգելի Ամո Ամբարձումովիչ, դո՛ւք, — յեվ իզուր եք դուք այսոր բանս ֆռում ինձ, ծերուկիս, մոռանալով այն ազնվությը, վոր տարիներ շարունակ վայելել եք իմ լիառատ սեղանից... *Այսպիսի՞ անա չլսված ամբաստանություններ կալին իրա — Համո Համբարձումովիչի և բժիշկ Սերգե Կասպարիչի հասցեին այդ միֆական նամակում, և մենք չենք կասկածում, վոր այդ միֆական նամակը հնարանք չեր որ. Սաթոյի փչացած ուղեղ։ Այո՛, չես չեմ եվ կասկածում, վոր այդ միֆական նամակը կարող եր այլ աղբյուր ունենալ, քան որ. Սաթոյի փչացած ուղեղը, վոր ի բնե փչացած լինելուց բացի՝ տարիներ շարունակ կրել եր իր վրա մի ավելի ևս փչացած, ավելի քան շնական ուղեղի — ոգ. Մարուքնյի ուղեղի — ազդեցությունը։*

Ինչևիր, ընթերցո՛ղ... Մութ ու խորհրդավոր պատ-

մությունները ելին դրանք, վոր մինչև վերջն ել ինձ, հեղինակիս համար այնպես ել մութ մնացին ու մնա-ին խորհրդավոր։ Հիմա յես, յերբ այստեղ նկարագրած դեպքերից անցել են արդեն բավականին տարիներ, յերբ բավականին ջուր և հոսել, ինչպես ասում են, պատմության ջրաղացի անիվին և մեր նկարագրած դեպքերից ու անձնավորություններից շատ շատերն արդեն պատմության, այսինքն անցյալության գիրկն են անցել—հիմա անգամ, ընթերցող, յերբ յես մտքով շուռ եմ գալիս, զառնում եմ յետ և աշխատում եմ վերհիշել ու հասկանալ այն ժամանակ կատարված դեպքերն ու պատմությունները—այդ դեպքերն ու պատմություններն ինձ պատկերանում են, ինչպես պղտոր մի հոսանք, մութը մի գետ, վոր անցնում և հորդած և խեղդում իր դեմն առնել ցանկացող ամեն մի խիթան ու արգելք։ Հիշում եմ՝ մի անգամ, յերբ յես դեռ յերախա ելի, հորդել եր մեր այդ նկարագրած քաղաքի գետը. գիշեր եր, յերբ յես ու յեղբայրս, տնից փախչելով, գնացինք հորդած գետին նայելու։ Մութն եր. կարծես մազուր եյին քսել յերկնքին, ու հոսել եր մազուրը յերկնքից և ծածկել քաղաքը, փողոցները, շենքերն ու մարդկանց։ Մենք ապրում եյինք Վարդանի կամուրջի մոտերքը, բերդի տակ, և տնից իջնելիս մենք կարծում եյինք, վոր կհասնենք գետափնյա փողոցը և այնտեղից կնայենք հորդած ջրին։ Բայց մենք չարաչար սխալվեցինք։ Մեր տնից դեպի հիշյալ փողոցն եր իջնում ծուռ ու մուռ մի արահետ. դեռ նոր եյինք շուռ յեկել այդ քարքարոտ արահետի վերջին վոլորտը, վորից հետո արահետն ուղիղ դեպի գետափնյա փողոցն եր իջնում, յերբ մեր աչքերի առաջ փռված խավարի

մազուրը բաժանվեց յերկու մասի. վերը մուդ, իսկ ներքևը բաց գունի մազուր եր, վոր հագիվ եր տարբերվում վերի մազուրից։ Վարի համեմատարար բաց գունի մազուրը—հորդած գետն եր, ջուրը, վոր լցրել եր գետափնյա փողոցն ու ծանր շնչոտել՝ լայն ու առավոր, ինչպես մի առասպելական վիշապ։ Մի ծանր, ճնշող, գեպի իր գիրկը քաշող խոնավություն եր շնչում հորդած գետը, ու յես կպչում եյի յեղբորս, վոր ինձ իր գիրկը չքաշի, չխեղդի, կուլ չտա առասպելական այդ վիշապը։ Դեմը, բաց գունի մազուրի խոնավ գրկից յերևելով՝ իր համեմատական մուգությամբ հեռը գնան լուծվելով վերի մութ մազուրին՝ տեսիլանման յերերում եր ահռելի մի սևություն, հսկա մի քարակույտ. Վարդանի կամուրջն եր այդ, վոր սեին եր տալիս մազուրանման մշուշում։ Մեր մոտ կանգնած մարդիկ վիճում եյին, թե կդիմանան արդյոք Վարդանի կամուրջը հկղեղած ջրի ահռելի հոսանքին, թե վոչ. կային, վոր կարծում եյին կդիմանա, ու կային, վոր կարծում եյին, թե վոչ։ Այդ միջոցին եր ահա, վոր գետի վերի կողմից, ծանր վողողած հեղեղատի միջից, լավից զարհուրելի, սիրտ ճեղքող, անպատմելի մի ճիչ, ու ճիշտ նույն վայրկյանին արբենաց հեղեղատի վրա յերևաց փոքրիկ փոքրիկ, վախկոտի պուշ աչքի նման ահաբեկված թարթող, արբենաց մի կրակ։ Ցեռ ավելի պինդ սեղմվեցի յեղբորս, գրկեցի նրա վոտքը. շուրջս հավաքված մարդիկ բարձրացրին մի ահռելի աղմուկ, շարժվեցին տեղերում ու, չգիտեմ ինչու, հայհոյեցին իրար. այդ ժամանակ մի վերջին անգամ ևս խոնավ հեղեղատի ծանրանիստ մազուրի միջից լավից զարհուրելի սրատակեղեք ճիչը. վախկոտի աչքի պես ահա-

բեկված թարթող պուշ կրակը սրընթաց սուրաց դեպի Վարդանի կամուրջի սևասև ուրվականը — և ամեն ինչ կորավ, լռեց, սուզվեց մաղուքանման հեղեղատում։ Պարզվեց, որ քաղաքի գետափնյա փողոցներից պոկված մի նավակ եր դա, որ հոսանքի մեջ ընկնելով՝ քշվել եռ դեպի Վարդանի կամուրջը։ Ցեղբորս կողքին կպած՝ դողալով տուն յեկա յես, պառկեցի մորս կողքին — և ամբողջ գիշերը մինչև լույս իմ մանկական ուղեղի միջից ծանրանիստ ընթանում եր հորդած գետը, ուղեղիս ահաբեկված մազուքում կախված՝ որորվում եր Վարդանի կամուրջի սևասև ուրվականը, ու այդ սևասև ուրվականին դիպչելով՝ սրտակեղեք մի ճիչ եր արձակում վախկոտի աչքի պես ահաբեկված թարթող, պուշ կրակը։ Առավոտյան արթնանալիս իմ առաջին գործն այն յեղավ, որ յես շնչակտուր վազեցի դեպի գետը և — ո՜, զարմանք և ուրախություն, տեսա, որ գետափնյա փողոցից արդեն քաշվել եր առասպելական վիշապը. գետն իր ափերն եր մտել և հոսում եր հանդարտ, իսկ Վարդանի կամուրջը գետի մեջտեղն արքայաբար նստած չորացնում եր իր թրջած կողերը լեռնոտ արևի պայծառ ճառագայթների ներքո... Մանկական միամտությամբ նայեցի Վարդանի կամուրջի կողերին դիպչող մթափրփուր ջրին, կարծելով, որ այնտեղ կը գտնեմ վորևե հետք գիշերվա սրընթաց սահող նավակից և անգամ,— ո՜, մանկական անմեղություն,— վախկոտի պուշ աչքի նման ահաբեկված թարթող այն կրակից... Բայց վո՛չ մի հետք, իհարկե, չկար, և չեր ել կարող լինել այդ բոլորից։ Վարդանի կամուրջն եր միայն, որ արքայաբար կուրծքը դեմ եր տվել մթափրփուր ջրերին... Մանկությանս որերին կատարված

այս ինքնին աննշան դեպքից անցել են համարյա քսանից ավելի յերկար ու ձիգ տարիներ, բայց լեռ հիշեցի հանկարծ ինքնին աննշան այդ դեպքը՝ Նայիրյան մեր նկարագրած քաղաքի վերոհիշյալ դեպքերն ու պայմանները մտաբերելիս։ Իսկ պատահական բանն և արդյոք, յերբ մարդ այս կամ այն դեպքի կամ պատմության առիթով հիշում ե մի ուրիշ, այլ դեպք կամ պատմություն։ — Ինարկե, պատահական բան չե, ընթերցող — և խորը, խորը, խորագույն իմաստ կա նմանն, դիտական տերմինով ասած՝ գաղափարների ասոցիացիայում, և ներկա դեպքում այդ խորագույն իմաստն ինձ համար պարզ և ավելի, քան արևի լույսը։ Ցավ իրոք. իր ափերից յելած, հորդած դեռ չմոր մինթե այն որերում Նայիրյան այդ քաղաքի կյանքը, մի կյանք, վորի վրա, ինչպես հայտնի յե քեզ, ընթերցող, վաղուց հետո կախված եր մազուրանման մուրը, վորը վաղուց հետո ծածկել եր, ինչպես հայտնի յե քեզ, Նայիրյան այդ քաղաքն ու բնակիչներին, շենքերն ու մարդկանց։ Հեղեղել եր կյանքը, յելել եր այդ որերին իր սովորական ափերից և, թերևս, իղուր եր Կարս Դարբայանը փորձել լույսի նշույլ մացնել, վերոհիշյալ դժբախտ նավաստի նման բարել իր տարտամ կրակը, մազուրանման մուժում։ — Ո, պիտի իմանար, պիտի հասկանար այդ Կարս Դարբայանը, վոր զարնվելու յե իր նավակը «Վարդանի կամուրջի» արքայանիստ քարակուտին, վոր վաղուց սովոր եր արդեն իր քարակերտ կուրծքը դեմ անել ամեն հոսանքի ու հեղեղատի։ Ցավ ճիշտ վոր. վերը նկարագրած դեպքից հետո յես հեռացա Նայիրյան այդ քաղաքից և վերադարձա մի տարի անց, ու ինչ. նուլնն եր ապակորությունս, ճիշտ

նույն տպավորությունը, վոր յես ստացել եմ մանկությանս որերին՝ հորդած գետը տեսնելու գնալուս հաջորդ առավոտը. ճիշտ այն ժամանակվա նման յես տեսա, վոր համարյա թե իր սովորական ափերն ե մտել Նայիրյան այդ քաղաքի առորյա կյանքի այն ժամանակ այնպես մթափրփուր հորդած, հեղեղած գետը — և նույն ակնածանքով ու անավոր հիացմունքով յես տեսա մեր ամենահարգելի Մազուրի Համոյին, վոր, ինչպես գետի հորդելուց հետո Վարդանի կամուրջը, արքայակերպ կենցել եր կյանքի արդեն բավականին հանդարտած, համարյա իր ափերը մտած հոսանքի մեջտեղը և այլևս իզուր ելին նրա, այսինքն Մազուրի Համոյի, հասարակական դիրքի քարակերտ պատերին դիպչել փորձում արդեն իջած գետի մի քանի մանրիկ, մթափրփուր ալիքները... Բարեբախտաբար այլևս յերեխա չեմ յես այդ ժամանակ, վորպեսզի այդ լղրճուկ (ընկ. Վառոդյանի խոսքով ասած) ալիքների փրփուրում փնտրելի ինչ-վոր նավաբեկման հետքեր։ Որ. Սարոն եր միայն, վոր դեռ շարունակում եր տարածել քաղաքում իր անապատ ատերն ու պրոպակացիաները.— բացել մվ եր որ. Սաթոյին, այդ «ծամը կտրած լրիին», կարևորություն տվողը։ Մազուրի Համոն կար ու կանգնած եր ելի, ինչպես Վարդանի կամուրջը, անասան ու քարակերտ։ Կանգնած եր Նայիրյան այդ քաղաքի ու իսկական, այո, համարյա թե մարմնացած Նայիրիի, այսպես կոչված, «գրավված վայրերի» կենտրոնում, վորպես «Ընկերության» լիազոր ներկայացուցիչ, Տեղական Կոմիտեի յեվ Քաղաքային խորհրդի նախագահ, Զինվորական Բարձրագույն Ատյանի անդամ — և այլն, և այլն, — և նրա, Մազուրի Համոյի ուղեղում ելի ճայիրյանցի

եր ու ճամփեցակցանը՝ արդեն մարմնավորվել սկսող յեր-կիր Նայիրին...

Շատ չրնը եկին հասել Նայիրյան այդ քաղաքի և ընդ-հանրապես Նայիրիի ու աշխարհի վրայով այդ մի տարվա ընթացքում, յերբ յես բացակայում եկի քաղաքից ու Նայիրիից, և ամենանշանավորն ու կարևորն այն եր, որ այդ չրերի հետ մեկտեղ հասել եին նայիրի սոխակաձ բանակները Նայիրիից ու այդ հարավից, և Նայիրին ու քաղաքը մնացել եին Մաղուքի Համային ու Նայիրցիներին. յերաշխավոր, կարծես, յերկրային եր գարձել. Մաղուքի Համայի ուղեղից սահելով՝ մարմնավորվել եր կարծես, յերկիրը Նայիրիի Հավաքել եր «Ընկերությունը» յեվ գրավված վայրերն եր ուղարկել քաղում ու անհամար նայիրյան ռազմիկներ. դարերի մութից, մշուշից յելնելով՝ հառնել եր, վերջապես, նայիրյան վոգին. դրավել եր շենքեր ու քաղաքներ. բռնել եր բերդը: Անթիվ տարիներից, դարերից հետո վերջապես Նայիրյան գարձած Առարատյան դեկեղեցում Նայիրյան հնագույն բարբառով աստվածահաճո պատարագ եր անում արդեն տեր-Հուսիկ քահանան — նայիրագողը, ու բերդի ամենաբարձր աշտարակի վրա յերագույն դրոշ պարզած՝ բերդի նրամանատարն եր արդեն բնկ. Վարդյանը: Քաղաքի ու շրջանի, արդեն ամբողջովին Նայիրյան գարձած, դպրոցների վարիչ եր Արամ Անտոնիչը, դպրոցի (այսինքն տեսակետի) տեսուչը, իսկ Գեներալ Անոսը, Հայի ոնցիկ եֆենդի Մանուկոնը, կոշկակար Սիմոնը—Կուրի Մեյմունը, մանրավաճառ Կոլոպոտյանը և շատ ու շատ ուրիշ պատկառելի նայիրցիներ գարձել եկին Քաղաքային խորհրդի անդամներ Մենակ Մեռելի

ցեմոֆն եր իր տեղը մնացել. Գոռ Առուքի հետ մեկտեղ նա ելի չայ ու կալբաս եր ծախում վակզալի մեյդանում, և վոչինչ՝ գոհ եր իր վիճակից։ Մոռացան ոսեի Նարիմանովին. հաշտարար դատավոր Ոսեի Նարիմանովը միանգամայն լքել եր իր հատարար գործունեությունը և բժիշկ Սերգե Կասպարիչի հետ միասին դարձել եր Չինվարական Գերագույն Անյանի անդամ, այսինքն մենակ ինքը, Ոսեի Նարիմանովն եր՝ անդամ, իսկ բժիշկ Սերգե Կասպարիչը—այդ Գերագույն Անյանի նախագահն եր, քաղաքի ուշքիանի ամենազդեցիկ մարդը, այո՞ նույնիսկ ասողներ կալին, վոր ավելի ազդեցիկ, քան ինքը՝ Մազուրի Համոն։—Բայց մենք, իհարկե, չենք հավատում նման լերեխայամիտ կարծիքներին։ Այսպիսով, ինչպես տեսնում եք, ամեն ինչ փոխվել եր և ընդունել միանգամայն նայիրյան կերպարանք։ Նայիրի՛ն եր, հին, լերազյալ, հավիտենական Նայիրին, վոր տարիների մուժից, մշուշից լելած՝ առել եր իրական կերպարանք։ Ցավ ամեն ինչ լավ եր գնում, նույնիսկ կարելի յե ասել, վոր կատարյալ հանգիստ ու խաղաղություն կտիրեր Նայիրյան այդ քաղաքում և շրջանում, լեթե չլինելին մի շարք սեռ, անպատկառ նայիրադավանաց մարդիկ, վորոնք խանգարում ելին նորատեղծ նայիրապետության հանգիստը։ Ցավ մի գիտեն կկատարվելիք արդյոք հետագա դժբախտ ու անհավոր դեպքերը, լեթե չլինելին այդ սեռ, անպատկառ, նայիրադավանաց մարդիկ։ Ցերևակայում եք՝ դրանք, այդ սեռ, դավանաց, անպատկառ մարդիկ դեմ ելին ազրավված վայրերին պաշտպանության. ինչ-վոր խաղաղություն ելին պահանջում այդ սեռ, դավանաց մարդիկ, լերբ դեռ չեր գետնահարված վոտոխը. ավելին՝ լերբ իր վերջին նոր-

դանները հավաքած՝ թափթփուկ բանակներով պատրաստվում եր զրավված վայրերը խուժել, վիրատին հրի ու սրի մատնել այնքան դժվարություններով վերջապես ազատագրված յերկիրը նայիրի... Հասկանում ենք՝ դուրը, ինչպես ասում եր Հայի Ոնիկ եպենդին, յերկնային թռչունը լեկել, իր վոտքով մեր ձեռն եր ընկել, իսկ այդ. սոր պարոնները պահանջում ելին, վոր մենք մեր ձեռքով վերցնենք ու բաց թողնենք այդ դուրը՝— հանուն ինչի, կամ, ինչպես նույն Հայի Ոնիկ եպենդի Մանուկոին եր ասում — անունն ի՞նչ դնեմ... Ո, վոչ մի անուն չեր կարելի դնել այդ նայիրուրաց ախմարությանը, քան այն անունը, վոր դրել եր Տեղական Կոմիտեն, վոչ՝ «Ընկերություն» ինքը. և այդ անունն եր, ինչպես քանիցս կրկնել ենք արդեն իմիջի այլոց — «ազգային դավանանություն», Ցեվ ձվքեր ելին դրանք, և ձվ եր դրանց դեկավարը. — մի քանի լորնուկ սինլրքոռներ, ինչպես ասում եր Համո Համբարձումովիչը, կամ ճայվարա սանիյուլոռներ, ինչպես կարծում եր անդլիախոս Հայի Ոնիկ եպենդին և չհասկացողին թարգմանում ու հասկացնում, վոր սանիյուլոռներ նշանակում է — անվարտիք շներ, կարծես թե վարտիքավոր շներ ել են լինում... Ցեվ ձվ եր, ձվ եր, ինչպես ասացինք, դրանց դեկավարը, կամ, ինչպես ելի նույն Հային եր ասում — «վերի գլուխ». — արյունարբու մի սկյուռ, ուսացած ուի մանդոլ, մի գերմանական լրտես, վոր պոլմբած վազանով ճայրենիք վերադարձած՝ չին զարհուրելով անվարտիք ավարաներու ոգնությամբ ներսերում խլել եր արդեն իշխանությունն ու հանձնել այն գերմանացիներին՝ այդպիսով գլուխ բերելով իր խոստումը, վոր տվել եր արյունարբու Վիլհեմ կայսեր... Ահա

թե ովքեր եյին դրանք և ահա թե ով եր դրանց ատ-
մենակերի գլուխը, այսինքն ամենամեծ դեկավարը։
Ցեվ, յերևակայում եք, ընթերցող — այդ ժամանակ
արդեն պարզվել եր (գոնե այդպես եր ինձ հավատաց-
նում պ. Աբոմարը), վոր նայիրյան այդ քաղաքում
այդ սամիրյուսներին, այսինքն անկարգիր ցեներին դեկա-
վարն և յեղել, — հավատում եք՝ սույն Հաջու խաչ-
բրով ասած՝ այն ՀՍանասակ յեղած Կարո Դարայանը,
վորի սպանողներին զուր տեղն եր իր թանկագին ու
անապատ յեռանդն անձնվիրաբար մխսելով՝ այնքան
տենդագին վորոնում ընկ. Վառոդյանը։ ՀՍ — Նունը ՀՍան
մանով կասեցիս — ասում եր այդ առթիվ Հաջի Ոնիկ
եֆենդի Մանուկոֆը, և նա, թերևս, իրավունք ուներ,
վորովհետև պետք և վերջապես մի կերպ արտահայ-
տությունն գտներ այդ պատկառելի նայիրցու անձնուր-
ացը նայիրասիրությունը։ Ահա թե ով և յեղել Կարո
Դարայանը, ընթերցող, իսկ մենք դեռ ցավում եյինք
նրա յեղերական մահվան համար և անվերապահ հա-
վատ եյինք ընծայում նրա ամեն մի խոսքին։ Իսկ
նրա ընկերները. ովքեր եյին նրանք նայիրյան այդ
քաղաքում. — առաջինը՝ Կարո Դարայանի խորհրդավոր
ապանությունից հետո քաղաքից անհայտ անհայտա-
ցած պ. Մարուքեն եր, ընկ. Վառոդյանի հորջորջած
այդ պ. Դրասամատյանը, և ապա — մեզ քաջ ծանոթ
ՀՍամը կերած չակերտավոր առիորդ ոբ. Սարսն և
ելի մի քանի նման արարածներ, մի յերկու հոդի, վոր
վակզալի մոտերքը հավավաքված՝ գլխահան եյին ա-
նում վակզալի բաֆիբուզուկներին, այսինքն յերկաթու-
զային բանվորներին ու ծառայողներին և ֆրոնտից
փախած գեղերտիրներին։ — Ահա, ահա, ընթերցող, թե

ովքեր եկին Նայիրյան այդ քաղաքի և Նորաբողբոջ Նայիրապետության հանդիսաբը խանգարողները. դրանք եկին, այդ սեր, ճայիրուրաց, ճայիրադավանաց *մարդիկ, վոր* մրոտ, *կամ, տեր-Հուսիկ քահանա*— նայազոդի *խոսքով ասած՝* գիսլիճասա *քթիներն ամեն տեղ խոթելով՝ ջուր եկին պղտորում,* վոր ձուկ վորսան: *Ցեվ դա, հասկանում եք (կրկնում ենք ընթերցող, վոր լավ գըբխի ընկնես և հարկ յեղածի չափ լավ պատկերացնես դրության ամբողջ խայտառակությունը)* — յեվ այդ ամենն այն ժամանակ, յերբ գրավված վայրերը, այսինքն արդեն իրողություն դարձած ճայիրյան յերկիրն անցնելով՝ արդեն անկախ Նայիրի յեր հայտարարել ճայիրյան ճայենի հերոս, այժմ հայենի *դորակարը,* — *այն* ժամանակ, յերբ, ինչպես ասում են՝ քաղի ու քրտինք կտրած՝ ճայիրյան ռազմիկներ եր ուղարկում գրավված վայրերը, այսինքն յերկիր Նայիրին պատպանելու համար, Տեղական Կոմիտեն, վոչ՝ տեղական, այսինքն ճայիրյան իշխանությունը, — յերբ, մյուս կողմից, արդեն սուլթ յուրեր ուներ ստացած ճայիրյան իշխանությունը, վոր, վերջին ճարդաններբ հավաքած, թափթփուկ բանակներով սրատրություն ունի գրավված վայրերը խուժելու Հավիտենական Հիվանդը, — ա՛յդ ժամանակ անա այդ սեր, դավանաց, ճայիրուրաց մարդիկ դեզերտիրություն եյին քարոզում ճայիրյան բանակում յեվ խոսում եյին հաստության մասին. ո՞ւմ հետ. — Հավիտենական վասոխի ու Հավիտենական Հիվանդի, վորին ճայիրցի մի ռազմիկի քացին անգամ բավական եր, *ինչպես ասում եր Մազուքի Համոն,* — վորպեսզի նա հավիտենապես փչեր իր սունչը, յեվ ճա, ի հարկե, կփչեր իր սունչը, յեթե չլինեին այդ ճայիրուրաց, սեր, ճայիրադավանաց մարդիկ...

— Ո՛ւշ, շատ ուշ գլխի ընկան (և դեռ հարց և՝ գլխի կընկնեն) արդյոք մյուսները, յեթե չլիներ նույն Մազութի Համոն) և ուշ, շատ ուշ հարկ յեղած խոսագույն միջոցներին դիմեցին հիշյալ լրբերի վերաբերմամբ նայիրյան իշխանավորները, — բայց թե ինչ կարող էլին անել այլևս նրանք, յերբ արդեն մեր նկարագրած քաղաքի համարյա պարիսպների տակ եր վոսոխը, յերբ, յերկու որ անց, ինչպես հետագայում մանրամասն կիմանանք, դեպքերի թավալգլոր արագությամբ ընկավ նայիրյան այդ քաղաքը, և Հավիսեանական վոսոխը վոտք դրեց վառվող քաղաքի մոխիրների վրա...

Մենք արդեն անցնում ենք նայիրյան այդ քաղաքի և սուրն այս պոեմանման վեպի վերջին դեպքերի նկարագրությանը — և մի սուր, դառնաթախիծ կսկիծ սկսում է ուտել մեր սիրտը. ձեռքս կրկին սկսում է դողալ, և գրությանս տառերը գրվում են ծուռ ու դողդոջ, կարծես որորում է տողերս անբևեռելի մի հոգմ... Սև, մրուրոտ, արյունալի յեն այդ դեպքերը, վորոնց նկարագրությանն անցնելու յենք հիմա, ընթերցող, և չգիտենք՝ կարողանալու յե արդյոք մեր տկար գրիչը պատկերել այդ դեպքերն այնքան սրտակեղեք ու անավոր, վորքան սրտակեղեք ու անավոր եյին նրանք իրականում։ Մենք ավելի քան կասկածում ենք դրան, ընթերցող, վորովհետև դժվար թե մեր հնամյա արևի ներքո գտնվի մի գրիչ, վոր պատկերել կարողանա այդ վերջին դեպքերը, պատկերել այնպես, վոր բիզ-բիզ կանգնեն ընթերցողի մազերը, կսկծից ու ցավից խորովի ընթերցողի սիրտը, և այրող, այրող արցունքներ թափվեն ընթերցողի աչքե-

ըրից։ Մենք չենք հավատում, վոր դա կհաջողի մեզ, ընթերցող, և բարկությունից ու ցավից ուզում ենք դեն նետել մեր դրիչը, չվերջացնել պոեմանման այս վեպը, վոր առանց այդ էլ բավականին յերկարեց, — բայց ահա իմ, հեղինակիս, ուղեղի խորհրդավոր զաղտնարանից յելնելով խուժում են հոգևոր հայացքիս առջև սեվ մռուռի, արյունալի դեպքեր ու դեմքեր, և յես կըրկին վերցնում եմ գրիչս՝ ընդհատված պատմությունս շարունակելու։

Այս անգամ ևս պատմությունն սկսվեց Ցրանից — այսինքն Համո Համբարձումովիչից — Մազութի Համոյից... Ցեվ թնչպես կարող եր իրանից, այսինքն Համո Համբարձումովիչից — Մազութի Համոյից չսկավել, յերբ, ինչպես հայտնի յե արդեն, վոչ միայն նայիրյան այդ քաղաքը, այլև ամբողջ Նայիրին նրա շուրջն եր դառնում, և վոչ միայն շուրջը դառնում, այլև, ինչպես դիտենք, հառնել եր նրա ուղեղից՝ նրա, Մազութի Համոյի ուղեղից սահելով՝ ուղեղալինը դարձել եր, կամ համարյա թե դարձել եր յերկրային. դարձել եր — համարյա փաստ... Այո, այս անգամ ևս սկսվեց նրանից, վոր քաղաքում հանկարծ լուրեր տարածվեցին, թե Համո Համբարձումովիչ Ասատուրովը — Մազութի Համոն գրավված վայրերն ե մեկնում, իբր առաջակարգ լիազոր՝ տեղում դիմադրություն կազմակերպելու։ Համար։ Դրա հետ զուգընթացաբար քաղաքում պտտվել սկսեցին լուրեր, թե շարժվել ե արդեն վոսոխը յեվ գալիս ե ճամբայն այդ բաղաքի վրա. գալիս ե սեղմվանման, քար ու քանդ անելով այն ամենը, ինչ վոր գտնում ե իր հանապարհին։ Այսպիսի անա լուրեր պտտվել սկսեցին

այդ առավոտ քաղաքում, և այս լուրերի հետ մնկանեղ-
սրանց զուգընթաց՝ պատվել սկսեցին քաղաքում — վոչ
թե ուրիշ լուրեր, այլ կենդանի մարդիկ. քաղաքում
պատվող այդ վոչ թե լուրերը, այլ կենդանի մարդիկ
մտնում էին տները և տներից դուրս էին բերում —
վոչ թե իրեր, այլ զենքի բնդունակներին ու քշում կա-
յարան, քշում Ցրոնց։ Եթե այս ամենը կատարվում էր
վոչ թե այնպես, քամու բերածով, այլ այն պատերին
փակցրած սպիտակ, թայց այս անգամ նայիրատու, և
վոչ թե հայաստանյաց այլ հրամանների հիման
վրա, հրամանները, վորոնց ներքևը, — ե, զարմանալի
զարմանք, — գրված էր վոչ թե ընկ. Վռոդյանի, կամ
տեղական կոմիտեի կամ զինվորական իշխանության, և
կամ, վերջապես, իբրև Համո Համբարձումովիչի անունը,
այլ — այդ նայիրատու հրամանների ներքևը գրված
էր — յերևակայում եք — վոչ թե անուն, ազգանուն,
կամ հիմնարկության անուն ասենք, այլ — յուրի տաս
միայն, յերկու Հ. և մի Դ. (Հ. Հ. Դ.)... — Եթե այդ
յուրի տառերի ազդեցությունն ավելի յեր ուժեղ ու զար-
հուրելի, քան հազար-հազար թեկուզ և Մազութի Հա-
մոնների, կամ զանազան իշխանությունց անունները...
Մանկան տարուն էր գնում այդ յերեք տառերից —
ահա թե ինչ։ Յերեք այդ զարհուրելի տառերով սար-
քավորված հայտարարությունը, նեղություն — հրա-
մանը — սկսվում էր ե — նայիրցիներ՝ զինվորով. կարմ
ու ազդու Այո, կարմ ու ազդու յեր այդ զինվորը,
ինչպես կարմ ու ազդու յեր այդ զինվորի, այսինքն
հրամանի, նեղքի տարրազրությունը, — քայց հասկա-
ցողի համար մի ամբողջ, այո, մի ամբողջ տիեզերք կար
այդ մի նատիկ բառում, և այս բանը հասկանում էին

վոչ թե ընտրյալները միայն, վոչ թե բացառություններ, այլև ամենքը, բառացի ամենքը, — *առանց բացառության։ Ավելին՝ վոչ միայն հասկացնում էին, այլև մտնում էին մեջը, այդ մի հատիկ բառի մեջ — ամենքը. ուր լեր ահա զարմանալին։ Այո՛ այդ մի հատիկ բառի մեջ էին մտնում թե Հանո Համբարձումովիչը — Մաղուքի Հանոն ինքը, թե ընկ. Պատդյանը, թե Սերգե Կասպարիչը — բժիշկը, թե Ռանգ Նարիմանովը, թե Հաջի Մանկոն եղինդին, թե մանրավաճառ Կոլոպոտյանը, թե Մեռելի Ենոքը ու Գոռ Աղուքը և անգամ* վակզալի բաֆիբուզուկներն ու դիզերտիրները. *այսպիսի ահա* ֆենոմենական տարողություն *ուներ այդ դիմումը, այդ մի հատիկ բառը, որով սկսվում եր* հրամանը։— «*Նայիրցիներ*» — *ասված եր այդ հրամանում,* «Hannibal ad portas!...» — *Հենց այսպես էլ ասված եր՝* ինգլիզի *ընդմով, ինչպես կարծում էին սարսափած քաղաքացիները, և թերևս սա լեր պատճառներից մեկը, բացի վերոհիշյալ* դիմում — *մի հատիկ բառից, որ այդ հրամանը բոլոր նայիրցիների վրա թողից մի զարհուրելի, հանարյա մխիթարական ազդեցություն։* «— Թշնամին մոտենում է մեր դարպասներին» — *ասվում եր ապա այդ հրամանում,* — «ամեն մի նայիրցի պետք է պարզ հաշիվ տա իրեն, թե ի՞նչ է նշանակում այդ...»։ — «Նայիրցիներ՝» — *կրկնված եր ապա ինքնաբերական դիմումն այդ հրամանում.* «— մեր չքնաղ յերկիրը, դարեր տարունակ յերազված յեվ այժմ մեր զավակների հավելյալ աշխատանքով վերջապես ձեռք բերված մեր հայրենիքը, մեր դրախտավայր Նայիրին, կանգնած է անասելի վտանգի առաջ. մոտեցել է վտանգը յեվ կրկին, կրկին սրի ու ճրի կոխան է կամենում դարձնել մեր յերկիր Նայիրին»...— «—Նա-

յիրցինե՛ր» — *յերրորդ անգամ դիմում եր հրամանը տիեզերքին ու ամենքին.* — « — Մի բան ե մնում անել այսոր աւեն մի իսկական նայիրցու՝ վերցնել զենք յեվ նակաս գնալ իր սեփական արյունով պաշտպանելու մեր աննման յերկիրը, — ծծկեր յերեխայից մինչեվ ինքնուն տարեկան ծերունին պետք ե այսոր ռազմանակաս գնա յեվ իր կուրծքը դեմ անի վոսոխի ավիներին յեվ իր սրբազան արյունով փրկի անկումից ու ավերումից նվիրական նայրենիքը — մեր դրախտանման Նայիրին»: — *Յեվ* — «Նայիրցինե՛ր» — *չորրորդ ու վերջին անգամ դիմում եր հրամանը տիեզերքին ու ամենքին* — « — Հասել ե վճռական ռոպեն յեվ Հ. Հ. Դ. մի կոչ ունի միայն անելու իր սիրեցյալ նայիրյան ժողովրդին. — Դեպի կո՞ի՛վ... Իզեն, վերջի՛ն անգամ իզեն, տառապյալ նայիրյան ժողովուրդ. Նայիրին վերջին անգամ կանչում ե քեզ: Յեվ բոլ հեռանան մեր նանապարհի վրայից վախկոտներն ու թուլամարքները, բոլ վտարվեն, անարգանքի ոյանը գամվեն բոլոր նրանք, ովքեր այս նակատագրական վայրկյանին իրենց անձնական կաշին ավելի բարձր կդառնն, քան նայիրասիրական վեհ գաղափարը: Հ. Հ. Դ. հայտնում ե սրանով, վոր տեղնուտեղը հրացանազարկ են արվելու բոլոր նրանք, ովքեր վորձ կանեն իրենց վողորմելի կաշին փրկելու համար ռազմանակաս չգնալ, կամ փախչել ռազմանակասից: Այդ ե պահանջում մեզնից այսոր նայրենիքը, այդ ե պահանջում այսոր մեր նվիրական Նայիրին: Ոնց, ուրեմն՝ ի զե՞ն՝ նայիրցինե՛ր, — դեպի ռազմանակաս՞...»: *Այսպես եր վերջանում հրամանը, և ապա գալիս եկին վերոհիշյալ յերկնքաստուերը* — Հ. Հ. Դ.: — *Եվ կարելի ե արդյոք զարմանալի թվալ, վոր այդ հայտարարությունը, ներողություն,* հրամանը *բոլոր քա-*

դաքաղինների վրա թողեց մի անասելի, շշմեցնող, զարհուրելի տպավորություն։ Այնպիսի մի անասելի իրարանցում ընկավ քաղաքում, վոր, ինչպես կասեր Մեռելի Ցենոքը՝ ամեր մանուկը մոռացավ. ժամի յեղավ կարծես, կարծես յեկավ աշխարհ դատաստանի որը։ Ցեվ յեթե ճիշտը կուզեք, հենց այդ որվանից ել պետք է հաշվել յերկիրը Նայիրիի և այդ քաղաքի վախճանի սկիզբը. և դա վոչ թե վերոհիշյալ հրաժանի պատճառով, այլ այն, մեզ համար միանգամայն հասկանալի, իսկ այլ քաղաքացիների համար ապնպես ել անհասկանալի ենացած, պատճառով, վոր Մազութի Համոն, թեկուզ յեվ ժամանակավորապես, բռնեց իր նայրենի հողամը. իսկ ինչ կարող եր անել այդ քաղաքն առանց Մազութի Համոյի, այսինքն՝ առանց այն առանցքի, վորի շուրջը դառնում եր քաղաքը։ Գարդանքանենք մեր միտքն որինակով։ Որինակ՝ «—վո՞ւմ է Ցայտոնի Նպատակը»— հարցնում է մի անգամ Գոռ Արութին Մեռելի Ցենոքը. բայց Գոռ Արութը՝ չի իմանում, և քանի վոր Գոռ Արութը չի իմանում՝ իր աված հարցին պատասխանում է ինքը, Մեռելի Ցենոքը. «—Ցայտոնի Նպատակն ոսն է»—պատասխանում է իր դրած հարցին Մեռելի Ցենոքը ու պարզաբանում է հետո.—«ետն որ չեղնի— Ցայտոնը չի երթա»։—Ցեվ մենք միանգամայն համամիտ ենք Մեռելի Ցենոքին.—այդպես ել ավելի դեպքում։ Ցերնակայնցնք, ընթերցող, վոր, ինչպես Նայիրյան այդ քաղաքն, այնպես ել ամբողջ Նայիրին, Մեռելի Ցենոքի տերմինոլոգիայով ասած՝ մի հսկա «Ցայտոն» է, իսկ Համո Համբարձումովիչը—Մազութի Համոն՝ նրա «ոսը». և, ինչ կարող է անել «Ցայտոնը», այսինքն Նայիրյան այդ քաղաք, կամ ամբողջ Նայի-

ին, առանց ասելու — այսինքն Համո Համբարձումովիչ — Մազութի Համոյի։ Հարցնում ենք՝ ինչ կարող է անել։ Պատասխանը մեկն է. — վոչինչ ու վոչինչ։ — Գքանդվի, տեղում կմնա՝ կփտի ու կթափվեն մասերը, ինչպես քայքայվող դիակի մասերը։ Եվ այս հանգամանքն ավելի պարզ ու հասկանալի կլինի, եթե հիշենք, վոր Մազութի Համոն վոչ միայն ասելու եր նայիրյան այդ քաղաքի, այլև հոգին։ Դե յերևակայեցեք հիմա մարմնի դրությունն՝ առանց հոգու. ինչ կլինի մարմինը, յեթե հեռանա հոգին։ — Սրա յել պատասխանը մեկն է. — կքայքայվի, կտարրալուծվի, մարմին կազմող միմիայն տարրերն ամենքը մի կողմ կփախչեն ու կմնա ինչ. վոչինչ. կմնա — մահ, մոռացության մշուշ — բաց տարածություն։ Եվ նույնը, ճիշտ նույնը կատարվեց նայիրյան այդ քաղաքի, ապա և ամբողջ նայիրիի հետ, հենց վոր Մազութի Համոն թողեց այդ քաղաքը և գրավված վայրերը գնաց՝ տեղում դիմադրություն կազմակերպելու...

Մեծ, մեծ, անասելի սխալ եր Մազութի Համոյի բացակայելը քաղաքից. հետո, յերբ նա վերադարձավ գրավված վայրերից — արդեն ուշ եր, քայքայվել եր արդեն քաղաքի մարմինը և վոչ մի հոգի չեր կարող այլևս կենարար շունչ փչել ու վերստին գոյություն պարգևել այդ քայքայված մարմնին։ Ավելին՝ հետո, յերբ Մազութի Համոն վերադարձավ արդեն գրավված վայրերից — վոչ միայն ի վիճակի չեղավ կենարար շունչ փչել քայքայվող քաղաքի սառած յերակները, այլև շուտով ստիպված յեղավ փչել իր սեփական շունչը, փչել — հավիտյան ու անդարձ. փչել — ընդմիշտ... Եվ նրա հետ միասին իրա շունչը փչեց յերազյալն ու հա-

վիսենտիանը՝ լերադյալ ու հավիտենական, իրա, Մաղուբի Համոյի հանճարեղագույն ուղեղից դեպի լերկրային ու գոյացյալը ձգտող, համարյա գոյացած Նալբրին... Համոզված, այո՝ խորին համոզմունքով մենք կարող ենք ասել, վոր գուցե իսկի յել տեղի չունենային թալալզյոր արտադրությամբ Մաղուբի Համոյի դնալուց հետո նայելրյան այդ քաղաքում կատարված դեպքերն ու իրադրությունները, յեթե Մաղուբի Համոն չհեռանար քաղաքից. — յերկրորդ, բայց առաջինից ավելի կարևորագույն սխալն էր այս, վոր Մաղուբի Համոն ինքը, մասամբ և ամբողջ երնկերությունը կատարեցին այդ ժամանակ. — առաջին սխալը, ինչպես մասամբ արդեն գիտենք, այն սոր, ճայիրուրաց, ճայիրպավանաց մարդկանց հանդեպ խստագույն միջոցների չդիմելն էր ժամանակին, իսկ յերկրորդ, և, ինչպես ասացինք, ամենակարևորագույն սխալը — Մաղուբի Համոյի քաղաքից հեռանալը։ Այո, Մաղուբի Համոն չպետք է հեռանար քաղաքից, բայց նա, ինչպես տեսնում ենք, հեռացավ, և անարդարի, լեղերական անասարտուս դեպքերն ու իրադրությունները, նայելրյան այդ քաղաքի վերջին դեպքերն ու իրադրությունները, իրար հաջորդեցին, ինչպես ասացինք՝ թալալզյոր արտադրությամբ...

Մաղուբի Համոյի քաղաքից հեռանալու որը, ինչպես արդեն գիտենք, քաղաքում լուրջ տեսավ վերահիշյալ զարհուրելի, համարյա միստիկական ապավորություն թողնող, հայտարարությունը, այսինքն հրամանը։ Ցավ դրա հետ մենակեղ, ինչպես գիտենք, քաղաքում ապավել սկսեցին — վոչ թե լուրեր, այլ կեն-

դանի մարդիկ, վորոնք մանում էին տները և հանում տներից — վոչ թե իրեր, այլ զեմֆի ընդունակներին։ Բացի այս՝ ընկեր Վառոդյանը կայարանում կանգնեցրել եր մարդիկ, առտակարգ փափախավորներ, վորոնք խստիվ արգելում էին հեռանալ քաղաքից։ Սխալվեցինք, սկզբներում դեռևս թույլատրվում եր քաղաքից հեռանալ, բայց — միմիայն կանանց ու յերեխաներին։ և ահա սկսվեց նրանից, վոր քաղաքից հեռանալ սկսեցին կանայք ու յերեխաները։ Սեվ զարմանալին այն է, վոր մի շարք այլափոխություններ տեղի ունեցան նայիբյան այդ քաղաքում այդ որերին. քաղաքում խոսում էին, վոր, վերին հրաշքով, կնոջ կերպարանք են ստացել մի շարք պատկառելի նայիբցիներ, ինչպես որինակ՝ պ. Աբոմարը, կոշկակար Սիմոնը — Կուբի Մեյմունը, մանրավաճառ Կոլոպոտյանի յերիտասարդ տղան և ուրիշ շատ-շատերը. — բայց հավատացնում եմ, ընթերցող, վոր այստեղ վոչ մի հրաշք չկար. պարզապես բռնել էին դրանց կայարանում կանգնած արտակարգ փափախավորները — կանացի շորերով. ահա և ամբողջը։ Ի՞նչ հրաշքով, չգիտենք, բայց այդ պատկառելի նայիբցիներն ազատվեցին գնդակահարությունից. ավելին՝ շուտով իմացվեց, վոր նրանք բոլորն էլ անհոգ թռչունների նման թափառում են, թեպետ և Նայիբիից դուրս գտնվող, բայց համարյա նայիբյան, չքնաղագույն մի քաղաքի լազուր յերկնքի ներքո և նույնիսկ զարմանում են, վոր մնացած նայիբցիները չեն հեռանում իրենց գեղեցիկ որինակին... «Ջեն հեռվում...» — Բայց վոնց հետևելին, յերբ քաղաքի պատերից, որ որի յեռևից, շշմած քաղաքացիների գլխներին էին թափվում մեկը մեկից զարհուրելի

մեկը մեկից անողոք ու սարսափ տարածող հրամաններ, այնպես վոր ի վերջո քաղաքի խեղճ բնակիչները զարհուրում էլին քթները բարձրացնել և չէին էլ բարձրացնում, վորպեսզի իրենց այդ պատկառելի, նայիրյան քթերով չդիպչեն վորևե զարհուրելագույն հրամանի։ Ինչպես, ինչպես կարող էլին հետևել պ. Արամարշի և ընկերների որինակին սարսափած նայիրցիները, լերը շուտով, ընկ. Վառոդյանի մի նոր խստագույն հրամանով, արգելվեց քաղաքից հեռանալ անգամ կանանց ու յերեխաներին, վորպեսզի, ասված էր ընկ. Վառոդյանի հրամանում,—«խուճապ չառաջանա։ «Բոնամին պարտված է»—ասվում էր ապա այդ հրամանում,—«յեկ բոլորը կարող են ճանգիսս տեղները նստեն»։ — Դե յեկեք ու ընկ. Վառոդյանի այսպիսի հրամաններից հետո հետևեք պ. Արամարշի և ընկերների գեղեցիկ որինակին... Բայց բանն այն է, վոր, չնայած ընկ. Վառոդյանի ու նրա նմանների խստագույն հրամաններին, չնայած կայարանում կանգնած արտակարգ փափխակորների, վորոնց ձեռքին էր իրապես գտնվում այդ ճակատագրական որերին քաղաքի բանալին,—չնայած այդ ամենին՝ քաղաքի բնակչությունն ոչ որի յեռեից նոսրանում էր ու նոսրանում, և նոսրանում էլին ամենից առաջ քաղաքի վերի, այսինքն կենտրոնական թաղերը։ Վերից, ինչպես, ինչ հրաշքով, չդիտենք, բայց վաղուց արդեն առանց Նուենուիտ Հանրմի ու իր, արդեն 18-ը տարեկան դարձած, «պրզ-տիկի» լեր իր ամենորյա չորբաց խումբ Հաջի Ոնիկ ենթենդի Մանկուիը, և վաղուց արդեն նույն այդ դառը մենակությանն էր յենթարկված Արամ Անտոնիչը, դրպրոցի տնտուչը (այժմ քաղաքի ու շրջանի բոլոր նա-

լիրյան դպրոցների վարիչը)։ Ցեվ նույն այդ դառնադառը մենակությյան վիճակին եկին վաղուց արդեն յինքակա թե Ռաֆի Նարիմանովը, թե գեներալ Ալոշը, թե տեր-Հուսիկ քահանա — Խաչատրը, — բոլորը, բոլոր պատկառելի Նաչիրցիները՝ Ալեքսանդրյանի ու Լորիս-Մելիքյանի ընակիչները։ Ասենք բացառությունները էլ, իհարկե, կային, ու այդ տխուր բացառությունների մեջ էին Տեր-Թոնոն Սերոն, Մեռելի Յեսոնը, Քոռ Առուրը, հայտնի ճաշարանատեր Բոչկա Նիկալայը և շատ ու շատ նման թեկուզ և Ալեքսանդրյանի ու Լորիս-Մելիքյանի վրա խանութ ունեցողները, բայց եյապես հասարակ, մանր-մունր մարդիկ։ Սրանք բոլորն էլ իրենց ընտանեկան հարկի տերքը դեռևս վայելում էին ընտանեկան կյանքի բոլոր քաղցրությունները։ Իսկ ինչ վերաբերում է վերի թաղերի, այսինքն բերդի յեվ Առաքելոց յեկեղեցու թաղերի ընակիչներին՝ դրանք բոլորն էլ տեղները նստած էին մնացել, և, ընկ. Վառոդյանի հրամաններին հետևելով՝ նստած էլ մնում էին, վորպեսզի խուճապ չառաջացնեն։ Բայց շատ քանը եր կախված այդ վերի թաղերի ընակիչներից, այդ «բոի աճասուցներից», ինչպես անվանում եր նրանց վարսավիր Վասիլը, վորը, ի դեպս վաղուց արդեն փակել եր իր հռչակավոր վարսավիրանոցը և ռազմաճակատ եր գնացել, ուր, ընկ. Վառոդյանի կողմից նշանակված լինելով՝ մբերկներ եր հայթայթում նաչիրյան բանակին։ Թե ինչով բացատրել վարսավիր Վասիլի այս տարորինակ քայլը — չգիտենք, սակայն այդ բանն ավելի քան լավ գիտեր Հաջի Մանուկոֆ Եֆենդին, վոր նույնպես «հայթայթող» եր, բայց վոչ թե «փիցերի», ինչպես վարսավիր Վասիլը, այլ — խոշոր, անգամ ամենախոսար,

խաղաղություն։ Այն, նոսրացել էր քաղաքի բնակչությունը, սակայն այս նոսրացումն հարկավոր և հասկանալի վոչ թե քանակի, այլ վորակի իմաստով. քաղաքից հեռացել էին արդեն ամենապատկառելի քաղաքացիների ընտանիքները՝ բայց դրանց տեղը, շրջանի գյուղերից քաղաք էին փախել հազարավոր նոր ընտանիքներ, վորոնք լցրել էին փողոցները սայլերով, յեղներով, կովերով, յերեխաներով և տնային այլ անասուններով, բացի տղամարդկանցից, վորոնց վաղուց արդեն ռազմաճակատ էին ուղարկել ընկ. Վառոդյանի արտակարգ փափախավորները։ Քաղաքի վորակն էր փոխվել ամբողջովին — ահա թե ինչ. ու փոխվել էր քաղաքի տեսքը։ Եթե այս հանդամանքը մեծ մտահոգություն էր պատճառում ընկ. Վառոդյանին, բայց, չնայած նրա մի շարք ավելի քան խստագույն հրամաններին — տյնպես էլ չհաջողվեց շրջանից փախած այդ «ալախկոս վոչխարներին» իրենց տեղերն ուղարկել. նրանք չգնացին, չնայած անգամ նրան, վոր ընկ. Վառոդյանի արտակարգ փափախավորները քանիցս փորձեցին մարակային լեզվի փոխել ընկ. Վառոդյանի հրամանների նայիրյան քաղցը լեզուն։ Զոգնեց, վոչինչ չոգնեց, դրանք մնացին քաղաքում, անբան անասունների նման թափված մնացին նայիրյան չքնաղ քաղաքի վոչ այնքան էլ չքնաղ փողոցներում ու լցրին այդ վոչ այնքան էլ չքնաղ փողոցները իրենց տհաճելի դարշահոտությամբ։ — Ցերևակայում եք՝ հենց այդպես, նայիրյան չքնաղ այդ քաղաքի վոչ այնքան էլ չքնաղ փողոցներում էլ նրանք ուտում էին ու քնում և կատարում իրենց բոլոր բնական առաքումները։ Բայց ընկ. Վառոդյանին ջղայնացնողը գերա-

զանցապես այն եր, վոր դեզերտիրների կատարյալ բուրները ելին դարձել փողոցներում, բանկերում ու այլիներում թափված մարդկային այդ գարշահոտ կույտերը. զազմանակատից փախչում ելին ռազմիկները և պահվում դրանց մեջ, դրանց սալերի արանքում, վերմակների տակերին և նույնիսկ իրենց կանանց ու մայրերի փեշերում: Եվ ընկ. Վառոդյանի արտակարգ փափխալորները, իրենց ամոթխածությունը մի կերպ զսպելով՝ շատ անգամ ստիպված եյին լինում դեզերտիրներ վորոնել... շրջանից փախած այդ կանանց փեշերում: Բայց այս բոլորը դեռ ելի վոչինչ, մի կերպ կարող եր հարթվել, սակայն քաղաքի մեծագույն դրժբախտությունն այն յեղավ, վոր մի գեղեցիկ որ եր ընկ. Վառոդյանը և Սերգե Կասպարինը նկատեցին, վոր քաղաքում փակվել են համարյա բոլոր խանութները: Ընկ. Վառոդյանը և Սերգե Կասպարինը, վոր Մազութի Համոյի գնալուց հետո նրա տեղակալն եր տեղական Կոմիտեյում յեվ Քաղաքային խորհրդում, շուտափույթ կերպով մի հրաման արձակեցին, վոր խանութները բացվեն. բայց, ավաղ, խանութները չբացվեցին, իսկ ժողովուրդը մթերք եր ուզում — չայ, սապոն, նաֆթ, լուցկի և ելի հազար ու մի նման զահրուտար: Տեսնելով, վոր անելանելի յե դրությունը, Քաղաքային խորհրդում մի ինչ վոր վերի թաղեցի հարց բարձրացրեց, վորպեսզի խանութներից մի քանիսը ջարդեն և Քաղաքային խորհուրդն ինքը վաճառել սկսի այդ խանութների ապրանքները. Ինչպես և կարելի յեր սպասել, առաջարկն ընդունվեց միաձայն: Բայց ցավալին այն և, վոր յերբ ջարդեցին խանութները — դուրս յեկավ, այսինքն վոչինչ ել դուրս չեկավ խանութներից

—խանութները դատարկ էին, ինչպես Քոռ Առաբի ձախ աչքը... Հարց՝ ուր էին այդ խանութների ապրանքները։ Պատասխան՝ չկային — և ուրիշ վոչինչ։ Եվ այն էլ վոչ միայն ապրանքները չկային, այլև իրենք — ապրանքների տերերը. զարմանալի հրաշքով վերացել էին նրանք նայիբյան այդ քաղաքից, չնայած կայարանում կանգնած արտակարգ փապախավարների։ Գուցե ռազմանավակա՞ն էին գնացել նրանք, կարող և հարցնել ընթերցողը. բայց մենք ստույգ տեղեկություններ ունենք, վոր նրանք այնտեղ չեղին։ Եվ ա՞ս յել, այս ամենն էլ դու հեչ, լեթե չլիներ քաղաքը և ռազմանավակատը քայքայող ամենամեծ չարիքը։ վորի մասին քանիցս թեթևակի հիշատակեցինք, — դեզերտիրությունը։ Ամեն առավոտներից ու փողոցներում թափված մարդակույտերից, սալերի արանքից և նուրբիկ կանանց փեսերի տակից հազարներով հոնում էին ու ռազմանավակա՞ ուղարկում դեզերտիրների հարյուրավոր խմբեր, — բայց գլխերը, մութն ընկնելուն պես, նրանք կրկին փախչում ու քաղաք էին վերադառնում բազմաթիվ խմբերով, և հաջորդ առավոտ ընկ. Վառոդյանն արտակարգ փապախավորների կողմից էլի ճակատ քշվում, վոր մութն ընկնելուն պես նորից վերադառնան քաղաք։ Չարիք էր, անասելի չարիք, նայիրյան խայտառակություն։ Ի՞նչ միջոցներ ասես, վոր ձեռք չեղին առնում անասելի այդ չարիքի առաջն առնելու համար Զինվորական Գերագույն Աստյանի նախագահ բժիշկ Սերգեն Կասպարիչը և բերդի հրամանատար ընկ. Վառոդյանը. արանց հրամանով, ծեծի, հրապարակային ամբաստանություն, թքի ու մուրի էին ենթարկվում այդ նայիրադավաճան լրբերը, բայց չեր

ոգնում վոչինչ, դրութիւնը նուլնն եր մնում, նորից փախչում ելին ռազմանակատից, ինչպես սարսափած վոչխարներ, և ընկ. Վառոդյանի աքսորակարգ փափաքավորների կողմից նորից ճակատ ելին քշվում թիելով ու մրելով: Պարզ է, վոր այսպես չեր կարող շարունակվել. հարկավոր եր գերագույն միջոցի դիմել, բայց այդ գերագույն միջոցին դիմելուց առաջ հարկավոր եր գտնել չարիքի արմատը: Ցեվ չարիքի արմատը գտնվեց. և այդ չարիքի արմատը գտնողը, այսինքն վոչ թե դնողը, այլ այդ արմատի վրա առաջին անգամ մաս դնողը ելի ինքն եր, նույն ինքը՝ հանճարեղագույն Մազուրի Համոն, վոր համապատասխան բովանդակությամբ գրություն եր ուղարկել ռազմանակատից։ Այո, նա լեր ելի, ելի նույն հանճարեղագույն Մազուրի Համոն, վոր իր վճռական մաքը վերջապես կարողացավ դնել չարիքի իսկական արմատի վրա. ասում ենք կարողացավ «մաքը դնել», վորովհետև այնքան ել, վերջիվերջո, դժվար բան չեր այդ արմատի գտնելը, վորովհետև նա, այդ արմատը, վոչ թե թաղված եր գետնում, ինչպես ամեն մի արմատ, այլ ցցված եր դուրս, ինչպես նայիրյան մի քիթ, և վաղուց արդեն բոլորն ել տեսնում ելին այդ չարաբաստիկ քիթը, այսինքն արմատը: Բայց — մի բան տեսնելը, ուրիշ բան՝ տեսածի վրա վճռական կերպով մաս դնելը: Տեսնում ելին, այդ չարաբաստիկ արմատը բոլորն ելին տեսնում, բայց՝ կրկնում ենք, Մազուրի Համոն եր մեկն, վոր ժամանակին մատնանիշ արավ այդ արմատը և առաջարկեց այն հիմքից պոկել յեվ դեն շպրտել, ինչպես վարակող մի սալ։ «— Դեկտեմբերյան արմատը հարկավոր է տեսնել այն նայիրադա-

վանան արիկանների մեջ, վորոնց առաջնորդն եր մեր քաղաքում անվայ չարագործների (հարկավոր է ասել բարեգործների, *վակագծում ավելացրել եր Մաղուքի Համոն*) ձեռով ետն սատակ յեղած Կարո Դարայանը» — *այսպես եր գրել ռազմանակատից ուղարկված իր նախնակ-հրանանգում Մաղուքի Համոն.* — «— Դրանք լցրել են հիմա ռազմանակաթը յեվ դեզերտիրություն են քարոզում մեր արի զինվորների, դրանք խոսանում են զինվորներին հող, խաղաղություն ու ճանգոսություն յեվ նման լկտի միջոցներով քայքայում են մեր բանակը» — *գրել եր Մաղուքի Համոն իր այդ հրահանգ-նամակում։* — «Դրանց վերաբերմամբ հարկավոր է ամենախիստ միջոցների դիմել, չքաշվել անգամ գնդակահարությունից» — *հրահանգել եր վերջում Մաղուքի Համոն և հրահանգի վերջին տողերը յերեք անգամ ընդգծել. Մաղուքի Համոյի այդ ընդգծումներն են ահա, վոր մենք անվանում ենք «մաս դնել»։* — *Թեև իրոք վոր. Մաղուքի Համոյի այդ հրահանգ-նամակն ստացվելուց հետո բոլորը քաց արին աչքերը ու մեացին, ինչպես վարսավիր Վասիլը կասեր* — «Հե՛ս կարած». — *այդ վոնց եր, վոր իրենք չեյին հասկանում այդպիսի հասարակ մի բան, հասարակ, նա՛ւ, ինչպես արվա լուսը։ Այսպես թե այնպես՝ չարիքի արմատը դանված եր արդեն և ահա ընկ. Վառոդյանի արտակարգ փափխանորները սկսեցին այդ արմատը պոկելու համար արտակարգ պատրաստություններ տեսնել։ Հիշում եմ քաղաքի մեջ ընկ. Վառոդյանի արտակարգ փափխանորները դեղեցիկ մի որ իրարից մի հեռագրական հեռավորությամբ կանգնեցրին յերկու հեռագրաստուն և դրանց վրա խփեցին յերրորդը։* — «Եդ ի՞նչ կեթնեք, յեղբա՛յր» — հարց-

ընց փափախավորներից մեկին այդտեղ կանգնած յերեխաներից մեկը, վոր խորին հեռաքրքրությամբ և ակնածանքով հետևում ևր յերբորդ հեռագրասյան վրա նստած արտակարգ փափախավորի արտակարգ շարժումներին։ — Գյանդրբազի չվան կրթիցեմ, վոր դեզերտիրներ վրեն գյանդրբազ խաղան», պատասխանեց փափախավորը և յերեխաներն ուրախ հրհռացին, պատկերացնելով յերևի, վոր բավականին զվարճալի մի բան պետք և լինի այդ զվարճալի դեզերտիրների գյանդրբազությունը։ «Գյանդրբազի չվանը», ճիշտ և, շինեցին, բայց, ցավոք արտի հարկավոր և ասել, վոր վոչ արտակարգ փափախավորները և վոչ ել հիշյալ յերեխաներն առիթ ունեցան այդ զվարճալի դեզերտիրների «գյանդրբազությունը» տեսնելու. հեռագրասյուները կանգնեցնելուց յերկու որ հետո, դեպքերի գլխիվայր արագությամբ նայիրյան այդ քաղաքն ընկավ և արտակարգ փափախավորների շինած այդ «գյանդրբազի չվանի» վրա, — ա, ճակատագրի յեղերական հեգնանք, — հարկադրված յեղան գյանդրբազություն անել — յերեվակայում ևք — ինքն ընկ. Վառոդյանը, Սերգե Կասպարիչը — բժիշկը յեվ, Համո Համբարձումովիչ Ասատուրովը — Մազութի Համոն... Ճակատագրի տարորինակ մի խաղ, բախտի յեղերական մի հեգնանք ևր դա, ընթերցող, վոր դեպքերի ալնքան վտղբերդական ու սխրալի բերումով յեզրափակվելու յեկավ նայիրյան այդ քաղաքի ապետալի պատմությունը...

«Հեռագրասյուները» կանգնեցնելու օրն ևր հենց, վոր Մազութի Համոն անապատալի կերպով վերադարձավ քաղաք։ Բանն այն ե, վոր արդեն գրավված եյին

գրավված վայրերը. ավելին՝ վոսոխը, Հավիթենիական Հիվանդը, անապատելի մի հրաշքով արդեն անցել եր ստանալի այս կողմը և յեկել, իր թափթփուկ բանակներն եր դրել քաղաքից 30 վերստ հեռավորության վրա։ Սարսափ առած նախիրների նման՝ նայիբցի ռազմիկները փախել եյին վոսոխից ու լցրել քաղաքը. ել վոչ ժոիզերտիրա եր մնացել, վոր ֆյանդրբազ խաղացնելին, վոչ բան. հա չեր կարելի մի ամբոզջ բանակ յիրեք հեռագրասյան վրա ֆյանդրբազ խաղացնել։ Թե ինչ եր ներկայացնում քաղաքն արդեն — դժվար ե նկարագրել։ Ներկայացնեք, ընթերցող, վոր մի առավոտ վեր եք կենում ձեր տեղից և ուզում եք շորները հագնել, բայց տեսնում եք, վոր անհասկանալի մի հրաշքով քանդվել են ձեր շորերի բոլոր կարերը. վերցնում եք ձեր շապիկը — թափվում են շապկի մասերն առանձին-առանձին՝ թևը մի կողմ ե գնում, ոձիքը մի կողմ, մնացածը — ուրիշ մի կողմ. վերցնում եք ձեր վարտիքը — նույնը. դե հիմա սրան ավելացրեք և այն, վոր հանկարծ հրդեհ ե ընկնում ձեր բնակարանը. — ինչ պիտի անեք. դուրս վազեք. բայց դուրսը կանգնած են կանայք և յերեխաներ. ակլոր հա չեք յերևա կանանց և յերեխաների աչքին. — նեղրաբ մնաք. — բայց ներսում ել ձեզ խեղդում ե ծուխը, և մի վայրկյան չանցած՝ հրդեհի ալ-կարմիր բոցերն արդեն լիզել կըսկըսեն ձեր մարմինը... Այսպիսի ահա անելանելի մի դրություն մեջ ընկավ Մաղութի Համոն գրավված վայրերից վերադառնալիս. քաղաքի, պատկերավոր ասած՝ բոլոր կարերն արդեն քանդվել եյին, մասերից ամեն մեկը մի կողմ եր փախել, իսկ քաղաքի շուրջը — հրդեհ եր. ծուխը լցվել եր արդեն քաղաքը և մոտենում

եյին արդեն քաղաքի ծխախեղդ մարմնին անավոր հըրդեհի ալ-կարմիր բոցերը։ Ի՞նչ եր մնում անելու Մազուքի Համոյին. փախչել. մնալ — բայց ինչպես կարող եր, սատանք խնդրեմ, փախչել Մազուքի Համոն. կարող եր արդյոք փախչել մարդու նոգին և իր սեփական, հարազատ մարմինը թողնել հրի բերան... Եթե Մազուքի Համոն մնաց. վոչ միայն մնաց, այլև իր վրա վերցրեց բոլանդակ խեխանությունը. մի վերջին ճիգ ևս, գերմարդկային մի ճիգ դրծադրել կամեցավ Մազուքի Համոն, վոր փրկի դրությունը. բայց դրությունը չփրկվվեց. — ուշ եր, բավականին ուշ եր արդեն, և դրությունը չեր կարող փրկել այլևս վոչ մի, թեկուզ և գերմարդկային, ճիգ...

Վոնց, վոնց փրկեր դրությունը Մազուքի Համոն, ցերը, ինչպես ասացինք, քանդվել եյին արդեն քաղաքի բոլոր կարերը և վոչ մի, թեկուզ և հանճարեղագույն, դեռնակ չեր կարող այլևս իրար միացնել այդ վոչ միայն իրարից բաժանված, այլև զարմանալի թափով իրարից խուսափ տալ սկսող, մասերը. Համո Համբարձումովիչի բացակայության ընթացքում այնպիսի մի չտեսնված զարգացման եյին հասել քաղաքի, ինչպես ասում են՝ կենսորանախույս ուժերը, վոր այլևս անհնարին եր դրանք վոչ միայն վոչնչացնել, այլև չեզոքացնել։ Ներկայացեք՝ ընդամենը մի ամիս բացակայությունից հետո քաղաք վերադարձավ Մազուքի Համոն, — և ինչ. առաջին հերթին դնպի բերդը վազեց Մազուքի Համոն և նրա աչքերի առաջ պատկերացավ... Ո, այն, ինչ վոր պատկերացավ Մազուքի Համոյի աչքին բերդում — թող վոչ մի գերազույն հրամանատարի

չպատկերանա... Բերդը, Նալբյան արքաների շինած և զարեր շարունակ հազար չարի ու վոսոխի իր քարակերտ կուրծքը դեմ դրած այդ բերդը, Մազութի Համոն գտավ վոդբալի վիճակում... — Չարթնեցին՝ տարիների մուժից, մշուշից լեցնելով՝ թունդ առան Մազութի Համոյի սրտում... յերազները. լեցան, Մազութի Համոյի դառնաթախիծ սրտից յեղնելով՝ Մազութի Համոյի վշտից ու դառնությունից բորբոքված հանճարեղագույն ուղեղը խուժեցին... դարավոր սպասումները... Մթթե այսպես ևր յերազել Մազութի Համոն այս որը. մթթե այսպես ևր նկարվել Մազութի Համոյի հանճարեղագույն ուղեղում — բերդը, Նալբյան այս բերդը՝ հուլսով ու սպասումով հարուստ այն հեռու որերին, յերբ «Լուսյոր» գրասենյակում նստած այս որերն ևր յերազում ինքը, այն ժամանակ դեռ մի մի՝ «Լուսյոր» կառավարիչ Մազութի Համոն... Այստեղից, այն, բերդի այս ժայռակերտ պատնեշների վրայից պիտի ռումբեր սեղային մի որ, յերբ այդ որը գար... Այստեղից, այն, բերդի այս ժայռակերտ պարիսպների վրայից իջներ պիտի մի որ — պիրկ, անպարտ կորովը Նալբյան ցեղի... Վորպես յերկաթե մի բուռնցք՝ իջներ պիտի մի որ թշնամու գլխին։ — Այստեղից, բերդի այս անառիկ բարձրություններից հեռանալով պիտի յեղներ ահասաստ, պիտի հասներ հաստատ Նալբյան վոգին. կորովը, ուժը հազարամյա — Նալբյան աշխարհի... Ու պիտի վառվեր նորից, պիտի ժպտար խնդագին յերկիրը հազարամյա — հնամյա Նալբին... Ահա թե ինչ ևր յերազել Մազութի Համոն «Լուսյոր» գրասենյակում անցկացրած իր անքուն գիշերներին՝ ձյա որվան սպասելիս... Որը յեկավ։ Դեպքերի անսպասելի, հեքիա-

թալին բերումով՝ քաշվեցին սոխական բանակները Նայիբյան աշխարհից. դեղքերի անապատին, հեքիաթային բերումով՝ հանկարծ մարմնավորվեց, իրողություն դարձավ լերկիրը Նայիբի... Եվ ինչ. Հավիտենական Հիվանդի հորդաներից սարսած, Մահմեդի բափբրփուկ բանակներից սարսափահար՝ նախիրների նման պուկ ավին Նայիբյան բանակները. Ճնացել է բերդը միայն, Նայիբյան այս բերդը, վոր վաղը վոտնակոխ պիտի արվի Հավիտենական Հիվանդի հորդաների կողմից, պիտի լիզե նորից Հավիտենական Հիվանդի հորդաների վոտները, Հավիտենական Հիվանդի թափթփուկ բանակների չաքմանների փոշին... Ո՞ւր է, ո՞ւր է ուժը, ո՞ւր է կորովը հնամյա Նայիբյան ցեղի. ո՞ւր է յերկաթե բռունցքը... Ո՞ւր է, — հարցնում եր, դառնացած Ցեռնովայի նման մազերը պոկելով, Մազութի Համոն. — «Ո՞ւր է»։ Դառնացած Ցեռնովայի նման պոկոտում եր մազերը ու Նայիբյան արքաների կորովը եր վոգեկոչում բերդի ամենաբարձր աշտարակի վրա կանգնած, Նայիբյան յեռագույնի դողդոջ փայտին կռթնած, Մազութի Համոն. — «Ո՞ւր է» — Հարցնում եր Մազութի Համոն, բայց պատասխան չկար. բերդի հազարամյա, մռայլ պարիսպներն ելին միայն լուռ նայում Մազութի Համոյին, վերջին այդ արքայակերպ Նայիբցուն, վոր պոկոտում եր մազերը և նայիրյան կորովը վոգեկոչում։ Ու չկար կորովը. լուռ եր բերդը։ Ու բերդի ամենաբարձր աշտարակի վրա կանգնած Նայիբյան յեռագույնի դողդոջ փայտին կռթնած՝ դառնաթախիծ թախծեց, լաց յեղավ, ինչպես այն ժողովում, Մազութի Համոն, և Մազութի Համոյի, վերջին այդ արքայակերպ Նայիբցու բոցե արցունքներն այրեցին Նայիբյան հնամյա պատերը... «Վա՜յ» — ձեռքը Նայիբյան

յեռագույնի գողգոշ փայլին խփելով դառնաթախիծ լայի, հրև արցունքներն մինչից բացականչեց հանկարծ Մազութի Համոն. «Զի՛ լինիս — Ցնցվեց վայրկենական քնից, կամ կաթվածից արթնացածի նման՝ ցնցեց իր գլուխը Մազութի Համոն. հանեց թաշկինակը և սրբեց աչքերը։ Ցնվ նոր կարծես տեսավ, որ կանգնած են շուրջն ընկ. Վառոդյանը, բժիշկը, մի լերկուս նայիրյան գենեռալ և մի քանի նայիրցի սպաներ. անհուն պատկառանքով նայում էին նրանք Մազութի Համոյին ու լուռ, լուռ, լուռ էին, ինչպես բերդի պատերը։ «Ո՞ւր ենս — ցասման շանթեր տեղալով աչքերից՝ հարցրեց վորոտաձայն Մազութի Համոն. — «Ո՞ւր են մյուսներս։ Բայց «մյուսներս, վորոնց մասին հարցնում եր Մազութի Համոն, իր քիչ առաջ վոգեկոչած նայիրյան կորովի և ուժի նման, չկային. պարզվեց, վոր բերդի սպայությանը բավականին նկատելի մասը զիշերը հեռացել է բերդից և չի վերադարձել։ — «Իսկ ո՞ւր է բերդի գարնիզոնս — ավելի մեղմ, կարծես կոտրած ձայնով, շարունակեց իր ռեվիզիան Մազութի Համոն. ընկ. Վառոդյանը ցուցց տվեց մատով. Մազութի Համոն նայեց ընկ. Վառոդյանի մատի ուղղությամբ. և Մազութի Համոն տեսավ. — այնտեղ, բերդի յերկրորդ աշտարակի վրա Մազութի Համոն տեսավ ի մի խռնված նայիրյան տրեխավոր ռազմիկների բավականին բազմամարդ մի խումբ, վոր զբաղված եր իրեն, Մազութի Համոյին նայելով։ «— Ներողություն...» — ասաց Մազութի Համոն — «դրանք... թոփ զցել գիտե՞ն...» — «Այո՛, նիշ այդպես է» — զինվորական պատիվ բռնելով՝ պատասխանեց գենեռալներից մեկը, և Մազութի Համոյի արքայական դեմքը մեղմիկ լու-

ավորվեց մի մանկական, համարյա իդիոտային, ժպիտով։ Հասկացավ Մազուքի Համոն՝ վերջացած եր. ուղեղում, հատնող մոմի բոցերի նման, ճիսախառն յերերաց, կողքե-կողք ընկավ... յերկիրը նայիրի։ Բայց — «Վո՛չ» — բացականչեց մտքում, վերջին ուժերը հավաքելով, Մազուքի Համոն. — «Չի՛ լինիր։ Ու հրամայեց նոր նռազմիկներ բերել բերդ, ինդանոցներ դնել, անգամ ցույց տվեց, թե ինչ ուղղությամբ ե հարկավոր դնել այդ ինդանոցները. հետո կառք նստեց և վերադարձավ քաղաք։

Քաղաքում սպասում եր նրան անսպասելի մի ուրախություն. ռազմաճակատից ճաղարդագրության կար ստացված, վոր հերոսական մի գրոհով նայիրյան ռազմիկները տասը վերստ յետ են քշել թշնամուն և գրավել միացգամայն կալուն դիրքեր։ Ավելին՝ տեղեկության մեջ ասված եր, վոր շուտով հավանական ե առաջխաղացում սկսեն և քշեն թշնամուն — մինչև Հայոցի Քաղաքը։ Կարդաց Մազուքի Համոն այդ հաղորդագրությունը և նրա սրտից կապարե մի ծանրություն ընկավ գետին. կասկածն ու քիչ առաջ նրան պատող հուսահատությունը նրա սրտից, ինչպես ասում են, վոնց վոր ջնջոցով սրբեցին. շտկեց իր, քիչ առաջ բերդում կորված, մեջքը Մազուքի Համոն. աչքերը լցվեցին աշխուժությամբ ու կայտառությամբ։ Մինչ այդ քաղաքում սկսվել եր անորինակ մի խուճապ. շրջանից փախածներն ու վերի բաղեցիք ամեն ինչ հավաքել՝ պատրաստվում եյին գաղթի. հազարավոր խմբերով դրանք բռնել եյին փողոցները ու դեպի կայարան տանող խճուղին. քաղաքի քիչ թե շատ պաս-

կառիլի բնակիչներն արդեն գտնվում էին կայարան-նում, և մի լերկու գնացք արդեն հեռացել էր՝ քա-ղաքի պատկառելի բնակիչներով բեռնված։ Թե ինչ էր կատարվում այդ ժամանակ կայարանում — աննկարագրելի է նկարագրելը։ Ուռնապի յենթարկված բազմահազար ամբոխը լցրել էր պլատֆորմը. տեղի յեր ունենում ամենախոշոր մի խրատանցում, վորի հանդեպ մանկական մի խաղ էր Բաբելոնի առատությունը, յեթե միայն դա իրոք տեղի լե ունեցել։ Մարդիկ կոխոտում էին իրար ու իրարու վրայով սողալով՝ առաջ անց-նում, վորպեսզի ոտա լինեն լեկող գնացքին. մայրերն ամբոխի գլուխների վրայով առաջ էին նետում իրենց յերեխաներին, վորպեսզի իրենք ևս առաջ սողան, բայց յերեխաները խեղդվում էին ընդհանուր հրհրո-ցում, իսկ մայրերը, առանց յերեխաներին հասնելու, փչում էին իրենց շունչը՝ չորս կողմից սեղմված։ Տղոցկան կանայք ծնում էին կանգնած տեղերում, և նրանց ճիչը լսելի չեր լինում անգամ այն ահռելի աղմուկում, վոր բարձրացնում էր բազմահազար, սար-սափից խելագարված, ամբոխը։ Տղամարդիկ ծեծում էին իրար. կանայք ճանգռտում էին տղամարդկանց դեմքերը, և այս ամենի վրա շաչում էր առակարգ փափախալորների մարակը։ Մարակով ճանապարհ էին բաց անում նրանք և առաջ անցնում, հետներն առաջ տանելով զանազան պատկառելի նայիրցիների ընտա-նիքներին, վորոնք ընկ. Վառոդյանից կամ Մազուքի Համոյից ունեցին պատկառելի թղթեր։ Բայց, չնայած արտակարգ փափախալորներին, չնայած ամբոխ պատ-կառելի թղթերին, հաճախ չեր հաջողվում նրանց նպա-տակին հասնել. ամբոխը կատաղած թշնամու նման։

գրոհի յեր գիմում ու ընդհանուր հորձանքում խեղդում թե արտակարգ վարվեստավորներին և թե նրանց հովանավորած պատկառելիներին։ Անասելի, այո, անհրևակայելի բաներ եյին կատարվում այդ ժամանակ կայսրանում, բայց ավելի անասելին ու անհրևակայելին այն եր, ինչ վոր տեղի յեր ունենում քաղաքում։ Քաղաքում ծալը եյին առել հրդեհները։ Քաղաքից հեռացող նայիբցիները, նայիբյան անասելի, չտեսնված մի յեռանդով, այրում եյին իրենց տները ու խանութները, վոր վոսոխին չմնան։ Տեղական իշխանությունը գուցե և դեմ լիներ նայիբաբիրությանն նման քեծ արտահայտություններին, լեթե մի այն, ինչպես ասում են՝ խելքը գլխին լիներ։ Բայց նրա խելքը գլխին չեր և ժողովուրդը անում եր այն ամենը, ինչ վոր թելադրում եր նրան նայիբասիրական քարձր զգացմունքը։ Բայց այդ չե զարմանալին. տներն ու խանութներն այրում եյին, ասենք, դրանց տերերը, այրում եր ժողովուրդը. բայց ով եր այրում հիմնարկությունները։ Քաղաքում ասողներ կային, վոր հրդեհները սկսվել են հիմնարկություններից. ամենից առաջ այրվել եր «Լույսի» դրասենյակը, լերևակայում եք՝ իրա, Մազութի Համոյի դրասենյակը, վոր ժամանակավորապես փակված եր՝ պահանջներում նամա և Համո Համբարձումովիչի տրամադրության ներքո ազատ ժամանակ չլինելու պատճառով։ «Լույսի» դրասենյակն այրվել եր Մազութի Համոյի քաղաք վերադառնալուց մի որ առաջ, գիշերը (առավոտյան արդեն նա քաղաքում եր գտնվում) — և Մազութի Համոն, արտակարգ մի պատվասիրությամբ՝ քաղաք վերադառնալուն և հրդեհի լուրն ստանալուն պես՝ հրամայել եր,

ինչ գնով էլ լինի հրդեհի լափող ճիրաններից, վոր արդեն մխացող մոխիրների երին փոխվել, աղատել ելույթի մասյաններն ու հաճիկները, բայց այդ կարելի չեր արդյոք, ընթերցող, հնարավոր եր արդյոք... Ապա այլվել եր ամեն գարի Ընկերությունը, այսինքն ընկերության շինքը, հետո — միլիցիատունը: Ցավ, սաստիկ են, դրանցից հետո չեր ահա, վոր քաղաքից հեռացող նայիրցիները ցուցադրել սկսեցին իրենց քեծ նայիրասիրությունը, վոր ահռելի արագությամբ ծավալվում եր քաղաքում և լցնում քաղաքի փողոցները նայիրասիրական յուրաքանչյուր մի արտահայտությամբ, այսինքն հրով ու ծխով: Ալապիսի ահա դրության մեջ եր քաղաքը, յերբ Մագուլի Համոն ստացավ ռազմահակատից վերադարձյալ ուրախալի հաղորդագրությունը: Մաղմանյան արտակարգ նիստ հրավիրեց խսկույն Մագուլի Համոն, վորը վորոշում կայացրեց՝ 1) Գերազույն միջոցներ ձեռք առնել խուճապը կանգնեցնելու համար, 2) վերջ տալ հրդեհներին, 3) հրամայել ժողովրդին հանգիստ իր տեղը մնալ, վորի համար արտակարգ միջոցներով արգելել հեռաքից հեռացողը, 4) արգելել զնացքների յերթևեկությունը: Վորոշումը հանելով՝ Մագուլի Համոն անձամբ հրամայեց կայարանին զնացքները բաց չթողնել և ընկ. Վառոդյանի միջոցով արտակարգ փոփոխումներ ուղարկեց՝ խնդրելով փախչող ժողովրդին վերադարձնելու, կամ, ծայրահեղ դեպքում, ետացածների առաջն առնելու: Այդ կարգադրությունները զուգընթաց՝ Գաղաքային խորհուրդը վաղեց Մագուլի Համոն, վոր նրա միջոցով ևս աղդի ժողովրդի արամադրության վրա. արտակարգ նիստ նշանակեց, բայց, ցավոք սրտի, դուրս չեկավ, վոր քաղաքից բա-

ցակայում էլին Քաղաքային Խորհրդի համարյա բոլոր անդամները. վոչ Գեներալ Ալոբ կար, վոչ մանրավաճառ Կալոպոյանը. վոչ Հաջի Ոնոիկ հիգենդին և վոչ էլ մյուսները. վերի բաղեցի անդամն էր միայն, վորը մի անգամ արդեն ցույց էր տվել իր ամբողջ քաղաքական հմտությունը՝ փակ խանութները չարդելու իր այն հիշատակելի առաջարկը մացնելով, մի առաջարկ, վորից, հիշում եք, թե ինչ դուրս եկավ, — այսինքն վոչինչ էլ դուրս չեկավ: Ի՞նչ պիտի աներ Քաղաքային Խորհրդի այդ մի հատիկ անդամի հետ Մազուքի Համոն, — այո, ինչ պիտի աներ։ — Վոչինչ էլ չէր կարող անել Քաղաքային Խորհրդի այդ մի հատիկ անդամի հետ Մազուքի Համոն. Մազուքի Համոյին Ու

վինը... «Բնի՛ր բերդը» — հրամայեց կառապանին Մաղուքի Համոն ու ընկողմանեց կառքում. գլուխը ձեռքերի մեջ առավ. քնեց...

Հաջորդ առավոտ... Բայց լավ և չլուսանար այդ առավոտը, վորովհետև այդ չարաբաստիկ առավոտը դեռ նոր էր լուսանում, յերբ քաղաքում մնացած ժողովուրդը, վոր վերոհիշյալ արտակարգ նիստի հրամանից և ռազմաճակատից ստացված ուրախալի նաղորդագրությունից հետո բավականին հանգստացել էր կարծես ու արտասովորվել, — լսեց հրացանների արձակոցից և թնդանոթների դեռ բավականին հեռու, բայց հետզհետե մոտեցող վորոտ։ Վոչ մի ուժ այլևս, անդամ վոչ մի յերկնային վերին զորություն, ի վիճակի չեր ետեղը նստած պահել քաղաքում մնացած ժողովրդին։ Հակա, ստոնդակ և հարյուր հազարավոր զրուխներով հաշվող մի նախիրի նման, ստրատփահար անդոնան յեղավ քաղաքում մնացած ժողովուրդը. մի մասը բռնեց կայարանի ճամբան, մյուսը խճուղու Քաղաքի անելը մեկը մյուսի յետևից սկսեցին վազել, և այդ վազող անելում, հրի ու ծխի միջից, ինչ վոր բան եղին փախցնում ռազմաճակատից նահանջած նալրոցի ռազմիկները։ Հաստատ կարելի չե ասել, վոր այդ վայրկյանից քաղաքը կարելի չեր արդեն ընկած համարել, բայց նա այդպիսին դեռ չեր համարվում, վորովհետև վասխը դեռ չեր կտրել փոխուսաի ճանապարհը և դեռ հնարավոր էր փախչելու։ Այդ վայրկյանից սկսած քաղաքում չկար այլևս վոչ մի իշխանություն։ Գերագույն Իսանությունը բերդում էր հավաքվել, վորտեղ աշխատեցից անմիջապես զեկավարի ռազմական

գործողությունները։ Քաղաքի վարի թաղեցիք (այսինքն կենտրոնական փողոցների բնակիչները) ցոլոր ել համարյա հեռացել էին քաղաքից, արդեն հեռանալ էին սկսել վերի բաղեցիք ևս, այնպես վոր քաղաքի բուն բնակչության չնչին մասն ել միայն դեռ քաղաքում դտնվում։ Բայց, չնայած դրան, քաղաքը լավ լեցուն ել դեռ մարդկային բազմամարդությամբ, խռիվ, խայտաբղետ խմբերով, գիրազանցապես շրջանից վախած արդիներով...». Ծայր, վախճան չկար սրանց խայտաբղետ շարքերին։ — Տելեֆոն Սերոն ևս, վոր մինչ այդ մի զարմանալի անփութությամբ քաղաքում ել մնացել, իր յեղբոր՝ Քոռ Աբուրի և նրա հավիտենական ընկեր Մեռելի Ցենոքի ոգնությամբ այրից իր հոչակավոր արձարան-ճաչարանը և իր «չոլուխ-չոնուդը» հավաքած՝ բռնեց կայարանի ճամբան։ Հարկավոր է ասել, վոր մինչև արձարանն այրելը, մինչև վերի թաղը վաղելը և «չոլուխ-չոնուդնց» հավաքելը բավական ժամանակ անցել ել արդեն. թաղեցիք համարյա բոլորն ել արդեն հեռացել էին, այնպես վոր, յեթե չհաշվենք ուրիշ մի քանիսին, վոր այնպես ել վերի թաղում մնացին, Տելեֆոն Սեթոյի թափորը վերջինն ել, վոր հեռանում ել այդ թաղից։ Վերի թաղեցիք փախել էին քաղաքից խնուդու ճանապարհով, այնինչ Տելեֆոն Սեթոն վորոշեց կայարացով գնալ, հույս ունենալով, վոր «վերինի ոգնությամբ» իրենց հիմնարկի գնացք նստել։ Ցավ նրան, Տելեֆոն Սեթոյին, ինչպես և «չոլուխ-չոնուդին» Քոռ Աբուրին ու Մեռելի Ցենոքին, հաջողվեց գնացք նստել և այդ անհրաժեշտի հանգամանքը տեղի ունեցավ վոչ թե վերինի ոգնությամբ, այլ իրա, Տելեֆոն Սեթոյի, ռազմագիտական քանքարի

զնարհիվ։ Բանն այն է, որ Տելեֆոն Սեթոն վորոշեց կայարան գնալ վոչ թե քաղաքի միջով, որ միանգամայն աննպատակ է, այլ սարի վրայով, թեպետ սարի վրայով ասնող ճանապարհն ինչու

զերքին տեղ եկին բռնել — Հաջի Մանուկոֆ եֆենդին և վարսավիր Վասիլը. դրանք ինչպես յերևում եր, վերջացած համաբելով իրենց հայթայթողական ֆունկցիաները («—ե՞. ո՞ւմ պիտի հայթայթեցին, յերբ բռնակ չկար») — վորոշել եկին իրենք ևս միանալ ընդհանուրին։ «—Տաւր տեսնիմ պզտիկդ» — ասաց Հաջին Սեթոյին, և Տելեֆոն Սեթոն ավեց Հաջուն իր յերեխան. հետո վարսավիր Վասիլի ոգնությամբ բարձրացրին և Սեթոյի ոլլուտաղին։ Մնացին իրենք։ «Դաւք ալ գացեք զենիլներու վրա կայնեցեք» — խորհուրդ ավեց Հաջին, վորովհետև իրենց մոտ վոչ միայն նրանց այլև ասեղի տեղ չկար։ Գնացին. յերկար հայհոյելուց, խնդրելուց ու աղաչելուց հետո, վերջապես հաջողվեց բարձրանալ զենիլներու, այսինքն բուֆերների վրա. կանգնեցին կողք-կողքի, մի-մի ձեռով իրարու բռնած, մյուս ձեռներով՝ իրենց ապրանքը։ Հենց այդ ժամանակ գնացքը շարժվեց։ Վերջին գնացքն եր դա, վոր դուրս յեկավ նայիբյան այդ քաղաքից. յերբ շարժվեց գնացքը — տրաքտրաքոցներն արդեն լսվում եկին բերդի տակից։ Թշնամին, ինչպես յերևում եր, արդեն մոտեցել եր բերդին։ Զենիլներու վրա կանգնած Տելեֆոն Սեթոն, Գոռ Արուքը և Մեռելի Ցենոքը, ինչպես և այդ վերջին զնացքում գտնվող բոլոր նայիբցիները, սարսափահար հայացքները հառած՝ նայում եկին բերդին։ Ցավ այն միտքը, վոր արտահայտեց, բերդին նայելով, Գոռ Արուքը՝ գնացքում գտնվող բոլոր նայիբցիների միտքն եր. «Ցա՜, մերո՞ւք յինչի չեն կրակի...» — ասաց Գոռ Արուքը, գայրացած ու զարմացած։ — Բայց նրան ավելի, չվիճակվեց լսել իր այդ որինավոր հարցի պատասխանը, չվիճակվեց վոչ թե այն պատճառով, վոր

այդ հարցի պատասխանը չկար, այլ այն հասարակ պատճառով, որ, յերկու վարկյան չանցած, ինքը, Գոռ Արուբը չկար: Ցնվ վոչ միայն ինքը, այլև իր հավիտենական ընկերը Մեռելի Ցնոմը: Ցնվ ահա թե ինչու։— Դեռ հաղիվ երբ ասել էր վերոհիշյալ, հնարագյուտ պատմական դարձած, նախադասությունը Գոռ Արուբը, յերբ գնացքն ուժգին առաջ ցնցվեց. գնացքի ցնցումից վայր ձգվեց Գոռ Արուբի խուրջինը. այդ վարկյանին յերկրորդ անգամ, յես ցնցվեց գնացքը. խուրջինը պոկվեց։ Գոռ Արուբը ձեռից ընկնող խուրջինի լեռևից բռնագրաբար կռացավ, որ բռնի խուրջինը. չբռնեց. կորցրեց հավասարակշռությունը... ընկավ։— «Ց՞ա՞ Հարո՞ւբ...»— վախեցած ու լացակումած կանչեց նրա լեռևից Մեռելի Ցեցոմը.— ինքն էլ բնազդաբար կռացավ, ձեռքը մեկնեց, որ բռնի ընկերոջը. չբռնեց. կորցրեց հավասարակշռությունը... ընկավ։— Ու հաջորդ վարկյանին Գոռ Արուբի յեվ Մեռելի Ցեցոմի, այդ հավիտենական ընկերների մխրճված դիերի վրայով, անցնելով սարսափահար փոխչռում էր վերջին գնացքը նայիրյան այդ քաղաքից, ուր արդեն վոտք էր դրել վոսոխը, ուր մահ էր արդեն, ավերմունք, անասելի կոտորած, անպատմելի սարսափ...

Ցնվ այսպես՝ Գոռ Արուբի ու Մեռելի Ցեցոմի սրբազան դիերի վրայով անցնելով, հեռացավ վերջին գնացքը նայիրյան այդ քաղաքից, և թշնամին, վոսոխը, մտավ քաղաք։ Մենք չենք պատմի, ընթերցող, թե ինչ պատահեց այդ վարկյանից հետո նայիրյան այդ քաղաքում, որովհետև դա վեր է մեր կարողությունից.

կասենք միայն, որ քաղաքում մնաց բազում ժողովուրդ, որ և արի քաջվեց վասխի ճարդաների կողմից։ Բայց այս չի նշանակը, ընթերցող. նշանակն այն է, որ, բացի, ուրեմն, այդ բազում ժողովրդից, քաղաքում մնացին, և սա իր ամենակյանքն ու սարսափելին, — ընկեր Վառոդյանը, Սերգե Կասպարիչը — բժիշկը, յեվ Մազուրի Համոն... Մինչև վերջին վայրկյանը նրանք քաջաբար մնացել էին իրենց դիրքերի վրա, մնացել էին ընդդում և հենց բերդում էլ գերի էլին ընկել վոսոխին. — ընկել էին թշնամու սրյունարբու ձեռքը։ Այդ ժամանակ գերի ընկածներից վոմանք, որ հրաշքով ազատվել էլին հետո, փախել կոտորումից, — այդ հրաշքով ազատվածներից վոմանք հետագայում պատմում էլին, որ քաղաք մտնելու յերբորդ որը վոսոխը, մի դաժան ենենդամությամբ, հանձնել էր նրանց հորդանների ձեռքը, որոնք և — յերևակայում ենք — կախել էլին ընկ. Վառոդյանին, Սերգե Կասպարիչին — բժիշկին ու իրան՝ Մազուրի Համոյին նիստ այն յերեք նեռազրոսյունների, որ — ո, ճակատագրի անորինակ հեգնանք, — իրա, ընկ. Վառոդյանի հրամանով յերկու որ առաջ կանգնեցրել էլին ընկեր Վառոդյանի արտակարգ փափախամորները՝ դեզերտիրների կախելու համար... Վոսոխից փախածները բավականին մանրակրկիտ կերպով նկարագրում էլին այդ սիրալի դեպքը իր բոլոր սրատմելիկ մանրամասնություններով, այնպես որ մենք ես, նրանց պատմածների հիման վրա, կարող ենք արձանագրել ստանալ այդ սիրալի դեպքի սրատմելիկ մանրամասնությունները։ Դեպքը պատահել և ժառավորապես ստանում բերդը մտնելով, վոսոխի սպանները գալ են ընկ. Վա-

առդյանին, բժիշկին ու Մազութի Համոյին՝ քերդի ամենաբարձր աշտարակի վրա, Նայիրյան յեռագույնի դողդոջ փայտի մոտերքը, իրենց մազերը պոկոտելիս։ Տեսնելով Նայիրյան հրամանատարների այս անասելի վիշտը՝ խորին ակնածանքով մոտեցել են նրանց վոսոխի նենգ սպանները, մեծ պատիվ են տվել և մեծագույն շուքով տարել են քաղաք։ Պատմում են, որ ճանապարհին հանդիպած բոլոր վոսոխ-սպանները պատիվ են բռնել նրանց, և նույնիսկ ինքը, վոսոխի ամենամեծ փառան սեղմել է նրանց ձեռքը լով ցավակցություն հայտնել նրանց վեցի համար։ Այսպիսի անամի չտեսնված վերաբերմունք են գտնում ընկ. Վառոդյանը, բժիշկը և Մազութի Համոն վոսոխի հրամանատարության կողմից, թայց, չերկու որ անց, մի գաժան նենգությամբ հանձնվում են նրանք վոսոխի թափթփուկ հորդաների ձեռքը, որոնք և կախում են նրանց ու չենթարկվում զարհուրելի գանահարությանը։ Նրանք, վոսոխի այդ թափթփուկ հորդանները աջից կախ են անում ընկ. Վառոդյանին, ձախից բժշկին, իսկ մեջտեղից — իրան, Մազութի Համոյին, — և սա չի գնում ամենազարհուրելին ու ամենաքաղցրելին։ — Ամենազարհուրելին և ամենաքաղցրելին այն է, որ նրանք, վոսոխի այդ թափթփուկ հորդանները, ասում են, մի տախտակ են փակցնում յիրարդ հեռագրասյան մեջտեղը, Մազութի Համոյի գլխավերևը, — ու գրում վրան, չերևակայում եք — նայիրյան տառերով.

Մ. Հ. Ա. Ն.

զոր նշանակում է՝
«Մազուրի Համս Արքա Նայիրի»:

. . . . . .

ՎԵՐՋԱԲԱՆ

Ահա և ամբողջը, ընթերցող, ահա և մեր սուրն զոհամանման վեպը, զորը, վերջին հաշվով զոչ թե վեպ դուրս յելավ, այլ «պլակերպ» մի բան։ — «Պլակերպ բառն առնում ենք չակերտների մեջ. զորովհետև այդպես պիտի ասեր սուրն այս վեպիս մասին մեզ բավականին ծանոթ Հաջի Ոնոիկ հեմեցդի Մանկուկոմը, այդ հայտնի անգլիախոս նայիրցին, յերթե նա կենդանի լիներ և սուրն այս վեպս կարդար։ Այն, այսպես պիտի ասեր Հաջին և մենք միանգամայն համաձիտ պիտի լինելինք նրան, զորովհետև նա, իբր հմուտ անգլիախոս յեվ պատկառելի նայիրցի, հարց պիտի դներ սուրն այս վեպիս ձեվի զոչ ամբողջական լինելու, նրանում վեպի եղեռնատար կանոնների բացակայության և հաղար ու մի այլ թերության մասին, ու՝ մեր բաղում քանքարավոր քննադատներին ի խրատ՝ պիտի հիմնավորեր իր. կարծիքն իր հմուտ անգլիախոսությամբ յեվ պատկառելի... նայիրասիրությամբ... Բայց — ավաղ, ավաղ, — մեր սուրյան սուրյա անողեկությանց համաձայն՝ կենդանի չե այլևս Հաջի Ոնոիկ հեմեցդին, ուստի թողնենք ձեվի խնդիրը և անցնենք բովանդակությանը, այսինքն մեր առաջադրած այն հիմնական հարցին՝ թե զո՞րն է վերջապես նպատակն։ —

Ընթերցող։

Վայրուց հետո մեր գրականության, մանավանդ բանաստեղծության մեջ չկա մի բառ, որ ավելի հոլովվեր, քան «նայիրի» գոյականը. բայց, չնայած դրան, մինչև իմ սուրն այս պոեմանման վեպը, լեզվագիտության ամուլ անդաստանում չեր ճարվում և վոչ մի Մանուկ Աբեղյան, որ գրաղվեր այդ չամիչի պես գործածական դարձած բառի հերակլեական կազմությամբ, — և լեռ, նույն հարգելի Հայու տերմինով ասած՝ «համի կուլ ցվող» նավասես եղի, որ առաջին անգամ գրաղվեցի այդ հերակլեական հարցով և դլխի ընկա, որ «նայիրի» բառը վոչ թե գոյական է, այլ— լեթե միայն կարելի յե քերականության մեջ այսպես ասել — «մազութի համոյական»... Ցերեկալում եմ, թե ինչպես պիտի ծիծաղի Մանուկ Աբեղյանը, լերբ իմ այս քերականական նոր տերմինս կարդա. վոչ, չպիտի ծիծաղի, բարկանա պիտի նա. լեթե այս տերմինս կարդա, բայց մենք չենք բարկանա նրա վրա, վորովհետև մեր գործը չե քերականությունը, և իր, Մանուկ Աբեղյանի անփութության շնորհիվ և, որ ինձ պես համբակները գրաղվում են հերակլեությամբ։ — Մյուս կողմից, կարծում ենք, որ մեզ վրա ևս բարկանալու այնքան էլ հիմք չպիտի ունենա նա, քանի որ մեր, համբակիս, կարծիքով՝ «նայիրին», երբ քերականության յենթակա մի հանգամանք, այսինքն երբ բառ գոյություն ունենալուց առաջ՝ վայրուց արդեն գոյություն և ունեցել մի շարք ավելի քան պատկառելի մարդկանց մեջ (կարդա սույն վեպս), վորպես ուղեղային մարմոր, արտի ճիվանդություն... Իսկ նման դեպքում, ինչպես պիտանք, քիչ գործ ունի անելու լեզվա-

գիտությունը. *այսուհետև, կարծում ենք, արդեն* բժիշկ է *հարկավոր,* անդամահատական աքցան կամ լանցետ չեվ վոչ թե բերականություն... *Թող ներեն ինձ բժիշկները, յեթե գտնեն վոր չի կարելի* ուղեղային մարմնի ու որսի ճիվանդությունը հանել մարդկանց միջից աքցանների ու լանցետների ոգնությամբ — *բժիշկ չենք մենք, ընթերցող, և վոչ էլ, դժբախտաբար, կենդանի յե առն այս վեպիս մեջ քանիցս հիշատակված* դոխտուր Արտակը, *վոր նրանից կարծիք հարցնենք։* — *Բայց ինչ էլ լիներ* դոխտուր Արտակի *կարծիքը՝ մի բան պարզ է մեզ համար. և այդ պարզ բանն այն է, վոր* վաղուց արդեն պատմությունը, *այդ, կարծում ենք, ավելի հանճարեղ բժիշկը քան* դոխտուր Արտակը, — պրակտիկայում կիրառել է վերոհիշյալ միջոցը չեվ չեմ կարծում, վոր պատմության այդ փորձերն ապարդյուն են անցել. *արյունն, ճիշտ է, շատ է հոսել, սակայն* կենդանի մնացածներից օտարերն արդեն ազատ են վերոհիշյալ ուղեղային մարմնից ու որսի ճիվանդությունից չեվ այսուր իրենց յերկիրն են տիրում — *մի յերկիր, սակայն, վորի* գոյությանը *լինելը ճշտելու համար կարիք չկա դիմելու վոչ մի* Մանուկ Աբեղյանի, *վորովհետև այդ* պարզապես տեսնում են բոլոր ճրաճք, ովքեր զորձ ունեն հոգի ու ասխատանքի հետ *և վոչ թե այն հոչակավոր՝ մենք կասենք՝* «նայիրամազուրիճամոյական» զարու, *վոր, քան* նայիրյան աննկդոտի՝ *տեսել եր մի անգամ* յերկարականչ բեռին իր այն նշանավոր յերազում...

Ահա և բոլորը։

101.

ԳԱԱ Հիմնարար Գիտ. Գրադ.
FL0041652

10 к.

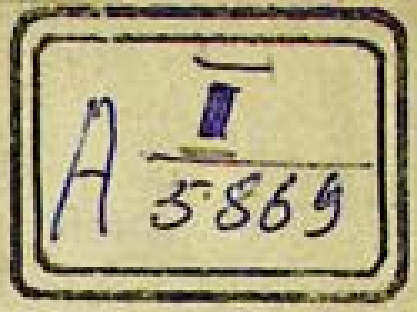

ЕГИШЕ ЧАРЕНЦ

СТРАНА НАИРИ

Госиздат ССР Армении
Эривань — 1934